

PANJAB JOURNAL OF SIKH STUDIES

Special Issue on
4th Birth Centenary of Guru Tegh Bahadur Ji

Volume VII, Year 2020

Department of Guru Nanak Sikh Studies
Panjab University, Chandigarh

PANJAB JOURNAL OF SIKH STUDIES

**Special issue on
4th Birth Centenary of Guru Tegh Bahadur Ji**

Patron

Professor Raj Kumar

Vice-Chancellor, Panjab University Chandigarh

Editor-in-Chief

Professor Jaspal Kaur Kaang

Academic Incharge, Department of Guru Nanak Sikh Studies

Editorial Board

Professor Reeta Grewal

Professor Sheena Pall

Professor Gurpreet Kaur

Professor Jagtej Kaur Grewal

Contact Information:

Department of Guru Nanak Sikh Studies

Guru Tegh Bahadur Bhawan, Sector 14

Panjab University, Chandigarh-160014

Phone :91-172-2541887, 2534337

Webpage : pjss.puchd.ac.in

Manuscript Submission Guidelines

1. Manuscripts and all editorial correspondence including comments on the contents of the Journal, should be addressed to the Chief Editor, *Panjab Journal of Sikh Studies*.

Name & E-mail address of the Chief Editor: Professor Jaspal Kaur Kaang, Department of Guru Nanak Sikh Studies, Panjab University, Chandigarh, jaspalkaurkaang@yahoo.com, [Tel:91-172-2541887](tel:91-172-2541887), [2534337](tel:2534337) (Office).

Name of the Editors:- Professor Reeta Grewal, PU-ISSER and Department of History, Panjab University Chandigarh, Professor Sheena Pall, University School of Open Learning, Panjab University, Chandigarh, Professor Gurpreet Kaur, Department of Evening Studies-Multi Disciplinary Research Centre, Panjab University Chandigarh and Professor Jagtej Kaur Grewal, Department of Art History & Visual Arts, Panjab University, Chandigarh.

2. Contributors must provide their affiliations and complete postal and e-mail address with their papers.
3. Papers submitted for consideration for publication in the Journal, should be original and not published elsewhere earlier.
4. Contributors to PJSS are advised to be careful as not to violate any provisions of the Copyright Act and the rules made there under as regards the material/maps used in articles or their sources and/or of the computer software used by them. The Journal is not responsible for any violations or lapses, in this regard, on the part of the contributors.
5. The copy right of the papers, published in PJSS rests solely with journal; any reproduction of the contents of the Journal will have to be done with written permission of the PJSS.
6. Papers should be submitted electronically through email.
7. Papers should not be more than 9,000 words. The word limit is inclusive of all notes, reference tables, annexures and appendices.
8. Notes should be numbered serially and presented as endnotes. Notes, other than website sources, must contain more than a mere reference.
9. The Journal reserves its right to make stylistic changes or other editorial changes in the article (s) submitted and accepted for publication.
10. PJSS is a referred journal and all manuscripts will be subjected to a double blind referral system.
11. Scholars are themselves responsible for the spellings of Gurbani quotes which they have quoted in their articles.
12. It is not necessary to agree with the ideas of scholars presented in their papers for the editorial board and for the Chief Editor.

Subscription	Inland	Foreign
Annual Subscription	300/-	\$50

All payments should be made through a Bank draft drawn in favor of Registrar, Panjab University Chandigarh in Account No.10444978333. The subscription request may be sent to the Chief Editor *Panjab Journal of Sikh Studies* also along with the draft in favor of Registrar, Panjab University, Chandigarh. PJSS Journal can also be purchased from the Panjab University Publication Bureau.

CONTENTS

Message

Professor Raj Kumar
Vice-Chancellor, Panjab University Chandigarh

Professor V.R. Sinha
Dean of University Instruction
Panjab University Chandigarh

Editorial

Professor Jaspal Kaur Kaang, Editor-in-Chief
Academic Incharge, Department of Guru Nanak Sikh Studies
Panjab University, Chandigarh

Research Articles (English)

Page No.

- Guru Tegh Bahadur: The Prophet of Assurance 1
J.S Grewal
- Innovative Theology of Guru Tegh Bahadur in the Contemporary
Religious Paradigms 6
Raminderjeet Kaur
- Guru Tegh Bahadur Ji's Distinct and Unparalleled Approach towards
the Concept of Suffering: In Theory and Practice 14
Gurdeep Kaur
- Salokas of Guru Tegh Bahadur : Understanding of the Human Condition 30
Karman Singh

Research Articles (Punjabi)

- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ : ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ 40
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ

- ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ 48
ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ 58
ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ
- ਧਰਮ ਹੇਤੁ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ 63
ਰਾਵੇਲ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵ ਸੰਰਚਨਾ 71
ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਕਟ 80
ਊਮਾ ਸੇਠੀ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਅਧਿਐਨ 88
ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ 96
ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਦਾ ਬਿੰਬ 108
ਆਸਮਾ ਕਾਦਰੀ
- ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ 112
ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ
- ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ 123
ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ‘ਜੋਸ਼’ ਤੇ ਅਮਰਦੀਪ ਕੌਰ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ 140
ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ 146
ਹਰਜਸ ਕੌਰ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪਾਠਾਤਮਕ ਸੰਰਚਨਾ 155
ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਸੁਖਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ) 170
ਤੇਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ-ਬਾਣੀ : ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ 178
ਮਨਿੰਦਰ ਕੌਰ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ: ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ 191
ਕਮਲਜੀਤ ਕੌਰ

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) 198
ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਜ਼ਮਤ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ 203
(ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)
ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਪੁਸਤਕ ਰੀਵੀਊ

- ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮ (2020) 210
ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
- ਨੂਰੀ ਸੀਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸਿਜਦਾ 213
ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

MESSAGE

The Department of Guru Nanak Sikh Studies, Panjab University Chandigarh is putting its best to put forward to bring out its Research Journal, *Panjab Journal of Sikh Studies* Volume VII 2020 commemorating 400th Birth Anniversary of Shri Guru Tegh Bahadur Ji. I appreciate the fact that research articles of the journal being bilingual and inter-disciplinary will take into account historical, philosophical, religious, social, political, literary and other aspects of Shri Guru Tegh Bahadur Ji's Bani. Shri Guru Tegh Bahadur Ji's contribution in extending the teachings of Shri Guru Nanak Dev Ji will be highlighted in these research papers. The journal inspires to direct energies and talent of the scholars towards research relating to Sikh Studies and the region of Punjab from the past to contemporary times.

I extend warm wishes to the editorial team for the publication of this Special Issue of *Panjab Journal of Sikh Studies*.

Raj Kumar

Vice Chancellor

Panjab University, Chandigarh.

MESSAGE

It pleases me greatly to note that the research papers in the *Panjab Journal of Sikh Studies* are concerned with various aspects of the life, teachings and bani of Guru Tegh Bahadur. These research papers are bilingual, interdisciplinary and raise questions relevant to critical research.

I hope that this research journal will continue to explore new areas of research in the field of religious and socio-cultural studies of Punjab.

I congratulate Professor Jaspal Kaur Kaang, Chief Editor, the Editorial team, and the Staff associated with the publication of the research journal – *Panjab Journal of Sikh Studies*, Vol. VII, 2020, the Special issue commemorating the 400th birth anniversary of Guru Tegh Bahadur.

Professor V.R. Sinha

Dean of University Instruction

Panjab University, Chandigarh

EDITORIAL

The *Panjab Journal of Sikh Studies*'s issue VII, 2020 is a Special issue published on the 400th birth anniversary of Guru Tegh Bahadur. The research articles written in English and Punjabi are on the various aspects of Guru Tegh Bahadur personality and his vision, also focused on the interdisciplinary study of Guru Tegh Bahadur Bani which would help the research scholars and students to attain deep knowledge about the ideology of Guru Nanak and Sikh faith also.

The Panjab Journal has carved a niche for itself in the field of academics and research. We have received immense encouragement in the form of response from scholars as well as researchers. The Journal is a yearly refereed publication addressing research in diverse areas of Sikh and Punjab studies. Its interdisciplinary scope is comprehensive enough to cover various aspects ranging from religious, social, cultural, political, economic and contemporary issues. While its focus is the region of Punjab it includes writings on Sikhs and Punjabis living in other parts of the world as well. The *Panjab Journal of Sikh Studies* welcomes articles that are interdisciplinary in nature and deal with recent advancements in research of different subjects. The Journal also aims at promoting the work of young scholars in the field of Sikh and Punjab studies. It provides an opportunity to both faculty and students to produce insightful research at the local and regional level that will add new dimensions to existing state of knowledge.

The Editorial board consists of Professor Jaspal Kaur Kaang as Chief Editor and Professor Reeta Grewal, Professor Sheena Pall, Professor Gurpreet Kaur and Professor Jagtej Kaur Grewal- as members of the editorial board. This board also obtains the advice and support of the Advisory Committee which consists of eminent scholars working in the areas of Sikh and Punjab studies in various disciplines. All articles are independently and confidentially refereed.

We would like to record our thanks to the most Honourable Vice-Chancellor, Professor Raj Kumar for his constant support and inspiration towards the publication of this issue of the *Panjab Journal of Sikh Studies*.

We are thankful to Prof. V.R. Sinha Dean University Instruction, Panjab University Chandigarh and also the Chairman of Department Guru Nanak Sikh Studies Panjab University for his constant support and guidance.

We are extremely grateful to the contributors for providing extensively researched articles. We express our gratitude to the referees for their expertise and generous cooperation. Thanks are also due to the editorial board for their hard work and support. We also wish to thank our research scholars and our official members Rupinder Singh and Prince Kumar for providing their valuable efforts and computer skills. We express our special thanks to Mr. Jatinder Moudgil, Manager, Panjab University Press, for the publication and printing of this issue.

Jaspal Kaur Kaang,
Chief Editor

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ : ਸਕਾਲਰਾਂ/ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੇਪਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਕਾਲਰਾਂ ਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਹੋਵੇਗੀ।

Office Staff :

Rupinderpal Singh (Sr. Assistant)

Prince Kumar (Clerk)

Office :

Department of Guru Nanak Sikh Studies

Guru Tegh Bahadur Bhawan, 1st Floor,

Panjab University, Chandigarh.

Webpage : www.gnss.puchd.ac.in

E-mail : jaspalkaurkaang@pu.ac.in

Guru Tegh Bahadur: The Prophet of Assurance

J.S Grewal *

Towards the end of March, 1664, Guru Harkrishan died in Delhi after indicating to the Sikhs present that his successor was to be found at Bakala. Some of the prominent Sikhs of Guru Harkrishan arrived at Bakala in August to request Guru Tegh Bahadur to assume Guruship in accordance with his nomination by Guru Harkrishan. Tegh Bahadur accepted the office. He was forty-three years old at that time.

It is safe to assume that Guru Tegh Bahadur knew that he was assuming a difficult office. He had seen much in life. Born at Amritsar on April 1 in 1621, he had received education and training under the direct supervision of his father, Guru Hargobind. Sikh theology, music, horsemanship and the use of arms occupied much of his time before he participated in the battle of Kartarpur in 1635. For nine years then he stayed at Kiratpur where Guru Hargobind lived in his customary grandeur, maintaining hundreds of trained horsemen and matchlockmen till his death in 1644. The eldest son of Guru Hargobind had died in his life-time and he chose his younger grandson, Har Rai, as his successor, ignoring the elder Dhir Mal. This nomination was not accepted by Dhir Mal who established himself at Kartarpur as a rival Guru. In contrast with Dhir Mal, Tegh Bahadur accepted nomination of Har Rai with grace and moved to Bakala with his wife, Mata Gujri, and his mother, Mata Nanaki.

After twelve years of retirement at Bakala, Tegh Bahadur visited Guru Har Rai at Kiratpur in 1654 and probably in accordance with his wishes, went to visit important centres of Sikh *Sangats* in the eastern provinces of the Mughal Empire. Meanwhile, Guru Har Rai died in 1661 after nominating his younger son, Harkrishan, as his successor, ignoring the elder Ram Rai who had tried to ingratiate himself with Aurangzeb during the lifetime of his father. Guru Harkrishan was called by the emperor to Delhi and both the brothers were there in March, 1664, when Tegh Bahadur returned to Delhi. To accept the Guruship of the Sikhs in 1664 was to go against the wishes of Aurangzeb. Tegh Bahadur was well aware of this. Therefore his assumption of the office of Guruship, undoubtedly an affront to Aurangzeb, was an act of great courage.

---

* Former Vice Chancellor, GNDU Amritsar

In its proper historical context, Guru Tegh Bahadur's decision to guide the destinies of the Sikh Panth was indeed a momentous decision. Guru Nanak and his four successors had made the Sikh Panth a kind of state within the Mughal Empire. Every Sikh had virtually two loyalties: one to the Guru and the Panth, and the other to the Mughal State. So long as the Sikhs did not have to choose one out of these two loyalties, there was no difficulty. After the martyrdom of Guru Arjan in 1606, Guru Hargobind obliged the Sikhs to make their choice by openly defying the Mughal government. The majority of the Sikhs chose to side with him in his new attitude, but not all. Furthermore, Dhir Mal, who did not accept Guru Har Rai as the Guru and put forth his own claims to be the successor of Guru Hargobind, was not disposed to offend the rulers in any way.

Similarly, when Guru Har Rai nominated Harkrishan as his successor, Ram Rai felt encouraged to put forth his rival claims. And Ram Rai was patronized by Aurangzeb. Both Dhir Mal and Ram Rai were supported by some *masands* who were surely 'pro-establishment' in their attitude. This precisely was the posture adopted by the followers of Prithi Chand and his son Mihrban. Thus, in 1664 there was no one to adopt the independent attitude of Guru Hargobind. By assuming the *gaddi* of Guruship, Tegh Bahadur imposed this task upon himself.

With this background, the Guruship of Guru Tegh Bahadur becomes highly significant. He was opposed at Bakala by Dhir Mal. He abandoned Bakala. At Amritsar he was not welcomed by the followers of Mihrban. Travelling through the Majha and the Malwa, he reached Kiratpur in the summer of 1665 and founded Chak Nanaki over an old mound called Makhawal. A few months later he was again going towards Delhi when he was arrested by the Mughal officials and kept in custody for over a month.

From 1666 to 1670 he was out of the Punjab, visiting places like Prayag, Benaras, Bodh Gaya, Patna, Monghyr, Malda, Dacca and Dhubri (in Assam). On his return to Delhi in 1670 he was kept under surveillance for more than two months before he was allowed to go to Makhawal.

During 1673 and 1674 Guru Tegh Bahadur undertook intensive work in the Malwa, inspiring people with confidence and encouraging them to face all odds and difficulties. This was his silent but sure protest against Aurangzeb's aggressive policy of persecution. In 1675 he received Brahmans from Kashmir who had come to represent the plight of their co-religionists against the high-handed measures of the Mughal Governor of Kashmir. The effect of Aurangzeb's persecutory measures was felt in other parts of

the Empire also. Guru Tegh Bahadur decided to defend the freedom of conscience which the emperor was denying on principle as well as in practice. Before he could meet the Emperor, he was arrested and taken to Delhi. There he was kept in confinement for a few months. As a proof of his nearness to God he was asked to perform a miracle. He refused to admit even the propriety of an attempt. Alternatively, he was asked to embrace Islam. He refused. The result was his execution in the Chandni Chauk at Delhi in November 1675.

In the *Bachittar Natak*, completed at the court of Guru Gobind Singh in 1698, there is commemoration of Guru Tegh Bahadur's martyrdom:

Without a murmur he gave up his life for the sake of holymen.

For the sake of *dharma* he gave up his head. He did not divulge the secret of his nearness to God. The true devotees of God shun the magical trick of a miracle. Guru Tegh Bahadur did what none else could do. He defied the ruler of Delhi to the point of sacrificing his life.

Guru Gobind Singh was deeply influenced by the unqualified commitment and unflinching courage of his father and predecessor. Rattan Singh Bhangu, whose *Sri Guru Panth Prakash* testified to the martyrdom of Guru Tegh Bahadur as a source of inspiration for the succeeding generations of Sikhs, attributed the fall of the Mughal Empire to the martyrdom of Guru Tegh Bahadur:

Henceforth did the power of the Mughals start declining;

Henceforth did the kingdom of Delhi start disintegrating

Guru Tegh Bahadur's martyrdom symbolizes for all times the spirit of supreme sacrifice for an ideal, the freedom of conscience. Also, the martyrdom of Guru Tegh Bahadur became an essential link in the chain of events which led to the decline of the Mughal power and its eventual elimination from the Punjab.

The essential significance of Guru Tegh Bahadur's Guruship lies in the fact that in a profoundly historical sense he rejuvenated the central stream of Sikh history and became a moral and historical link between his father and his son. He paved the way for the achievement of Guru Gobind Singh who gave a new unity to the Sikh Panth and enabled it to defend the claims of conscience against the government of the day. The political freedom of the Sikhs during the eighteenth century was a logical as well as a historical development from the freedom of conscience defended by Guru Tegh Bahadur and ensured by Guru Gobind Singh.

Guru Tegh Bahadur's profound link with the original founder of the Sikh Panth is equally evident from his *bani* which propounds the same theology, the same purpose and the same path as had been propounded by Guru Nanak. Guru Tegh Bahadur uses a score of epithets for God. The most frequently used epithets are Ram and Har, followed by Prabh and Gobind. Occasionally, he refers to God as Swami, Deva, Madho, Niranjan, Murar, Dina Nath, Brahm, Pritam, Bhagwant, Din Bahdhu, Narain Chintaman, Kanhai, Bhagwan, Raghunath or Gosain. God, for Guru Tegh Bahadur, is transcendent as well as immanent: He is *aginat*, *apar*, *alakh*, *niranjan*, *nirlep*, *alep*, *naira*. He is also *nanarup* and *sarbniwasi*. God is within man as well as in the universe. He is perfect; He is all powerful; and He is merciful. He is the remover of sins; He is the remover of suffering; He is the remover of fear; and He is the protector of his devotees. God is the Creator of everything; and He alone is Eternal.

The universe is God's creation (*rachna*) and is subject to annihilation. Whatever is visible is subject to annihilation 'like the shadow of the cloud'. The universe is God's *maya*; like a mirage; it is a 'mountain of smoke', it is like a 'wall of sand'. In contrast with the truth of God's eternity, the universe is false, precisely because it is not everlasting. Similarly, the human body is false (*jhuth*, *mithia*); only Ram within is true (*sacho*).

However, man is attracted by *maya* which includes almost everything except God. *Maya* is like a mirage, ever present but always elusive. Attachment to perishable things serves as a snare for man: riches, power, human ties, the body and its pleasures, for instance. Man remains engrossed in *maya* because of his five adversaries: *kam*, *krodh*, *lobh*, *moh*, *hankar*. More formidable than all there is one's *shaumai*, which stands in his way of understanding God's Omnipotence and his own nothingness.

Engrossment in *maya* aided by the inner adversaries of man, keep him chained to the cycle of death and rebirth, and he does not attain liberation (*mukt*, *jiwan-mukt*, *pad-nirbana*, *nirbhai pad*). Occasionally, the epithets *baikunth* and *gian* are also used for the state of liberation. Liberation is the supreme purpose of life and human existence is a rare opportunity for realizing that purpose. The person who does not know that purpose is asleep, not awake: he is *durjan*, *gawar*, *murakh*, *andh* and *agiani*, steeped in ignorance (*durmat*, *kummat*). Opposed to *durmat* or *kummat* is *Gurmat*, and he who appropriates to *Gurmat* is *Gurmukh*. For such a person two other epithets are used by Guru Tegh Bahadur: *sadh* and *sant*. Those who have adopted the path of liberation (*mukt panth*) are addressed as brother (*bhai*) and friend (*mit*). An ordinary person is addressed as *parani*, *nar* or *jan*. But everyone is invited to follow the path of liberation.

To discard heedlessness and indifference, to be aware of the transmigratory noose of Death, is the first step on the way to liberation. To refrain from evil acts (*paap*) is another. To join the *sadh-sangat*, to take refuge with the Guru, to listen to his instruction and to seek knowledge from him is to ensure one's progress on the path. Sensual pleasures are to be renounced by cultivating a high degree of detachment from *maya*. The idea of detachment is given primacy by Guru Tegh Bahadur: one should not simply escape the stranglehold of *kam, krodh, lobh, moh, hankar*, riches, goods, power and the comfort of *maya*. But also remain psychologically indifferent to joy and sorrow, praise and blame, happiness and suffering, honour and dishonour, nectar and poison, gold and dust, love and fear. One should remember the Omnipotent and Omnipresent Lord and offer loving devotion (*priti, bhagti*) to Him through *simran, kirtan* and *bhajan* and by appropriating the Name (*nam*). One should seek God within oneself. Through God's grace, then, one may attain liberation.

In the *bani* of Guru Tegh Bahadur we find echoes of the primary concerns of Guru Nanak. If there is no reference to contemporary form of religious belief and practice, it is precisely because Guru Tegh Bahadur, as a successor of Guru Nanak, takes for granted his evaluation of those beliefs and practices as futile in terms of liberation. Political power for Guru Tegh Bahadur is a part of *maya*; it is a 'wall of sand'. Power in the hands of others presents no threat to Guru Tegh Bahadur. God for him is the remover of all fear (*bhai-bhanjan*). The state of salvation for him is a state of fearlessness (*nirbai pad*). His life exemplifies his own maxim: 'call that person a sage who frighten's no one and who is afraid of none'.

0-0-0

End Note: For detail, see J.S. Grewal, 'Frighten no one and be afraid of none', *History, Literature, and Identity: Four Centuries of Sikh Tradition*, New Delhi: Oxford University Press, 2013, pp. 136-58.

J.S. Grewal, *Guru Tegh Bahadur and the Persian Chroniclers*, Amritsar: Guru Nanak Dev University, 1976 .

Harbans Singh, *Guru Tegh Bahadur*, New Delhi: Sterling Publishers, 1982, p.119.

Sabinderjit Singh Sagar, *Hukamnamas of Guru Tegh Bahadur: A Historical Study*, Amritsar: Guru Nanak Dev University, 2002.

Sir Attar Singh, 'The Travels of Guru Tegh Bahadur and Guru Gobind Singh', *The Punjab Past and Present*, Vol. IX, pt 1 (April 1975), pp. 17-81.

Innovative Theology of Guru Tegh Bahadur in the Contemporary Religious Paradigms

Raminderjeet Kaur *

In the present day of bewildering diversity, there is hardly any place for the exclusive claim of finality of Truth by a single religion. All the true mystics of the world have insisted that the Absolute Truth is within the reach of intuition of every human being. Dedication towards one's own religion and discovery of its unique qualities equips its seeker to find the essence and uniqueness of other faiths around. True religion must permit freedom to the individual to discover his own inner self, find its identity with Almighty and live in harmony with the world around. Discovery of the values and worth of one's personal religion and commitment to it are intertwined with genuine interest in other people's faith, giving rise not only to alliance but to harmonious relations with higher moral standards of the social set ups.

With the advancements during the past centuries, human societies have lost their equilibrium and clashes are visible among different communities. Most of the challenges before humanity are psychosomatic, which are the outcomes of badly inculcated mental obsessions and egotism, this is a problem of human behaviour since time immemorial. Religions are also practiced since the time of their evolution and are meant to be the constructive forces within the human psyche which can enable one to overpower the lower tendencies but the narrow political goals have misused the actual religious feelings of the innocent human race and sometimes succeed to disfigure the religious temperament as well as purpose of actual religious feeling of the ignorant masses. Such are the reasons why religions are blamed as the most problematic temperament of humans. Whereas in true sense, the collective forces of religious norms have tremendous potential to give the right direction to humanity. For Instance, In contrast to the medieval socio-religious atmosphere of India, Sikhism has proved the fact that the fair use of energy of collective consciousness through pious practice can inspire humans to come out of pseudo bondages of ego and develop cosmic awareness and all-inclusive divine vision.

In Ancient Indian lore it is held by many scholars that all the concepts for the betterment of society under the sky are available, since then nothing new could be

---

* Associate Professor, Department of Punjabi, Punjabi University, Patiala.

added in the socio-religious thought of ancient thinkers. It is widely believed that Vedic thought and its offshoots Upanishads and Shastras are such a banyan tree of knowledge that the recent Indian religious ideologies are nothing but the branches and flowers of the same grand tree having nothing new in them.

However while accepting the greatness of medieval religious thought and literature one might feel surprised to think that if this was the factual position, then why people could not join hands for fighting the socio-religious oppression in the medieval period, why ancient learning could not bind the people to push back the invaders and looters coming to India like a wave after wave. We would like to take up some relevant points here pertaining to this situation.

Vedas are considered to be the repository of the earliest philosophy of India.¹ All the Upanishads and Shastras are the extensions of Rig Vedic thought, where speculative philosophies about the absolute Brahma, Higher and lower knowledge, etc. are discussed and much emphasis is given upon the cumbersome rituals of *yajnas* and *sacrifices*. Rituals and rites were made so rigorous that a minor mistake in an accent of the *mantra* throughout the process was enough to ruin the whole sacrificial activity. Hierarchy of gods and goddesses were set-up and man in comparison to the so-called gods were deemed to be too weak to support his existence. In the long range of gods, there was no unity or uniformity. During the Brahman period, the scattered monistic ideas of the *Rigveda* were almost overlooked.²

The *Aranyakas* marked a shift from emphasis given on rituals to philosophic thought and remote places were suggested for meditation and cultivation of philosophical thinking which later on culminated in Upanishadic literature. Sacrifices got transferred to symbolic representation, now the sacrificial horses got transferred into mind and sun etc., but the idea about the unity of ultimate reality was still missing. In the concluding portion of Upanishadic period, the great Badarayan Vyas reconciled some contradictory passages in the Upanishads and the *sutras* were known as Vedanta, whose followers started some new practises of worships and methods of higher learning. However here also by and large, the disciples are chosen on class-caste basis relying upon one of the *mantra* in *Rigveda* where the upper caste Brahmins are created through the mouth of Purusha and hence were only eligible people to get higher knowledge.³

Shankar Acharya is considered to be the most effective interpreter of Vedic thought. He not only denied duality between Brahman and Atman but also rejected of concept of

bhakti and tried to prove that there is no need to do karma in form of any action as this will produce *sanskaras* which will push *jiva* to take birth in the same world again and again. He gave the idea of delusionary nature of this life and promoted *nivrittimarga* (asceticism), this gave rise to development of individualistic and self-centered approach to his followers and this attitude became fatal for the history of India.

However, this was challenged by the *Bhakti* reformers like Ramanuj who refuted the doctrines of Shankar Acharya and established that devotion is the main aim of life, but their voices due to lack of any bold and institutionalized planning, remained restricted as emotional personal feelings only.

Though the medieval period was a time of philosophical discussions of *jiva*, *nature of knowledge*, *Brahma*, most of the stalwarts of this period were strict adherents of *varnashrama* which further produced and deepened sectarian outlook of the people led to fragmentation of the society.

Simultaneously there were philosophies of Sankhya and Yoga which considered *prakritias* all powerful consisting of three *gunas*, i.e. *rajas*, *satva*, *tamas* and declared Purusha almost incapable of doing anything while being in the clutches of *prakriti*. Renunciation of three *gunas* of *prakriti*, and liberation of Purusha from the clutches of *prakriti* were considered as the aim of life. For this very purpose *patanjali's yoga sutra* catching hold of human psychology offered a down to earth line of yogic praxis known as *ashtanga yoga* around which *mantra yoga*, *hatha yoga*, and *kundalini yoga* also evolved dividing yogis into many sects and subsets. Now difficult yogic exercises were invented and remote places in jungles and caves were chosen for the purpose. Twelve sects of *yogis* were operating in medieval in India. Such an individualistic approach gave birth to an irresponsible attitude toward the society and the yogis though had emerged to fight the evils of hierarchy in society, themselves started thinking that they were more superior than others. They were feared rather than respected.

Buddhism and Jainism belonging to the *shramanic* culture, were very potent critics of Vedic patterns of life. Both revolted against traditions of ritualism and the idea of Supreme Reality and the distinctions on the basis of higher and lower classes. Buddhism considered life as suffering and offered the doctrine of four Noble Truths for shedding of all the sufferings. Here also monks and *bhikkhus* got further divisions having different assumptions towards social life. Complete asceticism and extreme *ahimsa* became the cause of the fall of both traditions in India.

Historically seen this subcontinent was invaded at different times from all the sides. In the end of fourteenth century before the advent of Sikhism, invaders had devastated India several times⁴ and just due to lack of sense of responsibility and togetherness, masses had become mere spectators and poor victims of destiny. Accordingly, to Dr. Jodh Singh; “This story of Hindu butchery starts with the invasion of Sindh by Mohammad-bin-Qasim (712 A.D.) who demolished the Hindu temples and put 6000 Hindus to sword at Rewar alone. According to Taj-Ud-Nassir, Qutab Din Aibak (1206-10) demolished 700 temples and replaced them with mosques at Meerut when he conquered that territory. At Banaras he destroyed nearly 1,000 temples and raised mosques on their foundations. At Kaityar he put 1,32,000 Hindus to sword and sent 50,000 as captives to Ghajani.⁵”

However, being a country of such a strong heritage where the religious literature and the mystics were preaching the unity of God and brotherhood of mankind, no such arrangement was ever done in India to unite the people together and face temporal operations with moral as well as physically united force. Guru Nanak travelled far and wide, saw this melody minutely and conceived the idea of a society in which people could come close to each other. The concept of God occupies the pivotal place in His thought. He lays repeated insistence on the unity of God who being formless also assigned the human-like qualities. He can be remembered and realised like a father, and as a companion. So first of all the unapproachable attitude about The Almighty was melted. This was the need of the time because only then the connection with the created beings were to be established. Guru ji created many useful and altogether new socio-religious institutions like *sangat*, *pangat*, *seva* and the ethical doctrines of the dignity of labour⁶ (*kirat karna*), sharing with others (*wand chhakna*) and remembrance of God (*nam japna*), to concretize the idea of equality among the so called high strata people and lower castes. Says Guru Nanak -

ਯਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥੁ ਦੇਇ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥⁷

These institutions became pillars of Guru Nanak’s innovative theology and the successor Gurus used them to create such a kingdom of gentleness (*halemi raj*) where everyone made efforts together by combining both physical as well as spiritual energies for common purposes.

ਹੁਣਿ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ ਮਿਹਰਵਾਣ ਦਾ ॥ ਪੈ ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਰਵਾਣਦਾ ॥
ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਵੁਠੀਆ ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ ॥⁸

As said earlier, Sikh Gurus lived in a period when the society consisted of followers of multi faiths but the liberty of each unit was not safe. Biggest hurdles in the way to spiritual concordance were the people who were trying to fill the brims to the minds of the laity that some particular religion is only Godly and only one type of scripture is the real conductor of divinity. They were trying to infuse such superstitions and dogmas in the heart and minds of the people that they are ready to become puppets and get exploited or get tortured. This deformity deepens more when the adherents of one super egoistic mind set start forcing others to follow them. Medieval Indian history witnessed such forced proselytization and storms of cruelties where Sikhism stood firmly against such dogmatism and orthodoxy. Sikh Gurus never imposed their philosophy on others rather Guru Amardasji advocates-O Lord, the world is burning in fire (of malice, violence, hate) redeem it, through any gate (of dharma).

ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ॥
ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ ॥⁹

To practice this premise of unity in diversity, Sikh Gurus preferred the inclusion of hymns of various faith oriented Bhagats in the most revered Granth of Sikhism (*Guru Granth Sahib*) and gave this collection of hymns the status of Guru later on. Liberal attitude towards different shades of prevalent faiths was used to make people feel the oneness and possibilities for co-existence of all together. It is clearly evident from the compilation of Guru Granth Sahib that if good elements of all faiths get united open heartedly, a beautiful harmony among various levels and layers of humanity can be achieved. History of Sikhs of the eighteenth century is the climax of this formulation of Sikh Gurus where the followers took guidance from this scripture and a new religious theology developed, where the doctrines of equality, brotherhood, unity, justice took new shapes. Such were the reasons for which the shrinking boundaries of India could again be stretched up to Afghanistan during this time, especially during the reign of Sarkar-i-Khalsa of Maharaja Ranjit Singh with the help of innovative theology of coexistence.

Best example before Sikhs to follow, in all the hard times about the practice of the innovative implication of philosophy of equality, justice and coexistence, was the action of Guru Tegh Bahadur Ji, who holds that the fight of righteousness and justice can be fought even if it is not the case of one's own beliefs and practices. This was the only healthy model of goodness of human reality in the medieval period's fanatic scenario of India. He laid down his head for the safety and protection of brahmanic society who he neither was a member nor he ever accepted their tenets. It was the urge for ethical values, justice, religious freedom and respect for humanity which inspired the Guru to stand against the tyrannical ruler's sword. Promoting the ideology of Guru Nanak dev ji, the Ninth Nanak ji believed that the final goal of human life is liberation and welfare of all. He noticed during his travels that the common man is following one or the other so-called religious practice but is still far from the essence of actual religion. As the follower of actual religion gets liberated from all the boundaries of external garbs of ritualistic practice and is able to visualize the universal Truth in a wider perspective, he can never try to suppress or insult anyone on the basis of external practice of some other belief. Only the Truth of actual religion can open one's eyes towards higher consciousness and one can feel the direct communion with the Supreme Truth- God. It is definitely a difficult task, according to Guru Tegh Bahadur Ji, one needs to have courage to come out of the narrow boundaries of false ego.

ਬਲੁ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ ॥¹⁰

And the strength comes from within by continuous practice of Simran of true Name. Guru Nanak Dev ji preached that truthful living is higher than the truth itself. Ninth Nanak ji was reacting in terms of his contemporary situation, where by and large Truthfulness from the morality and spirituality of the society was missing. People were clinched in the web of false ego of every kind and were following all the evil propensities of *kam*, *karodha*, *lobh*, *moha*, and *ahankar*. So Guru Ji says-

ਸਾਧੇ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ ॥
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਾਗਉ ॥ ਰਹਾਉ॥
ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ॥¹¹

Guru ji himself possessed these qualities in human form and treaded the way to a higher and stable state of mind which is devoid of any kind of falsehood. True religious wisdom can make oneself aware of his capacities so that he can grow vertically as well as horizontally. Such human personality can peep inside his consciousness to see and accept its low and shallow tendencies and with the help of constant practice and remembrance of God can come out of the layers of hatred, jealousy or avarice and the energies so gained can be used to grow in his eternal life. Obviously growth of such a consciousness can fill the individual with love for others and the world around. Guru Tegh Bahadur ji believed in the power of pure soul. According to philosophy of Sikhism, the soul, the universe and The God are not only distinct and permanent realities rather they are interwoven. The soul and universe are real in a relative sense. Aim of life is to remove this illusion of separation, when this illusion melted away, it paves the way towards the realization of oneness with the source and the achiever of this state admits the presence of ultimate reality, the creator of the universe everywhere around. At this stage of higher consciousness, the external props like forms or symbols of every path lose their importance and the blessed soul enjoys real bliss, the need of outward journey ended here-

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ ॥
ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ ॥¹²

The intellectual views of each religion, its dogmas, its ceremonies, its external forms are not the ways to the highest Truth, rather these are the subordinates of the actual experience. Guru Tegh Bahadur ji holds that the span of life is already short to achieve this goal, then why to waste time and energy in pseudo feelings of higher or lower worldly affairs.

ਸਾਧੇ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵਉ ॥
ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਅਮੋਲਕੁ ਪਾਇਓ ਬਿਰਥਾ ਕਾਹਿ ਗਵਾਵਉ ॥¹³

Sikhism forbids people to be repudiators of the world but not to be fully engrossed in worldly affairs only. In the opening lines of *Guru Granth Sahib* the whole earth has been considered as *dharamsaal*, i.e. place to worship righteousness from where one is supposed to take inspiration of self-analysis in contrast to the whole spread of creation,

and being the superior creation takes responsibilities towards others. Guru ji believes that outward differences in the ways to ultimate goal may appear due to geographical or cultural difference but a unifying thread among the whole creation is same which is to be recognized and followed. It is very easy to look religious from outside but internally to be religious in actual sense is a very hard task.

Philosophy of Sikhism along with the practical implications in the lives of Ten masters and the practices followed by the institutionalized Guru Panth are the finest examples of accepting, respecting and protecting the ideologies of various faiths in the history of humanity. To live and grow in the modern world, reassessment of religions in multifaceted societies, are the need today, and for that one has to call for adjustments with the new values without repudiating the old values as basis, along with the forces of modernity and internationally accepted norms.

0-0-0

END NOTES

1. C.D. Sharma, *A Critical Survey of Indian Philosophy*, Orient Book Distributor 1971, p.13
2. *ibid.*p.18
3. Rigveda, x90.
4. H. R. Gupta, *History of Sikh Gurus, Vol. I*, Publication Bureau, Panjab University, Chandigarh, p1
5. Jodh Singh, *The Religious Philosophy of Guru Nanak*, Sikh Philosophical Society, Varanasi, p.15
6. *Ibid.*p.5
7. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1245
8. *ibid.*p.74
9. *ibid.*p.833
10. *ibid.*p.1428
11. *ibid.*p.219
12. *ibid.*p.684
13. *ibid.*p.219

Guru Tegh Bahadur Ji's Distinct and Unparalleled Approach towards the Concept of Suffering: In Theory and Practice

Gurdeep Kaur *

Good and bad; happiness and sorrow; pleasant and unpleasant; gains and pains; accomplishments and deprivations; comforts and sufferings are the two sides of the same coin and are the words that explain the situations and experiences that one encounters during the journey of life. The former is a representation of the brighter side of life while the latter represent the darker side of life. During the brighter phase of life, we all are on cloud nine, hale and hearty, enjoy the accomplishments, invest in resources that can give us more comfort and luxuries. And in such situations two things are most commonly observed and is experienced by nearly all of us firstly, when luck is on our side, situations are convivial and enjoyable and we fail to realise that nothing in this life is permanent, our happiness and gains and comforts are not forever and we tend to ignore the hard fact of life that life isn't a bed of roses. Secondly, engrossed in worldly accomplishments, rejoicing in them we eventually are devoid of the far-sightedness, hence, we invest time and energy in pursuit of happiness and pleasures that bring pains, worries and suffering in the long run. Knowingly and unknowingly we invite pain and suffering for ourselves. The precepts of all religions guide mankind to live a virtuous life to relieve themselves from sufferings arising due to both internal and external reasons. Sikhism, the world's youngest religion too explains the concept of suffering and each of the Sikh Gurus have not just composed hymns to inculcate the right practices among people to alleviate themselves of sufferings but also uniquely contributed in practical sense to relieve people from sufferings. Among the lineage of the Sikh Gurus the contribution of the Ninth Nanak, Sri Guru Tegh Bahadur ji is exemplary and distinct. The present paper is an attempt to revisit the instrumental role of Guru Tegh Bahadur ji in guiding the mankind to overcome the inner unrest that is primary cause of suffering and pain and also his great and novel sacrifice of his own life to relieve people from external threat that was another reason of suffering in those times.

---

* Assistant Professor, Department of Political Science,
Sri Guru Gobind Singh College of Commerce, University of Delhi.

Introduction

Life is a roller coaster ride; no situation remains forever neither the good one nor the bad one but the latter at times result in irreversible psychological pain and suffering. Suffering often has mild to profound manifestations like crying, wailing in pain, anxiety, anger, frustration, suicidal attempts etc and the reasons behind suffering could be many. Both internal and external reasons account for suffering among men. Most often than not it is the inner factors like ego, over expectation, unrealistic goals, self centredness etc, primarily responsible for suffering among men. Moreover, a coercive and a repressive outer environment is equally a major cause of suffering that gives no space to men to enjoy the basic liberties and human rights. Thus, the reason for suffering among men could be any and the ramification could be in any manner. Nobody wants to suffer and live in pain yet all have to, there are clinical and psychological interventions to minimise the physical and psychological manifestation of suffering. But the questions like, having done nothing wrong, why am I suffering? Why does my suffering never end? If the cause of suffering is karma, why then an infant undergoes suffering? bother men to look for answers that can satisfy their concerns and alleviate suffering. And religion comes to respite of people who suffer and are curious to know the reason behind suffering. All religions of the world through its precepts and preachings since times immemorial have sought to comfort the sufferers and those in pain whether that suffering is physical, emotional or mental; a result of natural circumstances or due to self-invited reasons. It is an undeniable fact that religion and culture have a pivotal role to play in how men deal and respond to suffering. Different religions have interpreted suffering in a different way yet have sought to settle the pain and anxiety among the sufferers. Sikhism, the youngest among the religions of the world has also offered its own understanding of suffering and the reflections of it are found in the precepts, hymns or verses composed by the Sikh Gurus. And, among the lineage of the ten gurus, the instrumental role played by Sri Guru Tegh Bahadur ji is unique and exemplary. His compositions like the other preceding Gurus present a unique interpretation to human suffering and have time and again reminded mankind that no suffering is as big as getting disoriented from Naam and that the real purpose of human life is to bother not about their own worldly/materialistic losses but to find ways and means to help others overcome their suffering. Through this paper an effort to explore Guru Tegh Bahadur ji's approach to addressing human suffering is made and also his martyrdom that has no replete in past history, in the

present and in times to come would also be brought to light. However, for a systematic presentation of ideas and thoughts the paper begins with throwing light on the definition and understanding of suffering, followed by different interpretations of suffering.

Defining and Understanding Suffering

The Oxford English Dictionary defines suffering “as being subjected to something bad or unpleasant”. Every discipline and every school of thought has its own perspective to suffering. Most religions of the World explain the concept of suffering in a moral and ethical tone and say that those who do bad, endure suffering and the those who perform good deeds are rewarded with happiness in the afterlife; from a sociological perspectives suffering is visited and explained in context to social conditions prevailing in the society like human misery, poverty, unemployment, coercive laws etc¹. According to Merriam-Webster Dictionary (2008), to suffer is to “to submit to or be forced to endure,” “to feel keenly,” and to “labor under.” and these words clearly indicate something heavy, oppressive and unfavorable. In the words of Freud “Suffering comes from three quarters: from our own body, which is destined to decay and dissolution, and cannot even dispense with anxiety and pain as danger-signals; from the outer world, which can rage against us with the most powerful and pitiless forces of destruction; and finally from our relations with other men.”². The discontent and the suffering caused by the third is reason is perhaps more pervasive and affecting men in the present times.

Understanding Suffering from the Perspective of Major Religions

Hinduism, the oldest known religion of the world stresses on the Karmic theory of suffering. Every aspect of our life, our physical and mental state is the result of our “Karmas”, of our actions, thoughts, speech which most often than not, are a result, of our intentions, desires, plans and goals. And if the actions and thoughts are in conformity to the natural law, we are happy, life is wholesome and a pleasurable experience while any act of ours that is against the natural order/rule brings suffering, pain and chaos in our lives. It is to say that if we speak, act and think motivated by greed, hatred, egotism, superiority and authoritativeness we are bound to suffer sooner or later. Suffering or dukha is seen as an inescapable and an integral part of human life as long as man is unable to win over its obsession for the materialistic things and worldly pursuits. Therefore, the solution to all suffering is detachment and finally renunciation. With detachment and renunciation all sufferings go away, With the former,

gradually a control over sensual pleasures is maintained, mind is tamed, thoughts do not go astray and finally a way to withdrawal from worldly comforts and relations is cleared thus, suffering is reduced.

“Life is suffering” The first among the Four noble truths³ enunciated by Buddha after attaining enlightenment is reflective of the fact that throughout life man is bound to suffer. Suffering is pervasive and inescapable. Beginning with birth as one grows, one suffers due to aging, sickness and death. Moreover, life is not ideal, it frequently fails to live up to our expectations. The other Noble Truths concern the cause and way of elimination of suffering. According to Buddhism, the cause of human suffering lies in ignorance and Karma, but by following the Noble Eight- fold path⁴, suffering can be reduced or eliminated.

According to Jainism, Karmas are the real cause of evils, these befog intellect and rational faculties among beings and puts an individual in the vicious circle of greed, lust and desires so, bring suffering. It too shares the belief that life is suffering and that during the course of life Jiva (the soul) is neglected while Ajiva (the cravings and desires) are fed as a result one suffers and remains entrapped in a vicious cycle of birth and rebirth.

All three religions, Hinduism, Buddhism and Jainism also posited the new religious goal of an escape or release from this cycle, variously called *moksha* (“liberation”), *nirvana* (“extinguishing” of suffering and rebirth), or *kevala* (“isolation” or “perfection”). Buddhism and Jainism too advocate some degree of renunciation to reach the state of liberation and to end suffering⁵.

In Islam, Christianity and Judaism, the disobedience to the Will of God is held responsible for human suffering. And that suffering happens due to the Will of the God. So whatever comes one 's way should be accepted as one 's destiny. Sikhism is a practical and a progressive religion, well ahead of its time when it was founded over 500 years ago. *Sri Guru Granth Sahib*, the Holy and Living Guru of the Sikhs is not just a compilation of a certain set of beliefs or mere words. Sikhism is a way of life, and *Sri Guru Granth Sahib* is a spiritual guide that has ever played a pivotal role in guiding the Sikh way of life and would always continue to perform this role for the future generations as well. Its main virtue is simplicity. There is no supernaturalism or mythology on which it rests. The beauty and wonder of many gospel truths, pertaining to divine worship, human relationships, social or personal behavior; contained in religious scriptures including Sikh Holy Scripture (*Sri Guru Granth Sahib*) lies in their eternal relevance and application to all times to

come, in one form or the other. Through the divine revelations one gets answers to all queries, confusion and dilemmas, concerning religion, morality, ethics, human behaviour etc. A humble attempt has been made to understand the concept of suffering from the perspective of Sikhism in the text that follows with the hope that the sufferers (we all) get spiritually oriented and accept suffering in a dignified manner and also make efforts to reduce the impact of suffering.

Sikhism, the youngest religion of the world encompasses within its fold the philosophy of life necessary for good and wholesome living. *Guru Granth Sahib*, the most sacred Sikh scripture which is revered as the living embodiment of the ten gurus faithfully preserves the *bani* and devotional hymns composed by the gurus and of saints and seers of diverse faiths and religions. The divine wisdom of great men who find their place in the Granth sahib is often consulted and referred by mortal men to the queries that come to their mind during the journey of life and to seek solutions to the problems encountered. Indeed, their teachings and their conduct have been guiding mankind in general and Gursikhs in particular. Our revered Gurus have significantly contributed to reduce and bring down the emotional, social and psychological manifestations of anger, separation, intolerance, frustration, ego, hatred and suffering too. Besides the compositions that they professed and eulogised they have also been instrumental in relieving mankind of the challenges that were responsible for their suffering, anguish and unhappiness. And in this direction the role of Sri Guru Tegh Bahadur ji is important. His thoughts and concerns for human suffering were very much akin to the thoughts of his predecessors. However, on an in depth study it can be highlighted that the ninth Nanak addressed issues that bring about inner and outer suffering both. His *bani* and thoughts are instrumental in bringing solace to people suffering from both inner and outer unrest. One finds a reflection in his *bani* a concern for inner suffering brought about by ego, hatred and animosity as much as for the outer sufferings an offshoot of materialistic tendencies of men. Moreover, despite the martial qualities he possessed and being equipped with best of artillery skills, he welcomed martyrdom to relieve mankind of oppression, tyranny and cruelty of a ruler who took away the rights of people to satisfy his own ego and sectarian values. He highlighted that real suffering is faced when men are engaged in worldly chores.

The following section discusses the issue of suffering addressed in Sri Guru Granth sahib in general and by Guru Tegh Bahadur ji in particular.

Perception About Suffering in Sikhism: Distinctive and Unique

Sikhism affirms Karma (actions/deeds/destiny). It, however, recognizes the possibility of the modification of one's Karma with the grace of the Guru or God. It does not lead to despair and defeatism⁶.

In Sikhism, suffering is not suffering, it is a way to unite with Almighty but not through renunciation. A paradoxical approach to suffering is presented by Guru Nanak when he says

ਦੁਖੁ ਦਾਰੂ ਸੁਖੁ ਰੋਗੁ ਭਇਆ ਜਾ ਸੁਖੁ ਤਾਮਿ ਨਾ ਹੋਈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੫੬੯

Suffering (*dukh*), pain (physical, emotional or mental) is the medicine, and pleasure (comforts, suk and happiness) is the disease, because where there is pleasure, there is no desire for God.

And

ਦੁਖੁ ਕੀਆ ਅਗੀ ਮਾਰੀ ਅਹਿ ਭੀ ਦਾਰੂ ਹੋਇ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੪੨੦

Guru Nanak in the above verse says In the fire of pain, the mortals die; but pain is also the cure.

Guru Nanak offers a very positive and optimistic approach to suffering, for he believes that when we are in a state of discomfort and unhappiness, that we contemplate and move ahead in the direction that leads us to our ultimate purpose of birth and gives us eternal happiness. Suffering acts as a panacea for it jolts one to question and reflect on the meaning and source of life⁷.

The approach is carried forward by Sant Kabir as well but somehow in a different way when he says दुःख में सुमिरन सब करे सुख में करै न कोय। जो सुख में सुमिरन करे दुःख काहे को होय। here through this couplet Kabir Das is trying to convey that in times of pain and suffering we remember Almighty but if he is remembered and meditated upon in times of happiness, there comes no suffering or pain, every moment is a moment of bliss. Same is reiterated by the ninth Nanak

ਕਹੁ ਨਾਨਕੁ ਸੋਈ ਨਰੁ ਸੁਖੀਆ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੨੨੦

The concept and experience of suffering as explained in Sikhism by the Gurus is to motivate the sufferers (the entire mankind) to get spiritually oriented.

Further, Guru Nanak, says **suffering is universal**, no one is spared. Even the mightiest of kings are not spared. Guru Nanak says suffering is natural, inescapable part of life and the entire world is full of suffering

ਨਾਨਕੁ ਦੁਖੀਆ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੯੫੪

And

ਦੁਖ ਵਿਚਿ ਜੰਮਣੁ ਦੁਖ ਵਿਚਿ ਮਰਣੁ ਦੁਖ ਵਰਣੁ ਸੰਸਾਰਿ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੪੨੦

Meaning that In pain, we are born; in pain, we die. In pain, we deal with the world.

In the below verse, Guru Nanak says that the whole world is bound by death (suffering); and that without the Guru death cannot be avoided. Those who accept this Truth and get attuned to it, renounce duality and are saved from suffering.

ਸਭੁ ਜਗੁ ਬਾਧੋ ਕਾਲ ਕੋ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਕਾਲੁ ਅਫਾਰੁ ॥

ਸਚਿ ਰਤੇ ਸੇ ਉਬਰੇ ਦੁਬਿਧਾ ਛੋਡਿ ਵਿਕਾਰ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੫੫

And

ਦੁਖੀ ਭਰਿਆ ਆਇਆ ਜਗਤੁ ਸਬਾਇਆ ਕਉਣੁ ਜਾਣੈ ਬਿਧਿ ਮੇਰੀਆ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੭੬੭

The sikh philosophy emphasises that it is the Almighty that knows you well, knows all your sufferings both inner and outer. So understanding this fact, don't curse yourself or anyone for pains and sorrows and in the long run multiply your suffering. The following verse composed by Guru Tegh Bahadur ji comforts the people who are frustrated in times of adversity, and pain and feel helpless in their moments of sorrow and grief.

ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ ਜਾਨਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ ॥

ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਨਾ ਰਹੈ ਜਿਉ{ ਬਾਲੁ ਕੀ ਭੀਤ ॥

ਰਾਮੁ ਗਇਓ ਰਾਵਣੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰੁ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਕਛੁ ਨਹੀ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੪੨੬

One experiences various manifestations and degrees of sufferings and pains during the lifespan and most sufferings can be avoided and easily addressed if one's orientation shifts from materialism to spiritualism. Sooner the person realises that the comforts and luxuries that he is engaged in accumulating is actually pulling him/her into emotional and mental unrest which is a primary cause of suffering nowadays, better it

is. The inner suffering is due to the reason that men for their gratification of materialistic pursuits feed their ego, hatred, self-centered approach to an extent that they are not able to exercise any restraint over them after a period of time, eventually, they are at disharmony with the natural order. Suffering is the result of **over indulgence in materialistic pursuits and neglecting the spiritual development.**

ਬਿਰਥਾ ਕਹਉ ਕਉਨ ਸਿਉ ਮਨੁ ਕੀ ॥
ਲੋਭਿ ਗ੍ਰਹਿਓ ਦਸਹ ਦਿਸ ਧਾਵਤ ਆਸਾ ਲਾਗਿਓ ਧਨ ਕੀ ॥
ਸੁਖ ਕੈ ਹੇਤੁ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵਤ ਸੇਵ ਕਰਤ ਜਨ ਜਨ ਕੀ ॥
ਦੁਆਰਜਿ ਦੁਆਰਿ ਸੁਆਨ ਜਿਉ ਡੋਲਤ ਨਹ ਸੁਖ ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ ॥
ਮਾਨਸ ਜਨਮ ਅਕਾਰਥ ਖੋਵਤ ਲਾਜ ਨਾ ਲੋਕ ਹਸਨ ਕੀ ॥
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਜਸ ਕਿਉ ਨਹੀ ਗਾਵਤ ਕੁਮਤਿ ਬਿਨਾਸੈ ਤਨ ਕੀ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੪੧੧

According to Guru Tegh Bahadur ji, all comforts, luxuries, your own body will serve no purpose other than engaging you in futile exercise of bringing suffering and despair. Guru Tegh Bahadur ji through his wise words warned men to not serve the human body that would perish; instead nurture the soul and exercise control over human impulses that bring pleasure in this life and ever after. All material things become immaterial once you depart from the world.

ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਤਨੁ ਮਿਥਿਆ ਜਾਨਉ ॥
ਯਾ ਭੀਤਰਿ ਜੋ ਰਾਮ ਬਸਤੁ ਹੈ ਸਾਚੋ ਤਾਹਿ ਪਛਾਨੋ ॥
ਇਹੁ ਜਗੁ ਹੈ ਸੰਪਤਿ ਸੁਪਨੇ ਕੀ ਦੇਖ ਕਹਾ ਐਡਾਨੋ ॥
ਸੰਗਿ ਤਿਹਾਰੇ ਕਛੁ ਨ ਚਾਲੈ ਤਾਹਿ ਕਹਾ ਲਪਟਾਨੋ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੧੬

By his wisdom, the ninth Nanak encourages men to make inner reflection over the life that they are wasting towards all materialistic accumulations and worldly relations, which are nothing but mere diversions of life.

ਸਭ ਕਿਛੁ ਜੀਵਤ ਕੇ ਬਿਵਹਾਰ ॥
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬੰਧ ਅਰੁ ਫੁਨਿ ਗ੍ਰਿਹ ਕੀ ਨਾਰਿ ॥
ਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਨ ਹੋਤ ਜਬ ਨਿਆਰੇ ਟੇਰਤ ਪ੍ਰੇਤਿ ਪੁਕਾਰਿ ॥
ਆਧ ਘਰੀ ਕੋਊ ਨਹਿ ਰਾਖੈ ਘਰ ਤੇ ਦੇਤ ਨਿਕਾਰਿ ॥
ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਕ ਜਿਉ ਜਗ ਰਚਨਾ ਯਹ ਦੇਖਹੁ ਰਿਦੈ ਬਿਚਾਰਿ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਜੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਿਤ ਜਾ ਤੇ ਹੋਤ ਉਧਾਰ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਅੰਗ ੫੩੬

One wanders for worldly happiness which is neither permanent nor true rather pushes the person into the darkness of lust, selfishness, jealousy, slandering, egotism, hatred, animosity etc. Eventually all people engaged in pursuit of their self-appointed goals can only multiply chaos, unrest and suffering.

ਜਗਤ ਮੈ ਝੂਠੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥

ਅਪਨੇ ਸੁਖ ਸਿਉ ਸਭ ਲਾਗੈ ਕਿਆ ਦਾਰਾ ਕਿਆ ਮੀਤ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਅੰਗ ੫੩੬

According to Guru sahib men entrapped in an illusionary world aim for only comforts and luxuries to alleviate their social and economic status, being focused on such things they find no escape from the vicious circle of suffering and turmoil.

ਭੂਲਿਓ ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਉਰਝਾਇਓ ॥

ਜੋ ਜੋ ਕਰਮੁ ਕੀਓ ਲਾਲਚ ਲਗਿ ਤਿਹ ਤਿਹ ਆਪੁ ਬੰਧਾਇਓ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਅੰਗ ੭੦੨

Adhering to “Naam Japoo”, the fundamental principle of Sikhism and following the footsteps of Guru Nanak, the wise words of the Guru encourage men towards contemplation on Naam for eternal bliss, happiness and to get relief from manifestations of suffering. He opines that only when men forget Almighty and not recite Naam and not engage in meditation that they are bound to suffer. Devotional worship is the key to spiritual ecstasy where one feels no pain, suffering and discontentment in life.

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਦੁਖੁ ਪਾਵੈ ॥

ਭਗਤਿ ਬਿਨਾ ਸਹਸਾ ਨਹ ਚੂਕੈ ਗੁਰੁ ਇਹੁ ਭੇਦੁ ਬਤਾਵੈ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਅੰਗ ੯੩੦

Those who contemplate on Naam are blessed, happy and have no worldly sufferings to bear

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਨਰੁ ਸੁਖੀਆ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਅੰਗ ੨੨੦

The verses below composed by Guru Tegh Bahadur ji shed light on the power of true meditation and Naam Simran. He says that all those who have approached the Almighty with unfettered faith, the Saviour of all, came to their rescue and blessed them. All the vices of Aajamal were replaced by virtues; Ganika the prostitute was emancipated; Draupadi was saved in the royal court; so those who remember Him with faith and devotion have nothing to fear about their worldly pains and sorrows.

Guru Tegh Bahadur Ji's Distinct and Unparalleled Approach ...

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ ॥
ਜਾ ਕਉ ਸਿਮਰਿ ਅਜਾਮਲੁ ਉਧਰਿਓ ਗਨਿਕਾ ਹੂ ਗਤਿ ਪਾਈ ॥
ਪੰਚਾਲੀ ਕਉ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮਹਿ ਰਾਮ ਨਾਮਸੁਧਿ ਆਈ ॥
ਤਾ ਕੇ ਦੂਖੁ ਹਰਿਓ ਕਰੁਣਾ ਮੈ ਅਪਣੀ ਪੈਜ ਬਢਾਈ ॥
ਜਿਹੁ ਨਰ ਜਸੁ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਗਾਇਓ ਤਾ ਕਉ ਭਇਓ ਸਹਾਈ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਮੈ ਇਹੀ ਭਰੋਸੈ ਗਹੀ ਆਨ ਸਰਨਾਈ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੦੦੮

ਦੁਖੁ ਹਰਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਛਾਨੋ ॥
ਅਜਾਮਲੁ ਗਨਿਕਾ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਮੁਕਤ ਭਏ ਜੀਅ ਜਾਨੋ ॥
ਗਜ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟੀ ਛਿਨਹੂ ਮਹਿ ਜਬ ਹੀ ਰਾਮੁ ਬਖਾਨੋ ॥
ਨਾਰਦ ਕਹਤ ਸੁਨਤ ਧੂਅ ਬਾਰਿਕ ਭਜਨ ਮਹਿ ਲਪਟਾਨੋ ॥

ਜਿਹੁ ਨਰ ਜਸੁ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਗਾਇਓ ਤਾ ਕੇ ਭਇਓ ਸਹਾਈ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਮੈ ਇਹੀ ਭਰੋਸੈ ਗਹੀ ਆਨ ਸਰਨਾਈ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੦੦੮

Thus reciting God's name all suffering and pain would vanish as is reflected by the verse composed by the third Nanak

ਜਿਨਿ ਗੁਰ ਕੈ ਬਚਨਿ ਆਰਾਧਿਆ ਤਿਨਿ ਵਿਸਰ ਗਏ ਸਭਿ ਦੁਖਾ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੫੮੮

Sikhism values human life and holds that human life is an opportunity to get oneself disentangled from the vicious cycle of birth and death. Unlike Buddhism, which holds human life as the reason for all suffering Sikhism believes that it is one 's good fortune to have been born as a human being. This birth achieved after years of waiting is to rejoice, not to be condemned for having been entrapped in pain and suffering. Important is the fact that how you live, the habits that you cultivate, the deeds that you perform, the thoughts that you nurture must be in conformity with the principles of morality and righteousness. It is important to live a life as directed and guided by the Great Gurus and make the best use of being born as a human being so that you do not end up getting born and re born and face sufferings and pain in those forms.

The Ninth Nanak, Guru Tegh Bahadur ji who sacrificed his life and invited suffering for himself has sought to enlighten mankind that human life is a blessing. And if one has to remain happy and contented in this life and ever after must never forget reciting His

name. Guru Tegh Bahadur ji also says that all worldly things that can give happiness are subservient to the Almighty, Lord

ਜਉ ਸੁਖਕਉ ਚਾਹੇ ਸਦਾ ਸਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਲੇਹ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਦੁਰਲਭ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੪੨੭

ਮਾਨਸ ਕੇ ਜਨਮੁ ਲੀਨੁ ਸਿਮਰਨੁ ਨਹ ਨਿਮਖ ਕੀਨੁ ॥
ਦਾਰਾ ਸੁਖ ਭਇਓ ਦੀਨੁ ਪਗਹੁ ਪਰੀ ਬੇਰੀ ॥
ਨਾਨਕ ਜਨ ਕਹਿ ਪੁਕਾਰਿ ਸੁਪਨੈ ਜਿਉ ਜਗ ਪਸਾਰੁ ॥
ਸਿਮਰਤ ਨਹ ਕਿਉ ਮੁਰਾਰਿ ਮਾਇਆ ਜਾ ਕੀ ਚੇਰੀ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੩੫੨

Thus the wisdom of the ninth Nanak, guides us to exercise self-restraint over the human impulses that are detrimental to inner peace and harmony. He has guided his disciples to the path of divinity and has taught to overcome greed, desire, ego and over indulgence. He has also taught the world to be content with their life, as everything in the world is “Nanak’s doing”.

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧

All suffering is also as per the divine will, it is henceforth important that one is attuned to the natural order and alongside, must affirm to the real purpose of this human life which is spiritual enlightenment that comes with true worship. He spread the idea of attaining *Jiwan Mukti* by making peace with every life-situation. The Guru has also revealed the true reason behind human suffering. Guru Tegh Bahadur ji warns men of the perishable, transitory and illusory aspects of the actual nature of this material world that dawns on a person in suffering. The Guru has opined that the “mind is afflicted by a chronic sickness”—the disease of ego clinging to which the mind “plots, calculates, desires, manipulates, flares up in anger and indulges in waves of negative emotions” due to a concrete belief that ‘I’ exists.⁸ The *ego/haumai* is generated by sheer ignorance and by running away from reality and not realising that there is nothing called “self”. With the constant nurturing of “self” and by centering on “I”, “me”, and “mine”, the self is circumscribed as a narrow individual, failing to realise that “it” belongs to a universal reality. It is due to ego that one is infatuated by the illusionary World which the gurus have termed as Maya, a sheer deception of mind and remains entangled in it inviting sufferings and sorrows.

Ceasing Suffering : The Gurus' Way

In Buddha's prophecy, the end of suffering is Nirvana while in Guru Nanak 's, it is *Sach khand* (the realm of Absolute Truth). *Sach khand* is a spiritual state of being liberated, when "I" does not exist and when one immerses oneself in the Divine Truth. *Sach Khand* is to enjoy eternal bliss, to be in union with God. It is a state when the finite beings become "One" with "Infinite". It is a final spiritual stage in succession to early stages of devotion and self realisation. Unlike the Buddhist concept of Nirvana wherein total renunciation of desires and negative thoughts is prescribed and that of Jainism's Non-violent approach advocated for liberation, in Sikhism Liberation is achieved during the journey of life. It is achieved when the True one is experienced by focusing on the moral, intellectual, aesthetic and spiritual capacities in our everyday existence. The path to *Sach khand* is through meditation/Naam Simran, complete dedication and devotion, following the preachings of the Guru and good conduct. And interestingly, with such initial endeavours towards *Sach khand*, the mortal being is relieved from all sufferings, saved from all trivial situations and is able to sail across the ocean of life without fear and pain. So suffering according to the revered Gurus can be overcome through meditation. Guru Nanak prescribes the comprehension of the Divine as the only way to cease suffering. The ninth Nanak says renunciation is no solution and escaping from worldly responsibilities is not a way to reduce sufferings. Wandering in forests would lead to despair, as the Almighty resides in every bit of creation created by Him. By serving His creation you may find the doors of salvation open for you forever.

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ ॥

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗ ਸਮਾਈ ॥

ਸਾਧੇ ਇਹੁ ਜਗੁ ਭਰਮ ਭੁਲਾਨਾ ॥

ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਾ ਸਿਮਰਨੁ ਛੋਡਿਆ ਮਾਇਆ ਹਾਥ ਬਿਕਾਨਾ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੬੮੪

ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਅਰੁ ਸਨਿਆਸ ॥

ਸਭ ਹੀ ਪਰਿ ਡਾਰੀ ਇਹ ਫਾਸ ॥

ਜਿਹਿ ਜਿਹਿ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਸਮਾਰਿ ॥

ਤੇ ਭਵ ਸਾਗਰ ਉਤਰੇ ਪਾਰਿ ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੧੮੬

The spiritual wisdom according to Guru sahib is attained by performing worldly duties, by prudently investing time, energy and resources in contemplation and seeking

the blessings of the Almighty, spending time in company of holy men, by being a regular part of congregation and abstain from unhealthy practices. However, meditation is the first step to take, rest automatically falls in place. Through recitation of Naam all physical pains become tolerable, once accepted as Guru 's Hukam, it is the Guru who takes care of all pain. With meditation, Naam Simran "Will power" increases manifold, with energy channelised in the right direction in time of illness, desperation or injury, there is no questioning and the body is fuelled with Divine Energy.

Further, with spiritual enlightenment one gets a sense of purpose to serve others during one's lifetime. The suffering of others is given primacy and the readiness to serve others which in Sikhism is the most treasured purpose of life is brought into practice that paves way for peace, harmony, universal brotherhood and coexistence.

The Expression and Thoughts on Suffering brought into Practice by the Ninth Master: Rare and Exemplary

Guru Tegh Bahadur, the youngest son of Guru Hargobind ji was born at Amritsar and named Tyag Mall. As a child he was fortunate to get his education and training from the wisest and the most capable teachers of those times. Baba Buddha ji gave him lessons of spiritual life; Bhai Gurdas ji taught him poetry, history and philosophy; and Bhai Bidhi Chand trained Tyag Mall in the heroism of warfare. The finest men imparted in him the right values, virtues and capacity to stand fearlessly and up right for the righteous cause. Inspired and influenced by the aura of his great learned teachers who showed him the path of spiritual knowledge and wisdom, the Guru devoted himself more and more to "Nam Dhyanam" with a singleness of mind and heart that removes all sorrow and brings peace and calmness. However, his courage, cavalry skills and the bravery in the battles that he fought was no less and had earned him the name of Tegh Bahadur (the fearless master of the sword). Upon Guru Hargobind ji abandoning the world, Guru Tegh Bahadur ji then 23 years of age, moved to Bakala with mother Nanki and wife Gujari where he spent most of his time in devotion and meditation. He did not renounce the world but renounced worldliness by remaining wholly absorbed in the 'Dhyanam' of the Almighty. Upon assuming guruship he professed and propagated what he had brought into practice. The Guru in his sermons urged the people everywhere to deepen their spiritual life, to keep Lord's Name ever in their mind, He said that

nothing can equal it. Loving remembrance of God removes all distress⁹. Guru Tegh Bahadur travelled far and wide to spread the message of Guru Nanak and illuminate the hearts of the disciples the wisdom of great saints and seers. The holy congregations at Dacca, Assam and other places held in veneration the teachings of the Gurus and Guru Tegh Bahadur. He inspired mankind to make the best use of their lives focusing not on their sorrows and suffering. His songs also inspire how sorrows could best be converted into a vision of Heaven- a joy of self-realization. The endless sufferings that men faced in their lifetime perturbed Guru Tegh Bahadur and his tender heart to an extent that through his true devotion of years to the Almighty, he served humanity in the way that finds no parallel in the contemporary history and perhaps would not have any other such martyr in times to come. He felt that the sufferings of others must be given precedence to one's own suffering. His years of meditation and Dhyanam not just made him spiritually empowered but also prepared him to alleviate the sufferings of others in the practical manner. The great martyr, Guru Tegh Bahadur ji never thought of the physical pain and suffering that he would undergo; the suffering of the family when deciding to save the dignity, respect and freedom of faith of the Kashmiri pandits. He was no ordinary man, he was a pure soul, an incarnation of God Almighty yet showed no anger, no threat, no miracle to the Emperor. Accepting the martyrdom, the divinely ordained will, he left a message for humanity for today and forever that Ones must do its bit to relieve others from suffering and have love empathy, understanding, tolerance, assimilation, kindness towards all. Eventually most sufferings that are self-created due to looking upon others as rivals, accumulating more materialistic pleasures etc. having its manifestation in the form of anxiety, rudeness, anger, malice, hatred, etc. would disappear. And the severity and degree of suffering caused by clinical/medical problems can be reduced to great extent by *naam simran* and true devotion.

Conclusion

It is worthwhile to conclude that Guru Tegh Bahadur ji through his *bani*, preachings and deeds have illuminated all to live their life by harnessing their energies in the right direction; focus their attention to the ultimate purpose of human life which is to live up to the Almighty. And once this approach is adopted, the mind would not wander for materialistic goals and worldly pleasure that are a cause of most sufferings in life. Through devotion and worship the mind settles and accepts one's fate with no signs of frustration, despair,

anger and all human beings and all the creation is valued and held important. There is divine calmness, serenity, no pain, no suffering and no hatred. All negativity of the mind, a primary cause of suffering is replaced by best of virtues and positive concern to internalise the pain and suffering of others and make all possible efforts to eliminate those. Like the other Gurus preceding him he taught the lessons of life and good living to his disciples that can bind them in humanitarian bonds and also gave sermons so that the people at the individual level work on cultivating fundamental values enabling peaceful co-existence of all. His martyrdom sets an example that one's own suffering should have no significance when the question of saving humanity and righteousness arises.

0-0-0

END NOTES

- ¹ M Bevarley Clarke (2011) *On suffering: Pathways to Healing and Health. Dartmouth College Press. p.13*
- ² Sigmund Freud (1987) *The Civilisation and its Discontents. Anhui Literature and Art Publishing House.p. 16*
- ³ The basis of Buddhism is a doctrine known as the Four Noble Truths. They are The Truth of Suffering; The Truth of the Cause of Suffering; The Truth of the Cessation of Suffering ;The Truth of the Path to the Cessation of Suffering
- ⁴ The Noble Eight -Fold path are Right views; Right thoughts; Right conduct; Right speech; Right mindfulness; Right effort; Right livelihood and Right meditation
- ⁵ The Buddha rejected the extreme forms of physical asceticism recommended by others, he did allow for a number of ascetic practices called the *dhutanga* s.The *dhutanga* s include wearing only monastic robes made from discarded fabric, living only on alms begged for indiscriminately, eating only once a day, living in the forest or at the foot of a tree or in a cemetery, and sleeping only while sitting upright (and never while lying down). And when one recognize that this world is like a “house on fire,” one should give up the worldly life and join the monastery. Jain monks too pursue lives of even greater austerities, following the five “great vows” and to seek ascetic heat in both its “external” and “internal” forms—the former entailing fasting, begging, and mortification of the body; the latter requiring penance, modesty, service to others
- ⁶ Amrik Singh Kapoor and Rituu B. Nanda *Sikhism and HIV in What's faith got to do with it? A Global Multi Faith discussion on HIV responses. Ed(Prof. Ezra Chitando and Peter Nickle)*

- ⁷ Nikky Singh-Guninder Kaur *Sikhism and Suffering: Understanding and Healing* after the Milwaukee Tragedy lecture presented
- ⁸ Christopher Shackle and Arvind-pal Singh Mandair, (2005) *Teachings of the Sikh Gurus: Selections from the Sikh Scriptures*. Trans. Christopher Shackle and Arvind-pal Singh Mandair. Routledge.p. 41.
- ⁹ Ranbir Singh (1975) *Guru Tegh Bahadur : Divine Poet, Saviour and Martyr*. The Caxton Press Pvt Ltd., New Delhi. p.38

***Salokas* of Guru Tegh Bahadur: Understanding of the Human Condition**

Karman Singh *

The *Salokas* of Guru Tegh Bahadur Ji provide us with the vision of Guru in a concise yet resilient form. These *Salokas* are situated towards the end of Sri Guru Granth Sahib. There are total 57 *Salokas*. In this paper we are going to discuss the message of *Gurbani* with special reference to the *Saloka Baani* of Guru Tegh Bahadur Ji and what can be inferred from it about living a truthful and righteous life.

Guru Tegh Bahadur Ji's *Salokas* are contained in the penultimate portion of Guru Granth Sahib, the Holy Scripture of the Sikhs, just before Guru Arjan Dev Ji's *Mundavani*, that concludes the Granth Sahib in its final form. These *Salokas* are very significant for the Sikh tradition as they are recited/sung every time a *Paath* of the Guru Granth Sahib is concluded with *Bhog*. In Sikh tradition whenever there is a gathering in case of happiness or sorrow, the *Akhand Paath* of the Guru Granth Sahib is recited and the *Sangat* listens wholeheartedly to the recitation. The *Akhand Paath* is concluded with the *Bhog* ceremony. During this *Bhog* ceremony, the *Salokas* of Guru Tegh Bahadur Ji are recited for the congregation. Thus in the everyday life of the Sikh community, the *Salokas* of Guru Tegh Bahadur Ji have special importance. Every Sikh must have recited or listened to these *Salokas* many times in his/her life. Gurbachan Singh Talib has described the essence of these *Salokas* as:

“Their deeply moving content, reminding man of the evanescence of life and its concerns which engage his affections, leave the human heart bathed in tears of emotion, which bring about enlightenment and awakening of the soul from the slumber of involvement with worldliness.” (Talib)¹

Guru Tegh Bahadur Ji was the 9th Guru in Sikh tradition. His *Baani* included in the Guru Granth Sahib gives the message of the transient nature of the material world and explains that to live a harmonious life one should give up attachment to materials and humans alike. Scholars like the historian Fauja Singh (1975) and theologian & literary critic Taran Singh (1999) believe that the general tone/mood or *rasa* of the Guru's *bani* is of *Vairaag*.

---

* Researcher, University of Delhi

Salokas is a prominent form of poetic expression in the folk tradition. They generally consist of two sentences in various metrical combinations. *Salokas* allow the poet to express deep philosophical, symbolic, spiritual, moral concepts and meanings in condensed form. The structure of the *Salokas* is such that the readers get an abundance of meaning from the short sentences. *Salokas* have been used by various saint poets, like Bhagat Kabir to spread their message of God and religion among the common people. *Salokas* have importance in Sikh tradition because the Gurus have used them to give the message of peace and union with the One Eternal Truth. Scholars of Punjabi Literary tradition have given definitions of *Salokas*. S.S. Vanjara Bedi writes:

“Saloka is a composition of a singular theme, in it, the complete essence is depicted through imagery. It is metric in nature. It is because of this and its artistic restraint that many *Salokas* eventually become proverbial.” (Bedi)²

Another noted scholar of Punjabi literature, Dr. Kuldeep Singh Dhir has described *Salokas* as

“The literal meaning of Sloka is praise. It has been eventually used for that poetic form in which there is praise and laudation of a deity.” (Dhir)³

The primary motive of Guru Tegh Bahadur in writing these *Salokas* seems to be instructing humankind to embrace the path of righteousness and self-effacement. The Guru explains through these *Salokas* that the Almighty is the most powerful in the Universe, He controls and organises the Divine play of life according to His plan, *Hukam*. Man has wrongfully assumed himself as the Lord, forgetting the role of God and has forsaken the attachment with Almighty. Guru Ji explains how such attitude leads to decay and destruction.

Many scholars like Taran Singh and G.S. Talib claim that the *Salokas* were written by Guru Tegh Bahadur Ji when he was under the confinement of Emperor Aurangzeb. But there has been no major theoretical and philosophical evidence to support these claims. Nonetheless, the understanding of Guru Ji’s *Salokas* should not be guided by the time or place of their composition but the content of the *Salokas* themselves should be the main focus of our study. The *Salokas* written by Guru Tegh Bahadur Ji deal with a wide variety of moral, philosophical, and religious implications of a wayward human life lived under the influence of the desires and instincts, away from God’s grace.

Guru Tegh Bahadur Ji through his writing has shown how the human being is engulfed in a false perception that whatever he has in front of him will last forever. The Guru says that the material world in which human lives is just a transitory phase. Anything accumulated in this world will not last long. The birth of man inevitably ends in his death. The period between life and death is very short when compared to the Grand scheme of things or *Hukam*. Man spends his entire life running after material possessions and seeks more and more to fulfil his ever-expanding greed. Such a man fails to realise that these material possessions will remain in this world itself after the person dies. Guru Ji says that those people who spend their life looking for material satisfaction are misusing the precious opportunity given to them in the form of a human birth.

In Sikhism, the cyclic nature of life is stressed upon. One who is born will eventually die one day and based on his deeds in life, the *Karma*, will be reborn again and again until he realises and corrects his mistakes. Then only one will attain true liberation from worldly woes. Otherwise, everyone is caught in the cycle of rebirths. This freeing from conditions of rebirth leads to the attainment of "*Mukti*", a prime motive of an enlightened being. Guru Tegh Bahadur Ji in his *Salokas* gave the concept of "*Jeevan Mukta*"

Jeevan Mukta is the ideal being in Guru's philosophy, also called *Gurmukh*. He/she is such a person who has gotten over the lust and greed in the world. Such a person is not affected by any change of circumstances. He does not hold the possessions acquired in this world as important for him. The selflessness and consistency of the *Jeevan Mukta* make him realise the transitory nature of worldly possessions and he realises that true way to live the life would be to give up attachment, lust, or greed of any kind whatsoever. Such a state Guru Sahib says is well within the reach of man and can be attained in this life itself. For this task, the guidance of Guru and commitment to the One God is of the utmost importance.

Guru Tegh Bahadur Ji's *Salokas* enlighten us about the unique nature of a human birth. The Guru says that being born a human is a blessing for the being and it would be unwise to waste the precious opportunity by indulging in self-satisfaction and sensuous pleasures. The Guru reminds us that this life we have is going to end anytime and we should do whatever we can to make it valuable and worthy. The most important thing is to remember that the Almighty, called by many names like *Gobind*, *Ram*, etc. is the Creator of all being and life. The humans owe their birth to the Almighty as God has created them.

Hence it becomes imperative that humans should not forget God as the True Creator and Sustaining Force of Life. Humans commit the mistake of thinking of themselves as the master of everything including their own life. This becomes the ultimate cause of suffering and pain. The Guru says that man should realise that he is not the one in control and instead it is the Almighty who is in-charge. All the vices of man emerge from his feeling of superiority and being in control. But reality is that man's life is just a small aspect of the wider cycle of Life. The Guru makes us realise this mistake and then teaches us to amend our ways by being committed to the remembrance of the One True Lord. Guru Tegh Bahadur Ji's *Salokas* show the ways in which man is indulged in committing vices and has drifted away from the *Naam*, The Almighty.

Guru Sahib condemns such people who are worried only about the fulfilment of their bodily instincts. The Guru points towards such people and reminds them that the time of death is coming nearer day by day and unless the person makes changes and commits to the Almighty, he is condemned to suffer under Yama (God of Death). Yama's figure is associated with images of pain and suffering caused by death especially in the South Asian religion's version of Hell. The Guru uses the image of a noose around the neck to show the human mind's fear of death. Man perceives death like a noose tightening around one's neck and taking away one's breath. The Guru says that such fear of death is paramount in those who have forgotten or discarded singing the praise of the Almighty. Such people take this world of the senses to be real and do not realise that the cycle of life and death is an inevitable part of this universe.

“Man's expectations nowise find fulfilment;

All his hopes delude him.

And at last he is caught in Yama's noose.” (Salok 38)⁴

The Guru is against all kinds of overt display of piety and devotion which do not emerge from the heart of the individual. Like rest of the Sikh tradition. Here also there is rejection of worldly rituals to please the God instead of doing anything ritualistic, the person has been asked to engage in remembrance of the God. To further illustrate his point, Guru Tegh Bahadur gave the example of an elephant who likes to roll in dirt right after he has taken a bath, thus making his attempt at cleanliness futile. Just like that, Man after conducting worldly rituals, goes on to indulge in his whims and fancies, forgetting the lessons of morality and righteousness thought to have been inculcated by the ritual practice.

“He whom ritual bathing, fasting, charity fill with arrogance—
All his pious acts, saith Nanak,
Are as little worth as is the elephant’s bath” (Salok 46)⁵

The scholars who assume that the *Salokas* were written by Guru Tegh Bahadur Ji when he was under the imprisonment of Aurangzeb, claim that this *Gurbani* is filled with *Vairag* rasa. They claim that the sense of detachment and disinterestedness portrayed in the salokas towards the world was a result of Guru Sahib’s reclusive nature and years of solitary meditation. They claim that such a mood is surprisingly exclusive to Guru Ji’s *Baani*. But such an interpretation is based on unfounded claims. Ratan Singh Jaggi in his essay⁶ claims that the nature of Guru Tegh Bahadur Ji’s worldview as expressed in his *Baani* calls for detachment from the material world in such a way that the seeker, learner realises the Ultimate truth, i.e. there is only one truth and all other things around him are its manifestations. Rather than getting attached to the image, Guru calls for attachment with the real Truth, the True Creator and preserver of all. Hence Guru’s message is that man should give up attachment to the materialistic things which are subject to decay and annihilation just like himself. But this does not necessarily mean that the world is not worth living in or that one should renounce it. In fact, the Guru’s concept of *Jeevan Mukta* is in itself a testimony of the importance of living a meaningful life inside the temporal world. This should be done while keeping in mind that the True Lord and Sustaining Force is beyond the limits of time and space and is eternal.

“The central theme of Guru Tegh Bahadur’s *Bani* is *Vairag*, but it is the *Vairag* of Gurumat’s idealism; it is the *vairag* of living pure amidst the impurities of life; it is living unsoiled amidst the impurities, of worldness; it is the *vairag* of self-transcendence; it is the *vairag* of self-denial and self-sacrifice for the good of all.” (T. Singh)⁷

As Taran Singh has shown in the above quote, Guru Tegh Bahadur’s *Baani* is filled with a unique kind of *Vairag* which asks the person to realise the true nature of life and reality. It is Guru sahib’s message of transcending the limits and bonds of the human existence. He puts his belief in the human capability of giving up ego and working for the good of all. Guru Tegh Bahadur merely did not preach, he also showed how the teachings and ideals of Sikhism can give strength to commit acts for the goodwill of humankind and to uphold the principles of equality and respectful existence. This was the reason that Guru Sahib attained martyrdom in Chandni Chowk, Delhi, where now Gurudwara Sis Ganj Sahib is situated.

In his *Salokas* Guru Sahib has used metaphor and imagery to illustrate his philosophy for the common reader/listener. A major significance of the Guru's *Baani* is that they realised that in order to convey their message to the masses, they would have to use simple yet effective language and relevant signs, symbols and even myths from traditional wisdom and everyday life. Guru Tegh Bahadur Ji has made abundant use of traditional myths and legends to illustrate his philosophy in the *Salokas*. A chief metaphor used by the Guru is of Yama and his noose. Another place the Guru combines the examples of *Ajamal* and *Gaj, the Elephant* being saved by God's grace at the last moment, thus showing that through proper deeds, man can be saved and everything is not lost. Another place he uses example of the elephant rolling in dirt, the comparison of life to bubbles on water is also a very popular example given to portray the unstable nature of life and death. In the opening *Salok* itself Guruji uses the symbol of a fish in water by saying that just like a fish cannot survive in the absence of water, just like that a person is unable to live peacefully in absence of God. To exemplify the significance of *Jeevan Mukta* and its traits, Guru has given the example that such a person remains constant and resolved, just that for him, both glass and metal are alike. He has gone over and above the worldly web of the senses or *maya-jaal*.

“While reading Guru Tegh Bahadur's hymns and slokas one is impressed by the clear cut and well defined choices which he projects: the choice between a purposeful living and animal existence, moral courage and individual pursuit, bondage to the human situation, to which are endemic the pains of existence, ageing, disease and death, on the one hand and freedom from bondage on the other” (A. Singh)⁸

In the above quote, Attar Singh has elaborated how the *baani*, especially *Salokas* of Guru Tegh Bahadur give us a dichotomy between an ideal enlightened being and the man engulfed in worldly pleasures and vices. The human existence narrows down the perspective to the surrounding world of the five senses which leads to attachment and man is filled with greed and ego. Guru Tegh Bahadur warns the common man against making such mistakes. In his *Salokas*, *Guru Tegh Bahadur Ji* shows us what the human should do to forego his doubts and realise the true potential to transcend the boundaries of mortality. To do this man has first to realise that mortality is something beyond the control of humans. The Guru reminds us that life is perishable and the only respite comes from remembrance of the One Eternal God. The one who created the life will also take care of

it according to His *Hukam*. Guru Tegh Bahadur in one of the *Salokas* says that one should not worry about the happenings that are beyond one's control, he says

“Man may only worry over what can be averted.

Saith Nanak: On this path of life

Nothing is lasting; all is evanescent” (Salok 51)⁹

According to Guru Sahib the world is not *sthir* or stable, everlasting. It should not be a cause of worry for the man as everything is bound to end one day or another.

“Indeed, a relentless dialectic of life and death is set up so that even the common listener or reader is forced to face the chaos and horror of existence divorced from God. Within this dialectic, the themes of the transience of life and the ineluctability of death on the one hand, and of the *uniqueness* of man's estate in the order of creation and the Grace of God on the other, are worked out without respite. It is marvellous indeed how the divine maestro plays upon these *motifs* in endless variations.” (Maini)¹⁰

Through the words, Prof. Darshan Singh Maini brings our attention to the emphasis laid by Guru Tegh Bahadur Ji on the importance of truthful and righteous living. The composition of Guru Sahib warns man against the wastefulness of indulging in worldly pleasures. It should be noted that while pointing to the rampant decadence and moral decay of the time, Guru Tegh Bahadur Ji also showed a way out of it. He showed that it is possible for human to attain self-realisation by concentrating on recitation of *Gurbani* and thereby singing praise of the Almighty Lord. The Guru emphasises discarding of all worldly sense of possessions and committing oneself to attaining the Almighty's Grace. It is only by the Lord's Grace that one is capable of freedom from the cycle of life and death. The Almighty bestows His Grace on only a select few who are worthy of this gift. Guru Sahib makes it very clear in his *Salokas* :

“Man struggles day and night for wealth,

Saith Nanak: One in a million alone bears God in his heart.” (Salok 24)¹¹

The person who remembers God always and realises Him as the Creator and Sustainer of all is the one who is a part of these select few. Such person are the enlightened beings in the philosophy of Sikhism. The Guru shows how to attain this stage and also what are the characteristics of the person who has attained this heightened state of realisation. Guru Sahib emphasis the tranquillity and calmness of the enlightened

person in times of distress and similar attitude towards happiness and joy. The enlightened person has their faith in the Almighty Lord and they realise that whatever has happened and whatever will come next is all according to the will of the Almighty, the Grand Plan of the Almighty. Guru Tegh Bahadur Ji says:

“One who is untouched by joy and sorrow;
By avarice, attachment and egoism-
Saith Nanak: Such a one is indeed an image of God!” (Salok 13)¹²

“One indifferent to praise and dispraise;
One to whom gold and iron are alike-
Saith Nanak: Listen my mind to my words,
Know such a one to be liberated.” (Salok 14)¹³

The principle of enlightenment and liberation from worldly woes is primary in the teachings of Sikhism. The *Salokas* of Guru Tegh Bahadur teach the way to liberation for the whole humanity. The path of the righteous person is not easy but through God’s Grace the individual gets across the ocean of worldliness.

The Sikh faith has a long tradition of fighting for what is right and fair. Guru Nanak Dev Ji, the first Guru registered his dissent and displeasure at the cruel invasions of Emperor Babar on the land of Punjab. Guru Sahib reprimanded the Mughal forces for their inhuman barbarity and highlighted the plight of the common people of the time. This all is contained in Guru Nanak Dev Ji’s composition called as *Babarvaani*. Since that time the Sikh Gurus have committed themselves to make the common people aware of the wrongdoings of the oppressor and have provided them moral, spiritual and physical support to stand for truth, justice and freedom from oppression. Guru Arjan Dev Ji, the grandfather of Guru Tegh Bahadur Ji, attained martyrdom as a symbol of standing up to the oppressor. Sixth Guru, Guru Hargobind Sahib Ji, provided a new framework of political and religious organisation of the Sikhs through the two swords of *Miri* and *Piri*, a unique combination of temporal and spiritual power. His son, Guru Tegh Bahadur Ji fought with valour and might against the Mughal army in the battlefield at Kartarpur, earning the name Tegh Bahadur, one who is expert with the Sword. Guru Tegh Bahadur Ji was not only a sophisticated philosopher and spiritual leader; he was also aware of the need for fighting for what is right. The Gurus have always sought to uplift the common people by filling them with courage for fighting for their own rights. A courageous being is not only

determined by physical strength but also by a sound sense of morality and determination. Guru Tegh Bahadur has written in his *Salokas*

“One who commits no aggression,
Nor yields to another’s aggression-
Saith Nanak Listen my mind to my words
Proclaim such a one to be enlightened.” (Salok 16)¹⁴

The Guru instructs the person to commit no act of aggression on anyone. Here the principle of non-violence and respectful coexistence is highlighted. The Sikh philosophy is built on this concept of live and to let live. As per *Gurbani*, the true Sikh is one who treats everyone as equal. Guru Tegh Bahadur carried forward this tradition when he agreed to protect the religious rights of the Kashmiri Pandits from forced religious radicalism of Emperor Aurangzeb. Guru Sahib gave up his life to safeguard freedom of practicing one’s religion. This was at a time when persecution based on religion was prevalent all over the world. Guru Ji provided an example to his followers and even others, through his own courageous act of self-sacrifice. The strength and resilience required for such an act came from committing to the remembrance of the Lord Almighty and believing in God’s Plan. The Guru has directed to fight for what is right, yielding to other’s aggression is as prohibited as committing an act of aggression. Standing up to the oppressor is the duty of the enlightened one. No form of injustice can be accepted by the Sikhs. It is important for the ideal being to be sensitive towards the injustices happening in the society and be ready to oppose the powerful oppressive forces whenever there is a need. For this faith in the Almighty and complete surrender of the self to the God’s will provides the necessary strength and conviction. By his own most courageous deeds, Guru Sahib showed that the path of the enlightened one is not an easy one.

Even then, through his *Salokas* Guru Tegh Bahadur shows that anyone who has a strong will and is ready to give up the feeling of ego can become a contender for God’s Grace. The enlightened state can be achieved by any human regardless of race, gender etc. What is required the most is the realisation that the earthly belongings and relations end as soon as one’s life comes to an end. True belonging for the being would be the Lord’s remembrance. The Lord resides in the *Shabad*, the revealing words of the Guru. For enlightenment and freedom from earthly bonds, the *Simran*, remembrance of the Lord’s *Naam* is required. The Lord is benevolent towards His creation. He, while keeping the Order remembers the goodwill of His devotees. True devotion from the bottom of the heart

makes the union with the Almighty possible. In fact, for Guru Tegh Bahadur Ji, the Lord, the *Akaalroop* and the devotee merge into one another. This is a unique aspect of Guru Sahib's philosophy where the devotee attains the status as the Almighty. Guru Ji writes:

“One who night and day engages in loving devotion,
Know him to be the very image of God.

Believe this from Nanak: Between God and His devotees no distinction is.”
(Slok 29)¹⁵

The devotee here is uplifted from his limited vision. He attains the message of equality and universal brotherhood.

Summing up we can say that Guru Tegh Bahadur's *Salokas* are of immense importance for understanding the Guru's vision and philosophy. Not only are they an example of great poetic expertise, they guide for the moral and spiritual betterment of the individual. The Guru is very bold, clear and to the point in his criticism of the hedonistic way of life, without mincing any words, he paints a realistic picture of the outcome of a life lived under the influence of primitive instincts, running after earthly glory and possessions. He has instructed the man to commit oneself to the remembrance of the Almighty, giving up of all types of ego and haughtiness, and instead lead a life of humbleness. All forms of difficulties can be overcome with realisation of the Almighty's *Naam*. The fear of death which lurks in the minds of all humans can also be overcome by remembering the True God as the protector of all. The true devotee who has committed him/herself to the Almighty's remembrance becomes enlightened towards a higher state of self-actualisation where one gets the strength to overcome all troubles and fears.

0-0-0

ENDNOTES

1. Gurbachan Singh Talib. “Introduction to the Compositions of Guru Tegh Bahadur.” *Guru Tegh Bahadur: Martyr and Teacher* . Ed. Fauja Singh and Gurbachan Singh Talib. Patiala: Publication Bureau Punjabi University, Patiala, 1975, P 96.
2. Sohinder Singh Vanjara Bedi. *Punjabi Lokdhara Vishav Kosh* . Vol. II. New Delhi: Lok Prakashan, 1978, P 551.
3. Kuldeep Singh Dhir. “Slok” Dhir, Kuldeep Singh. *Baal Vishavkosh: Bhasha, Sahit Ate Sabhyachar*. Vol. I. Punjabi University Patiala, 2009, P 156.
4. ਨਰ ਚਾਹਤ ਕਛੁ ਅਉਰਿ ਅਉਰੈ ਕੀ ਅਉਰੈ ਭਈ ॥
ਚਿਤਵਤ ਰਹਿਓ ਠਗਉਰ ਨਾਨਕ ਫਾਸੀ ਗਲਿ ਪਰੀ ॥੩੮॥

5. ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਅਰੁ ਦਾਨ ਕਰਿ ਮਨ ਮੈ ਧਰੈ ਗੁਮਾਨੁ ॥
ਨਾਨਕ ਨਿਹਫਲ ਜਾਤ ਤਿਹ ਜਿਉ ਕੁੰਚਰ ਇਸਨਾਨੁ ॥੪੬॥
6. Ratan Singh Jaggi. "Salok Mahalla 9 Da Vishleshnaatmak Adhiyan." *Guru Tegh Bahadur: Jeevan, Sama Ate Rachna*. Ed. Surinder Singh Kohli. Chandigarh: Publication Bureau Panjab University, Chandigarh, 1996, P 99-109.
7. Taran Singh. "Vairag in Guru Tegh Bahadur's Bani." *Guru Tegh Bahadur, Background and Supreme Sacrifice: A Collection of Research Articles* . Ed. Gurbachan Singh Talib. Patiala: Publication Bureau Punjabi University, Patiala, 1999, P 147.
8. Attar Singh. "Transcendent Poetic Vision of Guru Tegh Bahadur." *Guru Tegh Bahadur, Background and Supreme Sacrifice: A Collection of Research Articles*. Ed. Gurbachan Singh Talib. Patiala: Publication Bureau Punjabi University, Patiala, 1999. P 160.
9. ਚਿੰਤਾ ਤਾ ਕੀ ਕੀਜੀਐ ਜੋ ਅਨਹੋਨੀ ਹੋਇ ॥
ਇਹੁ ਮਾਰਗੁ ਸੰਸਾਰ ਕੋ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਨਹੀ ਕੋਇ ॥੫੧॥
10. Darshan Singh Maini. "The Poetry of Guru Tegh Bahadur." *Guru Tegh Bahadur, Background and Supreme Sacrifice: A Collection of Research Articles*. Ed. Gurbachan Singh Talib. Patiala: Publication Bureau Punjabi University, Patiala, 1999. P 186.
11. ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਮਾਇਆ ਕਾਰਨੇ ਪ੍ਰਾਨੀ ਡੋਲਤ ਨੀਤ ॥
ਕੋਟਨ ਮੈ ਨਾਨਕ ਕੋਊ ਨਾਰਾਇਨੁ ਜਿਹ ਚੀਤਿ ॥੪॥
12. ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਹੀ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਸੋ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨ ॥੧੩॥
13. ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥੧੪॥
14. ਭੈ ਕਾਹੂ ਕੇ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥੧॥
15. ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਭਜੈ ਰੂਪ ਰਾਮ ਤਿਹ ਜਾਨੁ ॥
ਹਰਿ ਜਨ ਹਰਿ ਅੰਤਰ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ ॥੨੯॥

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ: ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ*

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਮਧਕਾਲੀ ਸ਼ਬਦ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਯੋਗ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ- ਟੈਕਸਟ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਯੁਗ-ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ 15 ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਹਨ-ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ ਅਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ 59 ਪਦੇ (ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ 57 ਸਲੋਕ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ-ਪਦੇ ਅਤੇ ਸਲੋਕ-ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਵੈਰਾਗਮਣੀ ਸੁਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :-

ਜਿਹਿ ਬਿਖਿਆ ਸਗਲੀ ਤਜੀ
ਲੀਓ ਭੇਖ ਬੈਰਾਗ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ
ਤਿਹ ਨਰ ਮਾਥੈ ਭਾਗੁ ॥ ¹

* ਚਾਂਸਲਰ, ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬਠਿੰਡਾ,
ਪੂਰਵ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਜਿਹਿ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਜੀ
 ਸਭ ਤੇ ਭਇਓ ਉਦਾਸੁ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ
 ਤਿਹ ਘਟ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸੁ॥ 2

ਇਥੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਾਂਜ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ) ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ‘ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ’ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ‘ਬੰਧਨਕਾਰੀ’ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਮੋਖ, ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ‘ਬੰਧਨ’ ਅਤੇ ‘ਮੁਕਤੀ’ ਦਾ ਵਿਰੋਧ -ਜੁੱਟ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਗਠਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ? ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ? ਜਗਤ ਕੀ ਹੈ? ਮਨੁੱਖ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ? ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਢਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਰੰਪਰਕ ਸੰਕਲਪ ਬਾਣੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਸਿਧ-ਨਾਥ ਬਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਦੁਹਰਾਉ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਗਠਨ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਨਿਕਟ-ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ-ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਪੂਰਬ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਕੋਡ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਭੌਤਿਕਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਮ, ਹਰੀ, ਗੋਬਿੰਦ, ਨਾਰਾਇਣ, ਮੁਰਾਰੀ, ਗੁਸਾਈ, ਨਿਰੰਜਨ ਆਦਿ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼੍ਰਿਸਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਧਰਤਾ ਅਤੇ ਹਰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੋਂਦ ਵੀ :-

ਸਾਧੇ ਰਚਨਾ ਰਾਮ ਬਨਾਈ॥
 ਇਕ ਬਿਨਸੈ ਇਕ ਅਸਥਿਰੁ ਮਾਨੈ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ: ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ

ਅਚਰਜੁ ਲਖਿਓ ਨ ਜਾਈ ॥ 3

ਅਪਨੀ ਮਾਇਆ ਆਪਿ ਪਸਾਰੀ
ਆਪਹਿ ਦੇਖਨਹਾਰਾ ॥
ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਧਰੇ ਬਹੁਰੰਗੀ
ਸਭ ਤੇ ਰਹੇ ਨਿਆਰਾ ॥ 4

ਪੁਹਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ
ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ ॥
ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ
ਘਟ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ ॥ 5

ਗੁਰੂਕਵੀ ਨੇ ਇਸ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਰਬ-ਉਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਮੁਕਤੀ) ਦਾ ਸੋਮਾ ਵੀ :-

ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸਦਾ ਸੰਗਿ ਪ੍ਰਭੁ
ਤਾ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਨ ਲਾਵੈ ॥
ਨਾਨਕ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਹੁ
ਜਿਹਿ ਘਟਿ ਰਾਮੁ ਸਮਾਵੈ ॥ 6

ਇਉਂ 'ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ' 'ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਅਸਥਿਰ ਸੰਸਾਰ', 'ਮਾਇਆਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬੰਧਨਗ੍ਰਸਤ ਪ੍ਰਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਜੀਵ' ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕੋਡ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕੋਡ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਨਜਿਠਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸੰਗਠਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਉਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗਲ-ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਜਿਥੇ ਆਪਣੀ ਸੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਤੰਤਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ ਉੱਪਰ ਤਸੱਦਦ ਕਰਨ

ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ‘ਦਲਿਤ-ਪੱਖੀ’ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮੁਗਲ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਦੋਖੀ ਤੰਤਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾ-ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਇਸ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਤਿਆਚਾਰ, ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਪੀੜਤ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਬਿੰਬ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :-

ਬਲੁ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ
ਕਛੁ ਨ ਹੋਤ ਉਪਾਇ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਬ ਓਟ ਹਰਿ
ਗਜ ਜਿਉ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ॥ 7

ਬਲੁ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ
ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ॥
ਨਾਨਕ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਤੁਮਰੈ ਹਾਥ ਮੈ
ਤੁਮ ਹੀ ਹੋਤ ਸਹਾਇ॥ 8

ਇਥੇ ‘ਬੰਧਨ’ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਬੰਧਨ ਦੀ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਜਿਥੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਉਪਾਰਮਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੂਝਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ‘ਅਵਤਾਰ’ ਦੀ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਸਿਮਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਧਨ-ਗੁਸਤ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵਨਾ ਨਵੀਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਦੁਖ-ਹਰਨ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਾਕਮ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ‘ਦੇਵੀ’ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸੇ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਛਿਣ ਭੰਗਰ ਵਿਚ ‘ਰਾਉ’ ਨੂੰ ਰੰਕ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਰੰਕ’ ਨੂੰ ਰਾਉ :-

ਹਰਿ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹਿ ਕੋਉ ਜਾਨੈ॥
ਜੋਗੀ ਜਤੀ ਤਪੀ ਪਚਿ ਹਾਰੇ
ਅਰੁ ਬਹੁ ਲੋਗ ਸਿਆਨੇ॥
ਛਿਨ ਮਹਿ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਉ ਕਰਈ
ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਰਿ ਡਾਰੇ॥ 9

ਇਹ ਬੰਧਨ ਗੁਸਤ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਹੀ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ, ਸੰਤਾਪ ਅਤੇ ਭੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾ ਕੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਦੇ ਪੀੜਤ ਮਨੁੱਖ

ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਉਸਤਤਿ-ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਆਸਾ-ਮਨਸਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ॥
ਸੁਖੁ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ
ਕੰਚਨੁ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਨਹੁ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੁ ਉਸਤਤਿ ਜਾ ਕੈ
ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ॥
ਹਰਖੁ ਸੋਗੁ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ
ਨਾਹਿ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ ॥
ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲੁ ਤਿਆਗੇ
ਜਗੁ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ ॥
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਜਿਹੁ ਪਰਸੈ ਨਾਹਨਿ
ਤਿਹੁ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ ॥ 10

ਇਉਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਰਾਉ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਨਿਰਭਉ-ਨਿਰਵੈਰ' ਦੇ ਦੇਵੀ ਮਾਡਲ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਭੈ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤੁ ਨਹਿ
ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤੁ ਆਨ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕੁ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ
ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥ 11

ਪਤਿਤੁ ਉਧਾਰਨੁ ਭੈ ਹਰਨੁ
ਹਰਿ ਅਨਾਥੁ ਕੇ ਨਾਥ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕੁ ਤਿਹੁ ਜਾਨੀਐ
ਸਦਾ ਬਸਤੁ ਤੁਮ ਸਾਥਿ ॥ 12

ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕੋਡ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਸਾਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ (ਭੈ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੂਝਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਮੁਗਲ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਹਥੋਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਮੌਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਵਾਚਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਵਾਚਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪਰ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਾਚਣਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਆਪੇ ਨਾਲ ਇਕਾਗਰ ਅਤੇ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਮੁੜ-ਵਾਚਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਇਸਦਾ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਿਸ ਬੰਧਨ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਂਦ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :-

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮੋਹ ਬਸਿ ਪ੍ਰਾਨੀ
ਹਰਿ ਮੂਰਤਿ ਬਿਸਰਾਈ॥ ¹³

ਪੂਤ ਮੀਤ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਸਿਉ
ਇਹ ਬਿਧਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ॥ ¹⁴

ਸੁਖ ਕੈ ਹੇਤਿ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵਤ
ਸੇਵ ਕਰਤ ਜਨ ਜਨ ਕੀ॥
ਦੁਆਰਹਿ ਦੁਆਰਿ ਸੁਆਨ ਜਿਉ ਡੋਲਤ
ਨਹ ਸੁਧ ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ॥ ¹⁵

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ, ਮਮਤਾ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ‘ਬੰਧਨ’ ਜਾਂ ‘ਗੁਲਾਮੀ’ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗੌਰਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਉਣ ਜਾਂ ਉਂਦਾਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਾਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ

ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾਸਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਛਿਣ ਭੰਗਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਬੋਧ (ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ-ਚੇਤਨਾ) ਆਪੇ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੰਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿਠਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਹਿਸ਼ਤ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਤਸਦੱਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੂਝਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਕਿਸਮ, ਦੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਆਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਨਿਰਭਉ-ਨਿਰਵੈਰ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕਸੁਰ-ਇਕਾਗਰ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਦੇ ਜੀਵਾਤਮਕ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਅਜਿਹੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1427
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1427
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 219
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 537
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 684
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 220
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1429
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1429
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 537
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 633
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1427
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1426
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 219
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 219
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 411

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ

ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ *

ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦੀ ਚਾਦਰ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਚਾਦਰ, ਧਰਮ ਦੀ ਚਾਦਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵੱਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕੀਰਤੀਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਰੰਭੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਿੰਸਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਉਸੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਤਿਲਕ ਜੰਵੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾਕਾ।
ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ।
ਸਾਧਨ ਹੇਤਿ ਇਤੀ ਜਿਨਿ ਕਰੀ।
ਸੀਸੁ ਦੀਯਾ ਪਰੁ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ।
ਧਰਮ ਹੇਤ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ
ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨਾ ਦੀਆ।¹

ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਦੇ ਕੇ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਵਾਲੇ ਰੱਬੀ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਵਕ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਆਪਾ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤੀ ਜੀਵਨਜਾਚ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਲੇਪ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ-

* ਮੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਖਸੀਅਤ

ਘਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਵਿਚੋਂ 'ਥੋੜਾ ਸਵਣਾ ਖਾਵਣਾ ਥੋੜਾ ਬੋਲਨੁ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਏ'² ਵਾਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ "ਖਾਨ, ਪਾਨ, ਪਹਿਰਾਨ, ਮਾਨ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਭੀ ਕਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੁਰਿਆ। ਸੇਵਕ ਦਸ-ਦਸ ਵਾਰੀ ਆਖਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਤਦ ਛੱਕਦੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਦੇ ਫੁਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੇ। ... ਖਾਣਾ, ਬੋਲਣਾ, ਸੌਣਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸੀਤ, ਗਰਮੀ, ਦੁੱਖ, ਸੁੱਖ, ਭੁੱਖ, ਤ੍ਰਿਖਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਸੀ। ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਬਹੁਤੇ ਵਰ੍ਹੇ ਓਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਰਸ ਤਯਾਗ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਜਾਰੇ।"³ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਖੌਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਭ ਜਾਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਭ ਅਖੌਤੀ ਗੁਰੂ ਉਥੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਧੀਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭਾਈ ਮੱਖਣਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸ਼ੀਰੋਂ ਦੁਸ਼ਟ ਨੇ ਓਸ ਨਿਰਵੈਰ, ਸਤਪੁਰਖ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਯਾਨੀ, ਦਯਾ ਸਾਗਰ ਸੱਚੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਤੇ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਈ ਜੋ ਮੱਥੇ ਦੇ ਪਾਸ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਰਕੇ ਗੋਲੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਜਾ ਪੱਸੀ। ਤਦ ਭੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਸੱਤ ਧਰਮ ਦੇ ਰੱਖਯਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੌੜਾ ਬਚਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਬੰਦੂਕ ਚਲੀ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ ਓਨਾਂ ਸ਼ੀਰੋਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਆਏ ਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਲੋਕ ਪਦਾਰਥ ਲੁੱਟ ਕੇ ਧੀਰਮੱਲ ਸਮੇਤ ਰਾਹ ਪਏ, ਮੱਖਣਸ਼ਾਹ ਜੋ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਉਤਰਿਆ ਹੋਯਾ ਸੀ ਏਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਝੱਟ ਝੜੂ ਬੈਠਾ। ਧੀਰਮੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਕੇ ਜਾ ਰੋਕਿਆ, ਮਾਮੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਚੰਦ, ਗੁਰਦਿੱਤੇ, ਲਾਲਚੰਦ, ਮੱਖਣਸ਼ਾਹ ਆਦਿਕ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ ਤੀਰਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਬਰਖਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਧੀਰਮੱਲ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਘੋੜਾ ਭਜਾ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਭਲਾ ਫੇਰ ਸਰਦਾਰ ਬਿਨਾ ਕੌਣ ਲੜੇ, ਓਸਦੇ ਆਦਮੀ ਨੱਠ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਸਾਮਾਨ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੂਹ ਲਿਆਏ, ਪਰ ਜਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਏਹ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਓਨਾਂ ਨੇ ਮੱਖਣਸ਼ਾਹ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਧੀਰਮੱਲ ਦਾ ਸਭ ਸਾਮਾਨ ਮੁੜਾ ਦਿੱਤਾ।"⁴ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਧਰਮੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਕੁੱਝ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖਦਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਵਾਲੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਏਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਉਕਤ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਵਾਂਗੂੰ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਡ ਉਮਡ ਕੇ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਜੇਠ ਹਾੜ ਦੀ ਤਿਹਾਈ ਤੇ ਤਪੀ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਵਾਂਗੂੰ ਸੰਗਤ ਦੇ ਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਰਖਾ ਨੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੈ, ਠੰਡ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।”⁵

ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਯਾ, ਖਿਮਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸੇਵਾ, ਸੰਜਮ, ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਰਹਿ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਧਰਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮੀ ਪੁਰਖ ਹਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤਿ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਕਈ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਡੋਲ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਦੇ ਉਕਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਹੈ - ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥⁶ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸੰਕਟ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਬਲਿਦਾਨ ਵੀ ਦੇਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਖੇ ਵੱਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਮਜ਼ਹਬੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦੀ ਰਾਜ ਦਾ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ⁷:

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ

1. ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦਾ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।
2. ਨੰਬਰਦਾਰੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਨਾ ਰਹੇ।
3. ਜਜ਼ੀਆ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
4. ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਆਦਿਕ ਸਭ ਧਰਮ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ।
5. ਜੇਹੜੇ ਏਹਨਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੁਹੰਮਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਚੱਲ ਪਈ ਸੀ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਬੱਚ ਸਕਣ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਮਰਨਾਥ ਜਾ ਕੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਯੱਗ-ਹਵਨ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਈ। ਅਖੀਰ ਪੰਡਿਤ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਲਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਿਆਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਜਬਰੀ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਤਿ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਬਲਿਦਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੋਰ ਕੌਣ ਧਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸਤਿ-ਪੁਰਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਾਇਕ ਤੇ ਸਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਾਵੀ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪੂਰਾ ਪੁਰਖ ਵੇਖ ਕੇ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਉ, ਔਰੰਗੇ ਪਾਸ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿਓ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ, ਪੀਰ ਛੜੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜੋ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦੀ ਬਣਾ ਲਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਆਪੇ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ ਤੇ ਜੇ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਭੀ ਮਾਫ਼ੀ ਬਖ਼ਸ਼ੋ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿਤਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜ਼ਾਲਮ ਖਾਂ ਪਾਸ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ।”⁸ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਰਜ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਹ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਗਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਰਮੀ ਹੋਈ ਇਕ ਮਾਤਾ ਭਾਗੋ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਇਕ ਥਾਨ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਥਾਨ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਤਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਈਥਾਨ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜਨ

ਲਈ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੱਯਦ ਹਸਨ ਅਲੀ ਇਹ ਇਨਾਮ ਲੈਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੁਢੇਪਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਵੇ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮਾਈਥਾਨ, ਹਾਥੀਘਾਟ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਤਾਲ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਕਤ ਸਾਖੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣਾ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮੇਤ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਡੋਲਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਕੈਦ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰੋਗੇ ਅਬਦੁੱਲੇ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਉਹ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਿਆ। ਲੇਖਕ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਅਬਦੁੱਲਾ ਦਰੋਗੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਅਸਰ ਹੋਯਾ ਕਿ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚੋਲਾ ਛੱਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ, ਬਸਤ੍ਰ, ਅੰਗੂਠੀ ਆਦਿਕ ਜੋ ਮੋਹਰ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਲੈ ਕੇ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਰਿਹਾ, ਧਰਮ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹਕੀਮੀ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਗੁਲਾਮ ਅੱਬਾਸ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਹਿਕਮਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹਕੀਮ ਸੈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਹੁਣ ਕਸਬੇ ਖਰੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਰੋਗੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਮੇਮੂ ਖ਼ਾਂ, ਮੈਦ ਖ਼ਾਂ ਆਦਿਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨੌਕਰ ਰਸਾਲਦਾਰ ਬਣੇ ਰਹੇ।”⁹

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਧਰਮ, ਮਜ਼ਹਬ, ਕੌਮ, ਦੇਸ ਆਦਿ ਦੇ ਬਸਿੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਤੇ ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਨਿਸ਼ਠਾ, ਸ਼ਰਧਾ, ਨਿਰਭਉਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਜਦ ਐਸ ਵੇਲੇ ਭੀ ਔਰੰਗੇ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨੇੜ ਡਬ ਡਬਾ ਕੇ ਅੱਥਰੂ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੰਠ ਰੁਦਨ ਨਾਲ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੱਥ ਕੰਬਦੇ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਕਲਮ ਚੱਲਦੀ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਬਾਨ ਹਿਲਦੀ ਨਹੀਂ, ਛਾਤੀ ਫਟਕਦੀ ਹੈ, ਰੂਹ ਘੱਟਦੀ ਹੈ, ਹਿਰਦਾ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕਰਤਾ ਕੀਕੂੰ ਓਸ ਦੇ ਅਤੁਲ ਜ਼ੁਲਮ ਲਿਖ ਸਕਦੇ? ਤਾਂ ਹੀ ਓਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਨੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜਿਤਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਓਨ ਕੀਤੇ ਸੇ।”¹⁰

ਪ੍ਰਚਾਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ - ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰੱਬ, ਡੋਲਾ, ਗੱਡੀ, ਉਠ, ਘੋੜੇ, ਬੈਲਾਂ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਚਰਨ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ

ਉਹ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ - ਉਗਾਣਾ, ਅਟਾਵਾ, ਅਨੰਦਪੁਰ (ਮਾਖੋਵਾਲ), ਅਯੁੱਧਿਆ, ਅਲੀ ਸ਼ੇਰ, ਆਗਰਾ, ਆਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਮਾਉਂ, ਸਮਾਣਾ, ਸਾਹਿਬ ਗੰਜ, ਸਾਖੀ ਗੋਪਾਲ, ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ), ਸੇਖਾ, ਸੈਫਾਬਾਦ (ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ, ਪਟਿਆਲਾ), ਸੋਹੀਵਾਲ, ਸੁਸਰਾਮ, ਸੁਢੈਲ, ਸੂਲੀਸਰ, ਸਿੰਗੌੜੀ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਹੰਢਿਆਇਆ, ਕਹਿਲ ਗਾਉਂ, ਕਟਕ, ਕਨੌੜ, ਕਬੂਲਪੁਰ, ਕਰਹਾਲੀ, ਕਲੌੜ, ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ), ਕਾਨਪੁਰ, ਕਾਮਰੂਪ, ਕਾਂਚੀ ਪੁਰੀ, ਕੀਰਤਪੁਰ, ਕੁੰਤਲ ਨਗਰ, ਕੈਂਥਲ, ਕੱਟੂ, ਕੱਰਾ, ਖਟਕੜ, ਖਡੂਰ, ਖਰਕ, ਖਯਾਲਾ, ਖਾਨਾ, ਖੀਵਾ, ਗਯਾ, ਗਰਨਾ, ਗੜ੍ਹਗੰਗਾ, ਗਾਗਾ, ਗੁਰਖੰਜਰ ਪੁਰ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਗੋਕਲ, ਗੋਬਿੰਦਪੁਰਾ, ਗੰਢੂ, ਘਨੌਲੀ, ਚੀਕਾ, ਛਪਰਾ, ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ (ਉੜੀਸਾ), ਜੀਂਦ, ਟਹਿਲਪੁਰਾ, ਟੇਕ, ਡਿੱਖ, ਢਾਕਾ, ਢਿੱਲਵਾਂ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ, ਥਨੇਸਰ, ਦਮਦਮਾ (ਬ੍ਰਹਮਪੁੜ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਰੰਗਮਾਟੀ ਨਗਰ ਦੇ ਲਾਗੇ), ਦਾਦੂ ਮਾਜਰਾ, ਧਮਧਾਣ, ਧਰਮ ਕੋਟ, ਧੋਬੀਆ ਬੰਦਰ, ਨਨਹੇੜੀ, ਨਲਹੱਟੀ, ਨੌਲੱਖਾ, ਪਹੋਆ, ਪਟਨਾ, ਪ੍ਰਾਗਰਾਜ, ਫਰਵਾਹੀ, ਫ਼ਰੁੱਖਾਬਾਦ, ਬਕਸਰ, ਬਕਾਲਾ (ਬਾਬਾ), ਬਨੀ ਬਦਰ, ਬਰੂਾ, ਬਲੇਉ, ਬਾਰਨਾ, ਬਾਲੇਸ਼ੂਰ, ਬਿੰਦਾਬਣ, ਬੱਛੋਆਣਾ, ਭਰਤਗੜ੍ਹ, ਭਾਗਲਪੁਰ, ਭੰਦੇਹਰ, ਭੀਖੀ ਢਾਬ, ਭੁਪਾਲ, ਭੁਵਨੇਸ਼ੂਰ, ਮਕਸੂਦਾਬਾਦ (ਮੁਰਸ਼ਦਾਬਾਦ), ਮਕੌਰੜ, ਮਥਰਾ, ਮਦਰਾ ਪੁਰ, ਮਾਈਸਰਖਾਨਾ, ਮਾਣਕਪੁਰ (ਕੜਾ), ਮਾਲ ਦੇ, ਮੇਦਨੀ ਪੁਰ, ਮੁਕਾਰਾਂਪੁਰ, ਮੁੰਘੇਰ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ, ਮੂਣਕ, ਮੂਲੇਵਾਲ, ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ, ਮੋਰਭੰਜ, ਮੋਤੀਬਾਗ (ਪਟਿਆਲਾ), ਮੋੜ, ਰਹੇਲਾ, ਰਾਜਮਹਲ, ਰੋਹਤਕ, ਰੋਪੜ, ਲਖਨਊ, ਲਖਨੌਰ (ਅੰਬਾਲਾ), ਲੰਗ, ਲੱਖਣ ਮਾਜਰਾ, ਲੇਲ, ਵੱਲਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਿਥੇ ਵੀ ਦੀਵਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਉਥੇ ਸੰਗਤ ਆ ਜੁੜਦੀ। ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਉਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਮੰਤਰ ਦਿੜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ, “ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਅਮੋਲਕ ਰਤਨ ਵਾਂਗੂ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ, ਏਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਵਾਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ, ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਈਸ਼ੂਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਖਾਣੀ, ਈਸ਼ੂਰ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿਣਾ ਏਹੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਐਸੇ ਆਚਰਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੱਚਖੰਡ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”¹¹ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤੰਮਾਕੂ ਖਾਣ ਅਤੇ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਆਮ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਜੂਠ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਬਾਰਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੰਮਾਕੂ ਵਰਗੀ ਗੰਦੀ ਸ਼ੈਅ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਕਿਵੇਂ ਛੁਡਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਿ ਲੋਕ ਹੁਣ ਫਿਰ ਆਦੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗਏ ਤਾਂ ਇਕ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਗੰਦਾ ਧੂੰਆਂ ਨਾ ਘੁਟਣਾ ਸਗੋਂ ਧੂਮ ਪਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਿਪ੍ਰ ਨੂੰ ਦਾਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਰਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬਿਪ੍ਰ ਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਸੂਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਗੰਦੇ ਧੂੰਏਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਬਚਣਗੇ, ਬਾਕੀ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਜੇ ਤੇਰੀ ਸੰਤਨ ਨਾ ਪੀਏਗੀ ਤਾਂ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਖ ਸੰਪਤੀ ਭੋਗੇਗੀ, ਜੇ ਤੰਮਾਕੂ ਵਰਤੇਗੀ ਤਾਂ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਜਾਉ।”¹²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਬਣੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੌਂਪੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ

ਪਰਉਪਕਾਰ ਹਿਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ, ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਸੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੱਗੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਣ ਹਿਤ ਉਕਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਮਲਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸੇਵਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਜਿਹਾ ਬਦਲਾਉ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਥੇ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਸੋਹਣੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਮੀਂਹੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸੰਦ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਮਸੰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, “ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ, ਲਖਨਊ ਬਾਰਾਬੰਕੀ, ਨਵਾਬ ਗੰਜ ਆਦਿ ਪ੍ਰਗਣਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਓਸਦੇ ਚੇਲੇ ਲਖਮੀਰ ਤੇ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਆਦਿਕ ਕਈ ਜਪੀ ਤਪੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਚਿਤਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਬਹੁਤ ਫੈਲਾਈ।”¹³

ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਜੋਤ ਹਨ, ਸਮੂਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿੰਨਰ, ਜੱਛ, ਭੂਤ, ਪ੍ਰੇਤ, ਪਿਸਾਚ, ਦੇਉ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ। ਏਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰੋਧ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੇਕਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀ ਫੈਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਜੰਮਣ ਦਿੰਦੀਆਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਬੰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਭਿੱਜੀ ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜਦੋਂ ਮੌੜੀ ਪਿੰਡ ਇਕ ਜੰਡ ਹੇਠ ਜਾ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ “ਏਸ ਜੰਡ ਵਿਚ ਭੂਤ, ਪ੍ਰੇਤ, ਪਿਸਾਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਏਥੇ ਨਾ ਉਤਰੋ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਮਾਰ ਛੱਡੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗੂੰ ਇਕ ਸੰਨਯਾਸੀ ਮਹੰਤ ਜਮਾਤ ਲੈ ਕੇ ਏਥੇ ਆ ਉਤਰਿਆ ਸੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਐਡੇ ਡਰੇ ਕਿ ਸਭੈ ਡੇਰਾ ਡੰਡਾ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਠ ਗਏ। ਓਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ

ਦਹਿਲ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੀਰ ਸੱਯਦ ਆਯਾ, ਉਹ ਆਖੇ ਮੈਂ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਉਤਕ ਆਪ ਹੀ ਜਾਨ ਦੇ ਕੇ ਗਿਆ। ਏਹ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੋਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਾਨੂੰ ਏਥੇ ਲਿਆਯਾ ਹੈ। ਉਸ ਜੰਡ ਹੇਠ ਤੰਬੂ ਤਣਵਾਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਰਾਜ ਰਹੇ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹੀ ਪਿਸਾਚ ਤੇ ਦੇਉ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆ ਖਲੋਤੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਰਹੰਦ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ।”¹⁴ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸਮੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਐਸੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਿਥੇ ਭੂਤਾਂ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਤ ਸਮੇਂ “ਇਕ ਦੇਉ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਪੁਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ ਤੇ ਏਹ ਪ੍ਰੇਤ ਜੋਨੀ ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਈ ਹੈ? ਉਨ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਮੈਂ ਅਨੇਕ ਭੂਤਾਂ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ, ਖਵੀਸਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਦੇਉ ਹਾਂ। ...ਅਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਏਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਾਰਣ ਲਈ ਯਾ ਕੁਛ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਏਥੇ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਕੰਮ ਅਸੀਂ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਏਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਠੰਢ ਪੈ ਗਈ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਸਾਂ। ...ਫੇਰ ਉਨ ਬਹੁਤ ਦੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਵੱਸਣ ਦੇ ਘਰ ਸਾਡੇ ਪਰਾਹੁਣੇ ਹੋ, ਹੁਕਮ ਦਿਓ ਤਾਂ ਕੁਛ ਲਿਆਈਏ? ਏਤਨਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਲ ਕੁ ਵਿਚ ਸੰਗਤਰੇ, ਤਰਬੂਜ਼, ਬਦਾਮ, ਅੰਗੂਰ, ਅਨਾਰ, ਸੇਉ, ਛੁਹਾਰੇ, ਮੇਵਾ ਪਿਸਤਾ, ਮਿਸਰੀ, ਆਦਿਕ ਸਿੱਠੇ ਖੱਟੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਦੀਕ ਪਦਾਰਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਰੱਖੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਭੀ ਸਭ ਭਾਂਤ ਦੇ ਮੇਵੇ ਛਕੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਛਕਾਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜਦ ਪ੍ਰੇਤ ਨੇ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਛਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਤ ਦੇਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੈਕਾਰ ਕਰਦੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।”¹⁵ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਿਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੌਤਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ (ਪਰਉਪਕਾਰੀ) ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਿੱਖ - ਉਦਾ (ਰਠੋੜ), ਉਦਾ (ਦਿਲਵਾਲੀ ਸਿੱਖ) ਸਯਾਮ ਦਾਸ, ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ, ਸਾਧੂ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਾਥੀ), ਸਾਧੂ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸੈਫ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਸੰਗਤੀਆ, ਸੱਚਾ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸੁਖਾਨੰਦ, ਸੁੱਚਾ, ਹਰਜਸ ਰਾਇ (ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੁਭਿਖਿਆ ਖੱੜੀ), ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੰਘ ਬਹਿਲ (ਕਲਕੱਤੇ ਦਾ ਹਾਕਮ), ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼ (ਪਟਨਾ), ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਚੰਦ (ਮਾਮਾ), ਗੜੀਆ, ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਗੁਰੀਆ (ਸ਼ਾਹਪੁਰੀਆ), ਗੁਲਾਬ ਰਾਇ, ਗੁਰਸਰਨ, ਗੁਰਬਖਸ਼, ਗੁਰਬਖਸ਼ (ਮੁਨਸ਼ੀ), ਗੋਂਦਾ, ਘਨਸਯਾਮ, ਚਰਨ ਦਾਸ (ਸਾਧੂ), ਜਗਤ ਸੇਠ (ਪਟਨਾ), ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਅਰੋੜਾ (ਦਿਲਵਾਲੀ ਸਿੱਖ), ਜੇਠਾ (ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਣੇ ਦਾ ਮਸੰਦ), ਜੈਤਾ (ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ), ਜੀਤ ਮੱਲ, ਤਖਤਾ ਬਖਤਾ (ਪੋਠੋਹਾਰੀ), ਦਯਾਲਾ (ਭਾਈ), ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ (ਬਾਵਾ), ਦੇਸ ਰਾਜ, ਦਿਆਲਾ (ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀਆ), ਦੀਪ ਚੰਦ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੀਆ), ਦੱਗਾ, ਧੰਮਾ (ਚੌਧਰੀ), ਨਿਧਾ ਪਸ਼ੋਰੀ,

ਨੰਦ ਚੰਦ ਸੰਘਾ, ਨੱਥਾ ਸ਼ਾਹ (ਅਲਮਸਤ ਦਾ ਚੇਲਾ), ਨੱਥੂ ਰਬਾਬੀ, ਪਹਿਲੂ, ਪਰਣ ਪਾਲ (ਅਸਾਮ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦਾ ਰਾਜਾ), ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਸਤਾਦ, ਕਾਜ਼ੀ), ਫਤੇ ਚੰਦ ਮੈਣੀ (ਰਾਜਾ), ਫੇਰੂ (ਨੱਕੇ ਦਾ ਮਸੰਦ), ਬਹਿਲੋ ਕੇ, ਬਖਤ ਮੱਲ, ਬੁਲਾਕੀ ਦਾਸ, ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੋਧਪੁਰੀਆ (ਰਾਜਾ), ਬ੍ਰਜ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰਾਜਪੂਤ ਉਸਤਾਦ), ਭਾਗੂ, ਭਾਗੋ (ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਈਥਾਨ ਸਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ), ਮਤੀ ਰਾਮ (ਦੀਵਾਨ), ਮਨੀਆ (ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ), ਮਲੂਕਾ, ਮਾਈਆਂ, ਮੀਂਹਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼, ਮੁਗਲੂ, ਮੱਖਣਸ਼ਾਹ, ਰਹੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ (ਪਟਨਾ), ਰਾਜਾਰਾਮ (ਅਸਾਮ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦਾ ਰਾਜਾ) ਰਾਮਾ ਸੰਧੂ, ਰੂਪ ਚੰਦ (ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ), ਰੂਪਾ (ਕੱਚੇ ਦਾ ਮਸੰਦ), ਲਾਲਚੰਦ, ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਵਣਜਾਰਾ।

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਟੋਟਕੇ ਰੂਪੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ - ਕਾਠ ਦੀਆਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਤਾਂ ਬਣੇ ਪਰ ਮਿਆਉਂ ਕੌਣ ਕਰੇ; ਮਾਈਆਂ ਗੁਰੂ ਰਜਾਈਆਂ ਭਗਤੀ ਲਾਈਆਂ; ਇਆਣਾ ਗੱਲ ਕਰੇ ਸਿਆਣਾ ਕਿਆਸ ਕਰੇ; ਜੋ ਕਰੇਗਾ ਸੋ ਭਰੇਗਾ; ਜਵੰਦੇ ਅਕਲ ਦੇ ਅੰਧੇ ਏਨਾਂ ਦਾ ਬਾਈਆ ਤੇਈਆ ਹੋਸੀ ਥੇਹੀਆ ਥੇਹੀਆ; ਮੰਗਤਿਆਂ ਤੋਂ ਮੰਗਣਾ ਲਾਨਤੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ; ਸੰਤ ਨਦੀ ਅਰ ਮੇਘੁਲਾ ਚਲੈਂ ਭੁਯੰਗਮ ਚਾਲ। ਰਜਬ ਜਹਿੰ ਜਹਿੰ ਪਗ ਧਰੇ ਤਹਿ ਤਹਿ ਕਰੇ ਨਿਹਾਲ; ਜੋਗਾ ਰਲੇ ਅਲੀ ਸ਼ੇਰੇ। ਧੀਆਂ ਦੇ ਬਣਜਾਰੇ ਹੇਰੇ; ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਗੁਰ ਉਚਰਯੋ ਵਾਕਾ। ਮਮ ਸਿਖੀ ਕਾ ਕੋਠਾ ਢਾਕਾ; ਜੰਗਲ ਗੁਰੂ ਕਾ ਮੰਗਲ; ਛੁਰੀ-ਕਕਤੀ ਤੇ ਘੜੇ-ਵੱਟੇ ਵਾਲਾ ਜੋੜ; ਵਿਨਾਸ਼ ਕਾਲੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਬੁੱਧੀ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਧਿਆਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਖੋਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਰਥਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੀਰਘ ਖੋਜ ਅਤੇ ਘੁੰਮ-ਫਿਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਹੜੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੌਜੂਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ

1. ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਅਧਿਆਇ 5.13-14.

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 28.15.
3. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 2011, ਪੰਨੇ 662-63.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 667-68.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 668.
6. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1427.
7. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 2011, ਪੰਨੇ 719-20.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 723.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 754, ਫੁੱਟ-ਨੋਟ.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 756.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 683.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 691.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 689.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 687.
15. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ, 735-36.

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ *

ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਸੁਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਨਾ ਲੱਭਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ ਬਣਕੇ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦ ਦੀ ਪੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ; ਕਿਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਦੇ ਕੇ ਡੈਮੋਕ੍ਰੈਸੀ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਜੀਹਦੇ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਵੱਡੀ ਡੈਮੋਕ੍ਰੈਸੀ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ’ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿਖ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਦੀ ਇਕ ਕੰਟੀਨਿਊਟੀ ਭਾਵ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੈ: ਪ੍ਰਥਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਰਮ ਪਾਵਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਜੋਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕੰਟੀਨਿਊਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੌਂਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਦਿਸ਼ਾ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਿਥਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਨਿੱਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਭਾਵ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਗਾਇਆ ਸੀ:

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥
 ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥
 ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛੁਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥
 ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥¹

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ॥
 ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥
 ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥੧॥²

ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ-ਜੁੱਟ ਵਰਤਿਆ ਹੈ: ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ। ਏਸ ਸ਼ਬਦ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਥਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉਗਮ ਕੇ ਪੂਰੇ

* ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਮੈਰੀਟਸ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ।

ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਡੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ, ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ 'ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ' ਲਈ ਚਿੰਤਤ ਸਨ। ਅੱਗੋਂ ਉਹ 'ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ' ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣੂ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੰਜ ਵਿਖਿਆਇਆ ਹੈ :

ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ॥³

ਇਸੇ ਕੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ, ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਸਥਲ ਵਜੋਂ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਣ, ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ 1604 ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਉਦੋਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸਮੇਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਨੂੰ 1708 ਵਿਚ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦੇ ਕੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਤਕ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ 'ਵਿਸ਼ਵ' ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ 'ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ' ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਰਥਾਇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪੇਪਰ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ' ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਸਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਕੇ, ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਖੁਦ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਜਨੇਊ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨੇਊ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਥੋਥੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਕਿਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ? ਏਥੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਭਾਵ ਡੈਮੋਕ੍ਰੈਸੀ ਦੇ ਬੀਜ ਪਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਪਹਿਨ ਸਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਟੋਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਸਥਾ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਵੇ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਲੇਕਿਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਇਸ ਹੱਕ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਹੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਜਨਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ : ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ - ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ। ਇਥੇ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ। 1974-1975 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਐੱਮ.ਏ. (ਆਨਰਜ਼) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ,

ਉਦੋਂ ਨੌਂਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਾ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਖੇਡਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਵਾਸੀ ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਟਕ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ' ਦੀ ਗਾਥਾ ਬਖਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ' ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਬਣੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਇੰਜ ਵੀ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰ ਕਿਵੇਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਉਰਦੂ ਕਵੀ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਕੌਮ ਨੇ ਪੈਗ਼ਾਮ-ਏ-ਗੌਤਮ ਕੀ ਜ਼ਰਾ ਪਰਵਾਹ ਨਹ ਕੀ
ਕਦਰ ਪਹਿਚਾਨੀ ਨਹ ਅਪਨੇ ਗੌਹਰ-ਏ-ਯਕ ਦਾਨਹ ਕੀ
ਆਹ! ਬਦਕਿਸਮਤ ਰਹੇ ਆਵਾਜ਼-ਏ-ਹਕ ਸੇ ਬੇ-ਖੁਬਰ
ਗਾਫ਼ਿਲ ਅਪਨੇ ਫਲ ਕੀ ਸ਼ੀਰੀਨੀ ਸੇ ਹੋਤਾ ਹੈ ਸ਼ਜਰ
ਆਸ਼ਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਕੀਯਾ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾ ਰਾਜ਼ ਥਾ
ਹਿੰਦ ਕੇ ਲੇਕਿਨ ਖ਼ਯਾਲੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ਹ ਪਰ ਨਾਜ਼ ਥਾ
ਸੁਮਾਅ-ਏ-ਹਕ ਸੇ ਜੋ ਮੁਨੱਵਰ ਹੋ ਯਿਹ ਵੋ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਨਹ ਥੀ
ਬਾਰਿਸ਼-ਏ-ਰਹਮਤ ਹੂਈ ਲੇਕਿਨ ਜ਼ਮੀਂ ਕਾਬਿਲ ਨਹ ਥੀ
ਆਹ! ਸੂਦਰ ਕੇ ਲੀਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਂ ਗ਼ਮ ਖ਼ਾਨਹ ਹੈ
ਦਰਦ-ਏ-ਇਨਸਾਨੀ ਸੇ ਇਸ ਬਸਤੀ ਕਾ ਦਿਲ ਬੇਗ਼ਾਨਹ ਹੈ
ਬਰਹਮਨ ਸਰਸ਼ਾਰ ਹੈ ਅਬ ਤਕ ਮੈਅ-ਏ-ਪਿੰਦਾਰ ਮੇਂ
ਸੁਮਾਅ-ਏ-ਗੌਤਮ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ ਮਹਿਫ਼ਲਿ-ਏ-ਅਗ਼ਯਾਰ ਮੇਂ
ਬੁਤਕਦਹ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਮੁੱਦਤ ਕੇ ਮਗਰ ਰੌਸ਼ਨ ਹੂਆ
ਨੂਰ-ਏ-ਇਬਰਾਹੀਮ ਸੇ ਆਜ਼ਰ ਕਾ ਘਰ ਰੌਸ਼ਨ ਹੂਆ
ਫਿਰ ਉਠੀ ਆਖ਼ਰਿ ਸਦਾ ਤੌਹੀਦ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਸੇ
ਹਿੰਦ ਕੇ ਇਕ ਮਰਦ-ਏ-ਕਾਮਿਲ ਨੇ ਜਗਾਯਾਖ਼ਾਬ ਸੇ 4

ਇਉਂ 'ਹਿੰਦ' ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਤੋਂ ਜਗਾਇਆ ਇਕ 'ਮਰਦ-ਏ-ਕਾਮਿਲ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਅਤੇ ਮੁੜ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਬਣੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ 'ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਦੇਣ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਇਸੇ ਕੰਟੀਨਿਊਟੀ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਇੰਜ ਵੇਖ ਲਈਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ, ਜਿਹੜੇ ਉਦੋਂ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਖੁਦ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ

ਜਿਹੜੀ ਉਸੇ ਕੰਟੀਨਿਊਟੀ ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਇਕ 'ਧਾਰਾ' ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਧਾਰਾ। ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਕੁੱਲ 42 ਸਾਲ (1666-1708) ਦੀ ਆਰਜਾ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਜੋ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਉਦੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1699 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਾਜਿਆ। ਅੱਜ ਨਿਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸੁਭ ਕਾਰਜ ਇਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਜੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰੋਨਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਨ ਪਰ ਲੰਗਰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਵੱਲੋਂ, ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਵੱਲੋਂ। ਇਹ ਉਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤਕ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਜੋਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਰਵੀਂ ਜੋਤ ਸਾਡੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚਲੀ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤਕ ਇਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਡਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਹ ਇਲਾਜ ਹੈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਉਹ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮਾਰੋਮਾਰੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ; ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਦੌੜ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ; ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਦੂਜਾ ਦੇਸ਼ ਤੀਜੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਨੰਬਰ ਇਕ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤ ਹਨ, ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਹਨ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਰੋਮਾਰੀ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ, ਬਾਣੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵਤਾ ਉਤੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ ਟਿਕਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥ ਵੀ ਹਨ। ਸੀਸ ਦੇਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਭਾਵ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਇਹ ਜੀਵਨ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ ਕਿ ਸੁਭ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਫੇਰ ਹੀ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜੀਵਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਤੌਰਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰਕੇ ਆਉਣਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਫੇਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਕੌਣ? ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਜੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਇਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਅੱਜ

ਅਸੀਂ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੌਣ ਉੱਚੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਰੌਣਕਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਥਾਂਵਾਂ ਜਿਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮ ਸਥਾਪਿਤ ਸਨ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਕਬੂਤਰ ਉੱਡਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਜੜ੍ਹਤ ਸਥਾਨ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਉਂ ਜਾਗਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ‘ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ’ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਹੱਈਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤਕ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਜੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਰਾਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੌਸ਼ਨ ਰਾਹਾਂ ਉਪਰ ਚਲਦੇ ਰਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜੇਤੂ ਬਣਕੇ ਰਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰਤਰੀਨ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਦੌਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਦੌਲਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਖਰਚੀਏ, ਇਹ ਕਦੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਇਹ ਦੌਲਤ ਹੈ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੀ, ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਦੇ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦੀ। ਇਸ ਪਰਥਾਇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਦੇਣ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਉਹ ਜੋਤ ਹਨ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕ ਰੋਸ਼ਨ ਚਿਰਾਗ਼ ਬਣਕੇ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਬਲਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ: ਮੱਥੇ ਦੀਵਾ ਵਾਲਾ। ਸੋ ਸਾਡੇ ਮੱਥਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜੋ ਦੀਵਾ ਜਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੀ ਇਸੇ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਦੀਵਾ ਹੈ, ਜਿਸਤੋਂ ਚਾਨਣ ਲੈ ਕੇ ‘ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ’ ਪੂਰੇ ‘ਵਿਸ਼ਵ’ ਉਤੇ ‘ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ’ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ-ਬਚਨ-ਕਰਮ ਨਾਲ ‘ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ’ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਸੀ ਰਾਜ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਰਾਜ ਕਾਲਾਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 722-23
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 360
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 660-61
4. ਡਾ. ਨਦੀਮ ਅਹਿਮਦ ‘ਨਦੀਮ’ (ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਤੇ ਸੰਕਲਨ), ਕੁੱਲੀਯਾਤ-ਏ-ਇਕਬਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2014, ਪੰਨਾ 262

ਧਰਮ ਹੇਤੁ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ

ਰਾਵੇਲ ਸਿੰਘ *

ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾਕਾ ॥
ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੁ ਮਹਿ ਸਾਕਾ ॥
ਧਰਮ ਹੇਤੁ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ ॥
ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰ ਨ ਦੀਆ ॥¹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਟਿੱਪਣੀ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ‘ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾ ਕਾ’ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ ‘ਧਰਮ ਹੇਤੁ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ’ ਵੱਡੇਰੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ 400 ਸਾਲਾ ਪੁਰਬ ਦੇ ਮੌਕੇ ‘ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਲਿਦਾਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਤਹਿਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਜਪਦੇ ਹਾਂ ‘ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰੀ ਨ ਕਿਨਹੂ ਆਨ’। ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ ਕੇਵਲ ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸੀ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ? ਅਕਸਰ ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਰਲਗਡ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜਿਸ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮ ਸੀ? ਦਰਅਸਲ ਅਧਿਆਤਮ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਉਸ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਇਸ ਰਹੱਸ ਤੱਕ ਪੁਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਬੇਅੰਤ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਆਭਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਧਰਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸੱਚ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜੁੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭਿੰਨ ਭੇਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੱਚ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਸੋ ਹੁਣ ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜਿਸ ਧਰਮ ਹੇਤੁ ਸਾਕਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕੀ ਉਹ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਧਰਮ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਮਾਨਵਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੈ।

ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣਾ, ਨਫ਼ਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਦਇਆ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਨੇਕੀ, ਸਦਾਚਾਰੀ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜਾਚ, ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਤੇ ਸਮ-ਵੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬ ਦੀ ਭਾਲ ਕੁਝ ਸਿਪਾਂਤ ਹਨ

* ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਜਨ ਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਕੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮੂਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਉਤੇ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉਭਰਿਆ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ 'ਨਾਦ-ਲਯ' ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਤਾਸਨ ਲਗਾ ਕੇ ਸਾਂਭਵੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਬੱਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਇਕ ਸਜਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਤਸਵ ਹੈ, ਇਕ ਅਗੰਮੀ ਰਾਗ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਅਗੰਮੀ ਸਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਮੀਰੀ ਸਤੋਤਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ "ਹੁਕਮ ਜਿਸਨੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਗਿਆ।" ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੰਬੂਰ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਘੱਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵੇਗ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਮੂਲ ਕੜੀ ਹਨ। ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਵਿਚ ਕਹਾਉਤਾਂ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵੀ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਰਚਿਆ। ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੈਂ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪਾਤਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਦੀਆਂ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਧਰਤੀ, ਮੈਦਾਨ, ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਮੈਂ ਤਦ ਵੀ ਸਾਂ। ਜਦ ਉਸਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਮੈਂ ਉਥੇ ਸਾਂ। ਜਦ ਉਸਨੇ ਬੱਦਲ, ਚਸ਼ਮੇਂ, ਨਦੀਆਂ, ਸਾਗਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂ'। ਇਸਲਾਮਕਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੈਬਰੀਲ ਨਾਮ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਕੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁਕਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਥੋਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧਰਮ ਜੇਹਾਦ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਅਰਥ ਲਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੇਹਾਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਇੰਝ ਹੀ ਤਾਓਵਾਦ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ 'ਤਾਓ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਤਾਓ ਨੂੰ ਹੁਕਮ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਮਾਰਗ, ਪੰਥ, ਵਿਵੇਕ, ਵਿਧਾਨ, ਹੁਕਮ, ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਗਿਆਤ ਤੱਤ, ਮਨ ਉਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਤਾਓ ਇਕ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਭੌਤਿਕਤਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਅਸਲ ਧਰਮ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜੁਨ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਕਰਮ ਕਰ, ਜੇ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਅਧਰਮ ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦੋਂ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮੱਤ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਸਿੱਖ ਨਾਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੋਧੀਆਂ ਨਾਲ, ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕੁਝ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ ਕਿ ਨਾਨਕ ਮੱਤ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਜਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਏਨਾ ਤਰੱਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਮੁਹਾਵਰੇ, ਮਿਥਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਿਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤੇ ਨਿੱਗਰ ਸੋਚ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬੱਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਬਰਾਹ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਵਿਧੀਆਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਖੰਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਦੇਵੱਲਾ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਰਚਾ ਰਹੇ ਹਨ:-

1. ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ ॥ ਪੈਰ ਹਲਾਇਨਿ ਫੇਰਿਨ ਸਿਰ ॥
ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ ॥ ਵੇਖੈ ਲੋਕ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ ॥
ਰੋਟੀਆ ਕਾਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ ॥ ਆਪੁ ਪਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਲਿ ॥²
2. ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ ॥
ਕਾਮੁ ਨੇਬੁ ਸਦਿ ਪੁਛੀਐ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ॥
ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰੁ ॥
ਗਿਆਨੀ ਨਚਹਿ ਵਾਜੇ ਵਾਵਹਿ ਰੂਪ ਕਰਹਿ ਸੀਗਾਰੁ ॥
ਉਚੇ ਕੂਕਹਿ ਵਾਦਾ ਗਾਵਹਿ ਜੋਧਾ ਕਾ ਵੀਚਾਰੁ ॥
ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤ ਹਿਕਮਤ ਹੁਜਤਿ ਸੰਜੈ ਕਰਹਿ ਪਿਆਰੁ ॥
ਧਰਮੀ ਧਰਮੁ ਕਰਹਿ ਗਾਵਾਵਹਿ ਮੰਗਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥
ਜਤੀ ਸਦਾਵਹਿ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣਹਿ ਛਡਿ ਬਹਹਿ ਘਰ ਬਾਰੁ ॥³
3. ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਸਿਫਤਿ ਸਰੀਅਤਿ ਪੜਿ ਪੜਿ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ ॥
ਬੰਦੇ ਸੇ ਜਿ ਪਵਹਿ ਵਿਚਿ ਬੰਦੀ ਵੇਖਣ ਕਉ ਦੀਦਾਰੁ ॥

ਹਿੰਦੂ ਸਾਲਾਹੀ ਸਾਲਾਹਨਿ ਦਰਸਨਿ ਰੂਪਿ ਅਪਾਰੁ॥
 ਤੀਰਥਿ ਨਾਵਹਿ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਅਗਰ ਵਾਸੁ ਬਹਕਾਰੁ॥
 ਜੋਗੀ ਸੁੰਨਿ ਧਿਆਵਨਿ ਜੇਤੇ ਅਲਖ ਨਾਮ ਕਰਤਾਰੁ॥
 ਸੂਖਮ ਮੂਰਤਿ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਕਾਇਆ ਕਾ ਆਕਾਰੁ॥ ... 4

ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਹੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਨੇਕ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਹੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ 'ਤੇ ਬੱਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਡਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਮਝਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਹੀ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਟਕਰਾਓ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਟਕਰਾਓ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ, ਕੱਟੜ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉਤੇ ਧੱਕੇ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਲੰਬੀ, ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਹ ਉਚੇਚਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹਰ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਹਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ (Tolerance) ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਯਾ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਸਤਾਰਥ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਬੋਧੀ ਵਸੋਂ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਪਰ ਧਰਮ ਦੀ ਵੇਦੀ ਉੱਤੇ ਲੱਖਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਕਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਜਸੀ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਤੱਕ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਯਤਨ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਬੁੱਤ ਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਦੇਵ ਵਾਦ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਛੂਤ ਛਾਤ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਾਂ ਬਹਿਕਾਵੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਬਹਿਕਾਵਾ ਜਬਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਟਕਰਾਓ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟਕਰਾਓ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ/ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਜਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਟਕਰਾਓ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਮਸਲਾ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ-ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਸਲਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਕੀਦਾ ਚੁਣਨ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ॥
ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ॥

ਜੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਹੈ। 1658 ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ, ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਵੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਹਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ‘ਸਰਮਦ’ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ‘ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ’ ਨੂੰ ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣਾ, ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੱਟੀ ਹੱਟੀ ਘੁਮਾ ਕੇ ਕੌਡੀਆਂ ਮੰਗਣਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਸਿਰ ਤੋਹਫੇ ਵਜੋਂ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਖ਼ਫ਼ਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਕਾਅਬਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁਫਤੀ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵੀ ਠੁਕਰਾ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਸਾਰੇ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖ਼ਿਦਮਤਗ਼ਾਰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮਕਿ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਪੱਕਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਿਊਣ ਦਾ ਤਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ੱਕੀ ਉਹ ਇੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੇ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵੀ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਪੂਰਵਜ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਦਕਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਤਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਉਸਨੂੰ ਵੈਰ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਉਸਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ 10-12 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਮੰਦਿਰ ਢਾਹ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ’ਤੇ ਵੀ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿਤੀ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ’ਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਕਾਰਿੰਦਿਆ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ‘ਚਿੰਤਾਮਨ’ ਮੰਦਿਰ ਮਥਰਾ ਦਾ ‘ਕੇਸ਼ਵ’ ਮੰਦਿਰ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ‘ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਮੰਦਿਰ’ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਢਾਹ ਕੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜਜ਼ੀਆ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵਕਾਰੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਚੁੱਪ ਕਿਵੇਂ ਬੈਠ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ

ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਖੁਦ ਬਖੁਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਣਗੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਵਕਾਰੀ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਾਕਤਵਰ ਜ਼ਾਲਮ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਆਢਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਸੰਕਟਮਈ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਰੋਧ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸਚੇ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿਘਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਡਰੀ ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇ ਆਲਮ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਧੱਕਦੇ ਸਗੋਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਡਿਗਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਰਭੈ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਜਨਮ ਜਨਮ ਭਰਮਤ ਫਿਰਿਓ ਮਿਟਿਓ ਨ ਜਮ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸੁ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜੁ ਮਨਾ ਨਿਰਭੈ ਪਾਵਹਿ ਬਾਸੁ॥⁵

ਇਸ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਆਪ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ ਅਸਹਿ ਅਤੇ ਅਕਹਿ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੀ ਨਿਡਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਦਿਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਿਰਭੈਤਾ ਕਿਸੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੇ ਯੋਧੇ ਦੀ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੜ ਰਿਹਾ ਯੋਧਾ ਆਪਣੀ ਵਿਰੋਧੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਕਸਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਸਿਰਜਤ ਯੋਧਾ ਆਤਮਿਕ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ॥⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉਤੇ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿਆਮ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਹਿੰਦੂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸੈਫ਼ਾਵਾਦ ਵਿਖੇ ਸੈਫ਼ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਣੇ ਵਿਖੇ ਚੌਧਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਆਦਿ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਕਿਆਮ ਨਾ ਕਰਦੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ 'ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ। ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ।' ਅਤੇ 'ਮਰਣੁ ਮੁਣਸਾ ਸੂਰਿਆ ਹਕੁ ਹੈ ਜੋ ਹੋਇ ਮਰਹਿ ਪਰਵਾਣੋ' ਵਾਲੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਸਨ।

ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

1. ਚਿਤ ਚਰਨ ਕਮਲ ਕਾ ਆਸਰਾ ਚਿਤ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸੰਗ ਜੋੜੀਏ।
ਮਨ ਲੋਚੈ ਬਰਿਆਈਆਂ ਗੁਰਸਬਦੀ ਇਹ ਮਨ ਹੋੜੀਏ।
ਬਾਂਹ ਜਿਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜੀਏ ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਬਾਂਹ ਨ ਛੋੜੀਏ।
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬੋਲਿਆ ਧਰ ਪਈਏ ਧਰਮ ਨ ਛੋੜੀਏ।⁷

(ਹੰਸ ਚੋਗ)

2. ਠੀਕਰ ਫੋਰ ਦਿਲੀਸ ਸਿਰ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰ ਕੀਆ ਪਯਾਨ॥
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਿਹੁਨਾ ਕਿਨਹੂੰ ਆਨ॥
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕੇ ਚਲਤ ਭਯੋ ਜਗਤ ਮੈਂ ਸੋਕ॥
ਹੈ ਹੈ ਹੈ ਸਭ ਜਗ ਭਯੋ ਜੇ ਜੈ ਜੈ ਸੁਰਲੋਕਿ॥⁸

(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅੱਜ ਦੀ ਵੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਗੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਦੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਗੁਰਮਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਣਗਿਣਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਮਲ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ 'ਭੂਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਕੀਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲੇ ਪੀਤੇ' ਦੀ ਹੁਕ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ:-

ਕਿਤੇ ਚੋਰ ਬਣੋ ਕਿਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਹੋ।
ਕਿਤੇ ਮਿੰਬਰ ਤੇ ਬਹਿ ਵਾਅਜ਼ੀ ਹੋ।
ਕਿਤੇ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਹੋ।
ਆਪ ਆਪਣਾ ਕਟਕ ਚੜ੍ਹਾਈਦਾ।
ਕਹੁ ਕਿਸ ਥੀਂ ਆਪ ਛਿਪਾਈਦਾ।⁹

ਇਥੇ ਪੁਜਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਆਨ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦ ਇਕ ਖਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲੇਗਾ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ 52 ਕਵੀਆਂ ਚੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਇਰ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ :

ਪ੍ਰਗਟ ਭਏ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ।
ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟ ਪੈ ਢਾਪੀ ਚਾਦਰ।
ਕਰਮ ਧਰਮ ਕੀ ਜਿਨਿ ਪਤਿ ਰਾਖੀ।
ਅਟਲ ਕਰੀ ਕਲਜੁਗ ਮੈਂ ਸਾਖੀ।

ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟ ਜਾ ਕਾ ਜਸ ਭਯੋ।
ਜਿਹ ਤੇ ਸਰਬ ਧਰਮ ਬੰਚਯੋ।¹⁰

ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਲਿਦਾਨ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਤੇ ਸਰਬ ਧਰਮ ਦਾ ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਯਾਨਿ ਧਰਮ ਧੰਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਮ ਨੂੰ ਫਿਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਸੇ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ ਉਸ ਦੇ ਬੀਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬੀਜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਅੰਕੁਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਗਰਲੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਇਕ ਪੂਰਨ ਰੁੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸੇਵਕ ਅੱਜ ਵੀ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਖਿੱਤੇ, ਮੁਲਕ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹਰ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਭੈਅ ਦੇ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਮਦਾਦ ਦੇਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ, ਜਿ. 13-16
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ, 465
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ, 468-69
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ, 465-66
5. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ, 1428
6. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ, 1427
7. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਹੰਸ ਚੋਗ, ਪੰਨਾ, 218
8. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ
9. ਬੁਲੇ ਸ਼ਾਹ, ਬੁਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ (ਸੰਪ), ਪੰਨਾ 192-93
10. ਸੈਨਾਪਤਿ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪ), ਪੰਨਾ, 62

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵ ਸੰਰਚਨਾ

ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ *

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਸੂਤਰਬਧ ਰੂਪ ਵਿਚ 59 ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ 57 ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤੱਤਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜਿਥੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਠੋਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਾਸਤਿਵਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਲੋਭ ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਬੁੜ ਚਿਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਨਾ ਗਵਾਉਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਝੀ ਅੰਤਰੀਵ ਮਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਲੜ ਲਗਣ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮਨ ਵਿਚ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਵਿਗਤ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਉਂ, ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਗਹਿਰੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਛੋਪਲੇ ਜਿਹੇ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ, ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧ ਉਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਸਥਾਈ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਉਲਟੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੂੜ ਕੱਢ ਕੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਚੇਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਹ ਉਚੇਰੇ ਭਾਵ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜਗਤ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਉੱਦਾਤੀਕਰਣ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ੇ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਡਲਾਂ/ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਣ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਨਾਕਾਰਤਮਕਤਾ ਤੇ ਉਲਾਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਆਦਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਿਆਂ, ਤਸੱਦਦ ਤੇ ਜੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਣ ਤੇ ਮਰਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੂੰ ਅਮਰ ਤੱਤ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਾਲ ਦਾ ਭੈਅ ਮੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ/ਕੌਮ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਬੀਰ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਜਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੀਣਤਾ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਓਜਮਈ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

* ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਦਾਤੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉੱਦਾਤੀਕਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ - ਮਨੁੱਖੀ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਸੁਰਤਿ ਨਾਲ ਜੋੜਣਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਚ ਦੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਉਪਰ ਲਿਜਾਉਣਾ ਤੇ ਟਿਕਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸਾਰ ਗਰਭਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ 'ਮਨ' ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਮਨ' ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਜੁਗਤੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਉਸਰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੈ ਹੀ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵ-ਤਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਆਸਾ-ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ (Transcend) ਦਾ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਵਸਥਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਦਾਤ ਸਥਿਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਸਲਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਤ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਭਾਵ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਦਾਤੀਕਰਣ ਰਾਹੀਂ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬੜਾ 'ਕਠਿਨ ਖੇਲ' ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ 'ਕਠਿਨ ਖੇਲ' ਵਿਚੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪਹਿਚਾਣ 'ਆਪਾ ਚੀਨਣ' ਤੇ ਅੰਤਰ ਬਾਹਰ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੇ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਾਰਾਂ ਉਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਾਚੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੇਉ ਤਿਆਗੈ ਖੋਜੇ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਕਠਨੁ ਹੈ ਕਿਨਹੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ॥¹

ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਏਕੋ ਜਾਨਹੁ ਇਹੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਬਤਾਈ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਆਪਾ ਚੀਨੈ ਮਿਟੈ ਨ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਕਾਈ॥²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਪਾਰਗਾਮੀ ਚਰਿਤਰ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਸਲ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਵਿਅੱਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ:-

ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਮਨੁ ਗਹਿਓ ਨ ਜਾਈ॥
ਚੰਚਲ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸੰਗਿ ਬਸਤੁ ਹੈ ਯਾ ਤੇ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਾਈ॥

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵ ਸੰਰਚਨਾ

ਕਠਨ ਕਰੋਧ ਘਟ ਹੀ ਕੇ ਭੀਤਰਿ ਜਿਹ ਸੁਧਿ ਸਭ ਬਿਸਰਾਈ ॥
ਰਤਨੁ ਗਿਆਨੁ ਸਭ ਕੇ ਹਿਰਿ ਲੀਨਾ ਤਾ ਸਿਉ ਕਛੁ ਨ ਬਸਾਈ ॥³
ਯਹ ਮਨੁ ਨੈਕ ਨ ਕਹਿਓ ਕਰੈ ॥
ਸੀਖ ਸਿਖਾਇ ਰਹਿਓ ਅਪਨੀ ਸੀ ਦੁਰਮਤਿ ਤੇ ਨ ਟਰੈ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ਭਇਓ ਬਾਵਰੋ ਹਰਿ ਜਸੁ ਨਹਿ ਉਚਰੈ ॥
ਕਰਿ ਪਰਪੰਚੁ ਜਗਤ ਕਉ ਡਹਕੈ ਅਪਨੋ ਉਦਰੁ ਭਰੈ ॥
ਸੁਆਨ ਪੂਛੁ ਜਿਉ ਹੋਇ ਨ ਸੂਧੋ ਕਹਿਓ ਨ ਕਾਨ ਧਰੈ ॥⁴

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਵਿਅੱਥਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ‘ਹਰੀ’ ਦਾ ਜਾਪ ਉਚਰਨ ਵਾਲੀ ‘ਸੁਮੱਤੀ’ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਇਸ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੋਝੀ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ, ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਏਕਸ’ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਧਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗ ਜੀਤ’ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇੱਕਤਾ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹੀ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਸੀ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ:

ਦੁਬਿਧਾ ਨ ਪੜਉ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਹੋਰੁ ਨਾ ਪੂਜਉ ਮੜੈ ਮਸਾਣਿ ਨਾ ਜਾਈ ॥
ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਰਾਚਿ ਨ ਪਰ ਘਰਿ ਜਾਵਾ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਨਾਮਿ ਬੁਝਾਈ ॥
ਘਰੁ ਭੀਤਰਿ ਘਰੁ ਗੁਰੁ ਦਿਖਾਇਆ ਸਹਜਿ ਰਤੇ ਮਨ ਭਾਈ ॥⁵

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਧਰਾਤਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭਵੀ ਲੀਲਾ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਤੇ ਮਹੀਨ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਿਸਨਾਵਾਂ ਇਸਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਵਹਿ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਭਟਕਣ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਸੁਆਨ ਪੂਛੁ ਜਿਉ ਹੋਇ ਨ ਸੂਧੋ ਕਹਿਓ ਨ ਕਾਨ ਧਰੈ” ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਮਨ ਦੇ ਹਠੀ ਅਤੇ ਅੜੀਅਲ ਵੇਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਭੈ ਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੰਤ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਉਸਨੂੰ ਭਟਕਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਤਾਪਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਜਕੜਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਤੋਂ (ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ) ਨਿਖੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੈਆਂ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਗਰਿਫਿਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ

ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ॥ ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ॥’ ਭਾਵ ਜਨਮ ਲੈਣ ਲਗਿਆਂ ਹੀ ਦਾਈ ਮਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਤੂ ਕੱਟ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਉਹ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਹੀ ਸੱਚਾਈ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੇ ਹਨ :

- ਕਹਾ ਭੂਲਿਓ ਰੇ ਝੁਠੇ ਲੋਭ ਲਾਗ॥
ਕਛੁ ਬਿਗਰਿਓ ਨਾਹਿਨ ਅਜਹੁ ਜਾਗ॥⁶

- ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਤਉ ਚੇਤ ਲੈ ਨਿਸਿ ਦਿਨਿ ਮੈ ਪ੍ਰਾਨੀ॥
ਛਿਨੁ ਛਿਨੁ ਅਉਧ ਬਿਹਾਤੁ ਹੈ ਫੂਟੈ ਘਟ ਜਿਉ ਪਾਨੀ॥⁷

ਮਨ ਰੇ ਕਹਾ ਭਇਓ ਤੈ ਬਉਰਾ॥
ਅਹਿਨਿਸਿ ਅਉਧ ਘਟੈ ਨਹੀ ਜਾਨੈ ਭਇਓ ਲੋਭ ਸੰਗਿ ਹਉਰਾ॥ ਰਹਾਉ॥
ਜੇ ਤਨੁ ਤੈ ਅਪਨੋ ਕਰਿ ਮਾਨਿਓ ਅਰੁ ਸੁੰਦਰ ਗ੍ਰਿਹ ਨਾਰੀ॥
ਇਨ ਮੈਂ ਕਛੁ ਤੇਰੇ ਰੇ ਨਾਹਨਿ ਦੇਖੋ ਸੋਚ ਬਿਚਾਰੀ॥
ਰਤਨ ਜਨਮੁ ਅਪਨੋ ਤੈ ਹਾਰਿਓ ਗੋਬਿੰਦ ਗਤਿ ਨਹੀ ਜਾਨੀ॥
ਨਿਮਖ ਨ ਲੀਨ ਭਇਓ ਚਰਨਨ ਸਿਉ ਬਿਰਥਾ ਅਉਧ ਸਿਰਾਨੀ॥⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥਮੁਖ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਢੰਗ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸਬਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੇ ਮੋਹ ਦੀ ਜਕੜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਨਰੁ ਸੁਖੀਆ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥
ਅਉਰ ਸਗਲ ਜਗੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿਆ ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ ਨਹੀ ਪਾਵੈ॥⁹

ਭਾਵ ਮਨ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵੇਗ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਗਨਿਕਾ, ਅਜਾਮਲ, ਧਰੁ ਭਗਤ ਅਤੇ ਗਜ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜਣ ਦਾ ਮਾਡਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵ ਸੰਰਚਨਾ

ਮਨ ਰੇ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਸਰਨਿ ਬਿਚਾਰੋ॥
ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਨਕਾ ਸੀ ਉਧਰੀ ਤਾ ਕੋ ਜਸੁ ਉਰਧਾਰੋ॥ 1॥ ਰਹਾਉ॥
ਅਟਲ ਭਇਓ ਧੂਅ ਜਾ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਅਰੁ ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ ਪਾਇਆ॥
ਦੁਖ ਹਰਤਾ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਤੈ ਕਾਹੇ ਬਿਸਰਾਇਆ॥ 1॥
ਜਬ ਹੀ ਸਰਨਿ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਗਜ ਗਰਾਹ ਤੇ ਛੂਟਾ॥
ਮਹਮਾ ਨਾਮ ਕਹਾ ਲਉ ਬਰਨਉ ਰਾਮ ਕਹਤ ਬੰਧਨ ਤਿਹ ਤੂਟਾ॥
ਅਜਾਮਲੁ ਪਾਪੀ ਜਗੁ ਜਾਨੇ ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਨਿਸਤਾਰਾ॥
ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਚੇਤ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਤੈ ਭੀ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰਾ॥ 10

ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਹਿੱਤ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਮਾਰਨਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ॥
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਾਗਉ॥ 11

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਹਰ ਚੰਚਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਵਰਗੇ ਰੋਗ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸੰਗ ਬੱਝੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹਨ:

ਜਗਤ ਮੈ ਝੂਠੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ॥
ਅਪਨੇ ਹੀ ਸੁਖ ਸਿਉ ਸਭ ਲਾਗੇ ਕਿਆ ਦਾਰਾ ਕਿਆ ਮੀਤ॥ ਰਹਾਉ॥
ਮੇਰਉ ਮੇਰਉ ਸਭੈ ਕਹਤ ਹੈ ਹਿਤ ਸਿਉ ਬਾਧਿਓ ਚੀਤ॥
ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਸੰਗੀ ਨਹ ਕੋਉ ਇਹ ਅਚਰਜ ਹੈ ਰੀਤਿ॥ 12

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸੁਤ-ਮੀਤ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਭ ਮਤਲਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਜੋਤ ਮਿਟਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਕਰਕੇ ਭੱਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹੀ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਨੂੰ ਅਗਨੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੜਪਦਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੀ ਕੌੜੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਾਹਵੇਂ ਰਖਕੇ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਝੂਠੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਏਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭਾਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਥਾਈ ਟੇਕ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ:

ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਭਿ ਤਜਿ ਗਏ ਕੋਉ ਨ ਨਿਬਹਿਓ ਸਾਥਿ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਪਤਿ ਮੈ ਟੇਕ ਏਕ ਰਘੁਨਾਥ॥ 13

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਗੁਰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਥ ਉਪਰ ਵਿਚਰਨ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨਾਂ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਅਪਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਪਸਾਰ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜੋਗੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕੇ:

ਜੋਗੀ ਜਤਨ ਕਰਤ ਸਭਿ ਹਾਰੇ ਗੁਨੀ ਰਹੇ ਗੁਨ ਗਾਈ ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਏ ਦਇਆਲਾ ਤਉ ਸਭ ਬਿਧਿ ਬਨਿ ਆਈ ॥¹⁴

ਇਸ ਲਈ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਜੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਝੂਠੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਗਿਆਨ ਮੂਲਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਤਨੁ ਮਿਥਿਆ ਜਾਨਉ ॥
ਯਾ ਭੀਤਰਿ ਜੋ ਰਾਮੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਸਾਚੇ ਤਾਹਿ ਪਛਾਨੋ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਇਹੁ ਜਗੁ ਹੈ ਸੰਪਤਿ ਸੁਪਨੇ ਕੀ ਦੇਖਿ ਕਹਾ ਐਡਾਨੋ ॥
ਸੰਗਿ ਤਿਹਾਰੈ ਕਛੁ ਨ ਚਾਲੈ ਤਾਹਿ ਕਹਾ ਲਪਟਾਨੋ ॥¹⁵

ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਅਰੁ ਪੇਖਨਾ ਐਸੇ ਜਗ ਕਉ ਜਾਨਿ ॥
ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਸਾਚੇ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਭਗਵਾਨ ॥¹⁶

ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸਨੂੰ ਮਨ ਤੋਂ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਮਾਇਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਖਿਚਾਂ ਸਭ ਅਸਥਿਰ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਚੀਜਾਂ ਤੋਂ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਸਿਖਰ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਇਕ ਸਬਲ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭੈ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਲ-ਪੂਰਵਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਿਕ ਉਦਾਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਖਰ ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਆਤਮਿਕ ਖਿੜਾਓ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਮਨ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਗਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਭੈ ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਭਟਕਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ ਮਨਿ ਬੁਧ ਉੱਦਾਤਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਘਾੜਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਘਾੜਤ ਘੜਨੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬੋਧ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਦੋਂ

ਆਤਮਕ ਸੋਝੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਜਾਗਰੂਕ ਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਹਿਲੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਇਸਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸੂਰਮੇ ਜੋਧ ਮਹਾਂ ਬਲ ਸੂਰਬੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਉਸਦੀ ਪਰਮ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕਾਲ ਤੋਂ ਭੈ ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਮ ਉਸਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਤਨ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੇ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਰੂਪ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਨਿਆ ਪੂਰਵਕ ਰਵੱਈਏ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਰ-ਸਵਾਰਥ ਹੋ ਕੇ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ’ ਵਿਚ ਸੀਸ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੈ, ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਜਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਸਤਕ ਉਪਰ ਸ਼ੁਭ ਭਾਗ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ: ‘ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਨਰ ਮਾਥੈ ਭਾਗ’। ਇਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕੰਚਨ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਲੋਹ ਸਮਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਮ ਦੇ ਫੰਧ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ: ‘ਨਿਰਭੈ ਪਾਵੈ ਵਾਸ’ ਭਾਵ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੰਦਰਲੀ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਨਿਰਭੈ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਭੈ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਸਵੈਮਾਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਵਡੀ ਤੋਂ ਵਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਬੋਲ ਹਨ:

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥¹⁷

ਹਰਖੁ ਸੋਗੁ ਜਾ ਕੈ ਨਹੀ ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨਿ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥¹⁸

ਜਿਹਿ ਬਿਖਿਆ ਸਗਲੀ ਤਜੀ ਲੀਓ ਭੇਖ ਬੈਰਾਗ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਨਰ ਮਾਥੈ ਭਾਗੁ ॥¹⁹
ਚਿੰਤਾ ਤਾ ਕੀ ਕੀਜੀਐ ਜੋ ਅਨਹੋਨੀ ਹੋਇ ॥
ਇਹੁ ਮਾਰਗੁ ਸੰਸਾਰ ਕੋ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਨਹੀ ਕੋਇ ॥²⁰

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਓਜਮਈ, ਉਚਮਈ ਤੇ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਬਿੰਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ

ਦੇ ਤੱਅਸੁਬੀ ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਰਵੱਈਏ ਖਿਲਾਫ ਦਿੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਭੈਅ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਡਰਤਾ ਵਿਚ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਖੂਨ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੱਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਗਾਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਭੈਅ ਮੁਕਤ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ, ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਡਰ, ਹੀਣਤਾ ਤੇ ਨਿਰਬਲਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਉ, ਨਿਰਭੈ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਵੈ-ਮਾਣ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਰੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮਨ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਭਰਨ ਲਈ ਸਵੈ-ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੇ ਲੋਕ ਮਨ ਅੰਦਰ ਜੁਰੱਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਥੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹਨ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਠੀ ਕਸਕ, ਮਧੁਰ ਰਾਗ ਅਤੇ ਮਗਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰ, ਮਨ ਨੂੰ ਤਗੜਿਆਂ ਕਰ ਹਿਰਦਾ ਹਿਲਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਦਾਤੀਕਰਣ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਜੋਕੇ ਪਦਾਰਥਕ ਖਿਲਾਰੇ ਵਿਚ ਤਪ ਰਹੇ ਜਗਤ ਲਈ ਬੜਾ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਅਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਯੁਗੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਨ ਦਾ ਖੇਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਬੇਸੁਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖੀਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ, ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਕਦਮ ਥਿੜਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਉੱਦਾਤੀਕਰਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਡਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਸੋ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ - ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਉੱਦਾਤੀਕਰਣ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇਕ ਸਬਲ ਤੇ ਸ਼ੱਕਤੀਵਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਮੱਗਰ ਬਿੰਬ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਚੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਰਹੱਸ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਧਾਰਤਲ ਉਪਰ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਦੁੱਖ, ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ ਤੇ ਬਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਉਬਲਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਉਬਲਣ ਵਾਲੇ, ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚਿਰਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟਵਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਸੀਸ ਨੂੰ ਨਾ ਝੁਕਾ ਕੇ ਸੀਸ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉੱਦਾਤ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਉਤੇ ਟਿਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਮਹਾਨ ਹੋਂਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਾਲ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਭਉ ਵਿਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਰਥ ਮਰਨ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਰਹੱਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਉੱਦਾਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਮਾਡਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ-219
2. ਉਹੀ, ਅੰਗ-684
3. ਉਹੀ, ਅੰਗ-219
4. ਉਹੀ, ਅੰਗ-536
5. ਉਹੀ, ਅੰਗ 634-35
6. ਉਹੀ, ਅੰਗ-1187
7. ਉਹੀ, ਅੰਗ-726
8. ਉਹੀ, ਅੰਗ-220
9. ਉਹੀ, ਅੰਗ-220
10. ਉਹੀ, ਅੰਗ 632
11. ਉਹੀ, ਅੰਗ-219
12. ਉਹੀ, ਅੰਗ-536
13. ਉਹੀ, ਅੰਗ-1429
14. ਉਹੀ, ਅੰਗ-219
15. ਉਹੀ, ਅੰਗ-1186
16. ਉਹੀ, ਅੰਗ-1427
17. ਉਹੀ, ਅੰਗ-1427
18. ਉਹੀ, ਅੰਗ-1427
19. ਉਹੀ, ਅੰਗ-1427
20. ਉਹੀ, ਅੰਗ-1429

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਕਟ

ਉਮਾ ਸੇਠੀ *

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਗੰਭੀਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਥਾਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਿਆਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵ ਉਪਜਾਉਣਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਚਿਰਤਾ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਗੰਵਾਏ ਅਵਸਰ ਨੂੰ ਨਾ ਸੰਭਾਲ ਸਕਣ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਗ ਦੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਸਤਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੈ। ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਭੈਭੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਯਾਨਿ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, “ਇਹ ਸੰਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਡਲ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਾਸਾਰ ਹਨ। ਅਸਤਿਤਵਕ, ਨੈਤਿਕ, ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਆਤਮਕ”। ਵਧੇਰੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਕਟ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੰਧਨ ਯੁਕਤ ਮਾਨਵ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ।

ਬਲੁ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ ਕਛੂ ਨਾ ਹੋਤ ਉਪਾਇ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਬ ਓਟ ਹਰਿ ਗਜ ਜਿਉ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ॥

.....
ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਭਿ ਤਜਿ ਗਏ ਕੋਉ ਨ ਨਿਬਹਿਓ ਸਾਥਿ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਪਤਿ ਮੈ ਟੇਕ ਏਕ ਰਘੁਨਾਥ॥²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਧਨ/ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅਨੁਭਵ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਾਨਵੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਇਕੋ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਪਦ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੁਕਤੀ, ਗਤੀ, ਨਿਰਵਾਣ ਜਾਂ ਜਮਾਂ ਦੀ ਫ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਸਭ ਦਾ ਅੰਤਮ ਮਨੋਰਥ ਇਕੋ ਹੈ ਨਿਰਭੈ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਭੈਅ ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਮਨ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਸ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਧਨ ਚੌਲਤ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਧੇਰੇ

* ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਕੂਲ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵੇਦਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਤਾਂਘਵਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਮੇਸ਼ ਕੁੰਤਲ ਮੇਘ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਭਲਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਕਟਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਹੀਂ ਨੈਤਿਕ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹਨ। ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਵੈਰ-ਮਿੱਤਰਤਾ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਜਾਮਨ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯਾਨਿ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।³ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨ ਹਉਮੈ ਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਹਿਜਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਰਗਾਮੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਉਸਤਤ-ਨਿੰਦਾ ਸਭ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਪਤਿਤ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ, ਇੱਕਲਤਾ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਜਗਤ ਮੈ ਝੂਠੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥

ਅਪਨੇ ਹੀ ਸੁਖ ਸਿਉ ਸਭ ਲਾਗੇ ਕਿਆ ਦਾਰਾ ਕਿਆ ਮੀਤ ॥

ਮੇਰਉ ਮੇਰਉ ਸਭੈ ਕਹਤ ਹੈ ਹਿਤ ਸਿਉ ਬਾਧਿਓ ਚੀਤ ॥

ਅੰਤ ਕਾਲਿ ਸੰਗੀ ਨਹ ਕੋਉ ਇਹ ਅਚਰਜ ਹੈ ਰੀਤਿ ॥⁴

ਹਰਿ ਜੂ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਪਤਿ ਮੇਰੀ ॥

ਜਮੁ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸ ਭਇਓ ਉਰ ਅੰਤਰਿ

ਸਰਨ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਤੇਰੀ ॥⁵

ਦਰਅਸਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਵਿਕਾਗਰਣ ਤੇ ਵਿਖੰਡਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਥਾਈਂ ਮਨੁੱਖ ਭੈਭੀਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ

ਸਮਰੱਥ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ, ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਤੇ ਉਠ ਕੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਸ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਤਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਲਝਦਾ।

ਮਨ ਰੇ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਸਰਨਿ ਬਿਚਾਰੋ॥

ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਨਕਾ ਸੀ ਉਧਰੀ ਤਾ ਕੋ ਜਸੁ ਉਰਧਾਰੋ॥

ਜਬ ਹੀ ਸਰਨਿ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਗਜ ਗਰਾਹ ਤੇ ਛੂਟਾ॥

ਮਹਮਾ ਨਾਮ ਕਹਾ ਲਉ ਬਰਨਉ ਰਾਮ ਕਹਤ ਬੰਧਨ ਤਿਹ ਤੂਟਾ॥⁶

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ :

“ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿਤਵਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰੀ, ਗੋਬਿੰਦ, ਨਰਾਇਣ, ਨਿਰੰਜਨ ਤੇ ਨਰਸਿੰਘੀ ਬਲ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਬਲਵਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਾਦੀ, ਸ਼ਕਤੀ, ਗਿਆਨ, ਬਲ, ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਇਹ ਹੈ : ਜਾਤੀ ਤੇ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਕੁਟੰਬ ਦੀ ਪਕੜ ਕੌਮੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਹੈ ਪਰ ਮੁਰਦਾ, ਬੇਗੈਰਤ ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁷

ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੈਅ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਤੁਛਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਨਾਮੁ ਰਹਿਓ ਸਾਧੂ ਰਹਿਓ ਰਹਿਓ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦੁ’ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਬੰਧਨ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਮੁਕਤ ਪਥ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਬਚਾਅ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਉਸੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸੰਕਟਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਦੇ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਬੇਬਸ ਤੇ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਪਦੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭੈਅ ਨਾਸ਼ਕ ਨਾਮ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਰਅਸਲ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਪੇ ਦੇ ਜਾਗਰਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਹਾਰਾ ਹਰੀ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੈ।

ਭੈ ਨਾਸਨ ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਨ ਕਲਿ ਮੈ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ॥

ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਜੋ ਨਾਨਕ ਭਜੈ ਸਫਲ ਹੋਹਿ ਤਿਹ ਕਾਮੁ॥⁸

ਬਲ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ॥

ਨਾਨਕ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਤੁਮਰੈ ਹਾਥ ਮੈ ਤੁਮ ਹੀ ਹੋਤ ਸਹਾਇ॥⁹

ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਯਾਨਿ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਿਨਸ ਜਾਣ ਦਾ ਭੈਅ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਟ ਇਕੱਲਾ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਡਰ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਭੈਅ ਦੀ ਅਸਵਥਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬੰਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ ਬਲ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛਿਨਭੰਗਰ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕੇ ਗਏ ਹਨ :

ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਛੂ ਨ ਚੇਤਈ ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ਅੰਧੁ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਜਨ ਪਰਤ ਤਾਹਿ ਜਮ ਫੰਧੁ ॥¹⁰

ਸੰਪਤਿ ਰਥ ਧਨ ਰਾਜ ਸਿਉ ਅਤਿ ਨੇਹੁ ਲਗਾਇਓ ॥
ਕਾਲ ਫਾਸ ਜਬ ਗਲਿ ਪਰੀ ਸਭ ਭਇਓ ਪਰਾਇਓ ॥¹¹

ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮੌਤ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਹੀ ਜੀਵਨ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਟਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਡਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਮਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਤਣਾਓ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸੋਮਾ ਇਹੋ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। “ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੀ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਚੋਣ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਦੀ ਹੀ ਗੂੰਜਾਇਸ਼ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ... ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਚੋਣ ਬੰਧਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ। ਬੰਧਨਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵਨ ਪਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਦਿਵਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।”¹²

ਲੋਭ ਗ੍ਰਸਿਓ ਦਸ ਹੂ ਦਿਸ ਧਾਵਤ ਆਸਾ ਲਾਗਿਓ ਧਨ ਕੀ ॥
ਸੁਖ ਕੈ ਹੇਤਿ ਬਹੁਤ ਦੁਖੁ ਪਾਵਤ ਸੇਵ ਕਰਤ ਜਨ ਜਨ ਕੀ ॥
ਦੁਆਰਹਿ ਦੁਆਰਿ ਸੁਆਨ ਜਿਉ ਡੋਲਤ ਨਹ ਸੁਧ ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ ॥¹³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮੌਹ ਮਾਇਆ, ਸਵਾਰਥਪੂਰਤੀ ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਸੁਆਨ, ਸੂਕਰ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਾਨਵਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੰਕਟ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਰਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਮੌਹ ਮਾਇਆ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਹਿ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਜੀ ਸਭ ਤੇ ਭਇਓ ਉਦਾਸੁ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸੁ ॥¹⁴

ਪਤਿਤ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ, ਇਕੱਲਤਾ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹਰਿ ਜੂ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਪਤਿ ਮੇਰੀ ॥

ਜਮ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸ ਭਇਓ ਉਰ ਅੰਤਰਿ

ਸਰਨਿ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਤੇਰੀ ॥¹⁵

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ 'ਬਿਰਧਿ ਭਇਓ ਸੂਝੈ ਨਹੀ ਕਾਲੁ ਪਹੁਚਿਓ ਆਨਿ', 'ਸਿਰ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੇ', 'ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਭਿ ਤਜਿ ਗਏ' ਆਦਿ ਇਹ ਸਭ ਸੰਕਟਮਈ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇਚਾਰਗੀ ਤੇ ਬੇਵਸੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੰਕਟ ਓਦੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ

ਮਾਈ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਬਸਿ ਨਾਹਿ ॥

ਨਿਸ ਬਾਸੁਰ ਬਿਖਿਅਨ ਕਉ ਧਾਵਤ ਕਿਹਿ ਬਿਧਿ ਰੋਕਉ ਤਾਹਿ ॥¹⁶

ਪਾਪੀ ਹੀਐ ਮੈ ਕਾਮੁ ਬਸਾਇ ॥

ਮਨੁ ਚੰਚਲੁ ਯਾ ਤੇ ਗਹਿਓ ਨ ਜਾਇ ॥¹⁷

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮਨ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਰਝਿ ਰਹਿਓ ਬਿਖਿਅਨ ਸੰਗਿ ਬਉਰਾ ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਬਿਸਰਾਨਾ ॥¹⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਮਾਨਵ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਜਰੂਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਨ ਲਈ ਉਹ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕਦੇ ਨਹੀਂ।

ਰਾਮੁ ਭਜੁ ਰਾਮੁ ਭਜੁ ਜਨਮੁ ਸਿਰਾਤੁ ਹੈ ॥

ਕਹਉ ਕਹਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਮਝਤ ਨਹ ਕਿਉ ਗਵਾਰ ॥¹⁹

ਮਨ ਨੂੰ ਭਟਕਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਇਕ ਆਸਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਦਰਸਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਆਸਰਾ ਹਰੀ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਹਰੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ੰਕੇ ਤੇ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਅਗੰਮੀ ਅਵਸਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਏਗੀ।

ਮਾਈ ਮੈ ਧਨੁ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ॥

ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਧਾਵਨ ਤੇ ਛੁਟਿਓ ਕਰਿ ਬੈਠੋ ਬਿਸਰਾਮੁ ॥

.....

ਜਨਮ ਜਨਮ ਕਾ ਸੰਸਾ ਚੂਕਾ ਰਤਨੁ ਨਾਮੁ ਜਬ ਪਾਇਆ ॥

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸੀ ਮਨ ਤੇ ਨਿਜ ਸੁਖ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇਆ ॥²⁰

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਤੇ ਵਿਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਤੋਂ ਖੁਦ ਮਾਯੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ

ਲਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਸੰਕਟ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਵੀ ਹੈ। ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕਟ ਨਿਵਾਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਟ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕਟ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਾਨਿ ਬੁਝ ਕੈ ਬਾਵਰੇ ਤੈ ਕਾਜੁ ਬਿਗਾਰਿਓ ॥

ਪਾਪ ਕਰਤ ਸੁਕਚਿਓ ਨਹੀ ਨਹ ਗਰਬੁ ਨਿਵਾਰਿਓ ॥²¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਖੌਤੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਰਮਕਾਂਡ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਬਣ ਕੇ ਟੱਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਵਨ ਯੱਗ, ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ, ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਨਿਹਫਲ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਹਉਮੈ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੱਚ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਅਰਥਵਿਹੂਣਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸਖਤ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਹਾ ਭਇਓ ਤੀਰਥ ਬ੍ਰਤ ਕੀਏ ਰਾਮ ਸਰਨਿ ਨਹੀ ਆਵੇ ॥²²

ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਅਰੁ ਦਾਨ ਕਰਿ ਮਨ ਮੈਹ ਧਰੈ ਗੁਮਾਨੁ ॥

ਨਾਨਕ ਨਿਹਫਲ ਜਾਤ ਤਿਹ ਜਿਉ ਕੁੰਚਰ ਇਸਨਾਨੁ ॥²³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾ-ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹਚਿਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਓਦੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਂਤਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਬੇਬੱਸ ਤੇ ਬੇਹਿਸ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਿਤ ਵੀ ਹੈ। 'ਅਬ ਮੈ ਕਹਾ ਕਰਉ ਰੀ ਮਾਈ' ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਪਛਤਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਮਾਨ ਅਜੇ ਮਿਟਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਬੜੀ ਪੀਢੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਤੇ ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਜਾਂ ਫੇਰ ਹਉਮੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਕਟ ਜਿਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਂਤਰਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਟ ਓਦੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੰਧਨਯੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।²⁴

ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਝੰਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਨ, ਧਨ ਨਾਲ ਉਹ ਇੰਨਾ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਉਹ ਫ਼ਖਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਨੇ ਬੇਵਫ਼ਾ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ

ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਪਟ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਨਾਸਵਾਨਤਾ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਜੋਗ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਬਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਲ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਬਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਇਸ ਬਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗਿਆਨ, ਤਿਆਗ, ਬਿਰਤੀ, ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸੋਝੀ, ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਭੁੱਲ ਦੀ ਮਿਲੀ ਮੁਆਫ਼ੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਾਖ, ਅਡੋਲ ਪਦ ਦੀ ਰੀਤ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਨਿਰਭੈਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖ ਹਨ।” ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਂਤਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਚੇ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਾਨਵਤਾ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਖੁਸ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵੱਸ ਜਿਸ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਉਸਨੇ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।²⁵

0-0-0

ਹਵਾਲੇ

1. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 197
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1429
3. ਰਮੇਸ਼ ਕੁੰਤਲ ਮੇਘ (ਸੰਪਾ.) ਨਵਮ ਗੁਰੂ ਪਰ ਬਾਰਹ ਨਿਬੰਧ, ਪੰਨਾ 40
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 536
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 703
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 632
7. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 183
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1426
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1429
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1427
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 727
12. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 198
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 411
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1426
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 703
16. ਉਹੀ, 632-33
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1186
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 633
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1352

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਕਟ

20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1186
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 727
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 830
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1426
24. ਰਮੇਸ਼ ਕੁੰਤਲ ਮੇਘ (ਸੰਪਾ.) ਨਵਮ ਗੁਰੂ ਪਰ ਬਾਰਹ ਨਿਬੰਧ, ਪੰਨਾ 41
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਅਧਿਐਨ

ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ *

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ, ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਲਵਾਨ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਗੀਤਕ ਟੈਕਸਟ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਾਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਗਬਧ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬਾਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਮੰਨੀਆ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਰ ਭਗਤੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਤੇ ਕਰਮ ਵੱਲ ਪਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਗਤੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਮੁਖ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮੂਹਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੀਲਾ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖੂਨ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਬਾਹ ਜਿਹੇ ਉਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੰਥ ਚਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਅਹੁਤੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਵੀਰ ਭਗਤਾਂ ਯੋਧਿਆਂ/ਬਹਾਦਰ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਗਰਮ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਰਥਾਤ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 17 ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਗ ਗਾਉੜੀ, ਆਸਾ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਤਿਲੰਗ, (ਤਿਲੰਗ ਕਾਫੀ), ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ (ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ), ਸਾਰੰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਪੂਰਬਲੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਕਾਫੀਆ, ਸਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਲੋਕ ਵੀ ਉਚਾਰੇ ਜੋ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

* ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਡੀਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 21 ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਅਤੇ ਸੋਰਠਿ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ। ਗਉੜੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਸੋਰਠਿ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਚਰਨ ਸਰਨੈ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਤੇ ਬਿਹਾਗੜਾ ਰਾਗ ਦੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿਰਹੋਂ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਰਾਗ ਕੇਵਲ ਸਗਲ ਭਰਮ ਤਜਿ, ਚਰਨ ਤਹਿ ਚਿਤ ਲਾਇਉ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਬਿਰਹੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁਦਰਤੀ ਹਨੇਰਾ ਹੈ, ਸੋਰਠਿ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਦੀ ਉਚੀ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਉਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਿਉ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤ, ਸਰਵਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸੁਨਉ ਅਰਿ ਗਾਉ ਰਸਨਾ ਗੀਤ। ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਰਾਗ ਟੋਡੀ ਰਾਗ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਇਹ ਗਾ ਕੇ ਮਨ ਭਾਵ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸਰਨਾਗਤ ਗਿਆ ਲਭੀ, ਟੋਡੀ ਰਾਗ ਗਾ ਕੇ ਦਸਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਕਾਮਨੀ ਕੇ ਰਸਿ, ਜਗਿ ਝੂਠੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾ ਮੰਗਦਾ ਫਿਰੇ, ਸਿਰਫ ਕੀਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵਰ ਮੰਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਤਿਲੰਗ ਸੁਚੇਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਚੋਟ ਮਾਰ ਜਾਂਗ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮਨਾ ਜਾਗ ਲੇਹੁ ਕਹਾ ਗਾਫਲ ਸੋਇਆ ਰਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਵਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਜਾਮਲ, ਗਜ ਧੂਅ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਦਾ ਰਾਗ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸੋ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਆਨੰਦ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਖੇਡਿਆਂ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਅਭੈਦਾਨ ਪਾਏ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਜੂਝਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ ਸਦਕਾ ਜਿੱਤ ਦੀ ਮਾਲਾ ਜੀਵ ਦੇ ਗੱਲ ਆ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗ ਹੈ। ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸੂਰਮਾ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਜੂਝਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੱਟ ਉਚੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਫਿਰ ਜੈ ਜੈ ਦੀ ਮਾਲਾ ਉਸ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਨੇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਰਾਹ ਤੇ ਟੁਰ ਪਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਉਪ੍ਰੰਤ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਾਜਾ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਨੇ ਵਜਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਧੁਰ ਰਾਗ, ਲੈਅ, ਮਿੱਠੀ ਕਸਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਖੇੜਾ ਭਰ ਕੇ ਮਨ ਤਗੜਿਆਂ ਕਰ ਹਿਰਦਾ ਹਿਲਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੁਪਦੇ ਤਿਪਦੇ ਦੀਆਂ ਨਿਕੇ ਅਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ।

ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ ॥

ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਮੀਤ ॥¹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੀ ਇਸੇ ਹੀ ਸੰਗੀਤਮਕਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਸਰੋਤੇ ਵੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਿਥੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ ਉਥੇ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਵੀ ਪੂਰਨ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦਾਤ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸੀ 22 ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੌਂ ਧੁਨਾਂ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਵਿਖੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਨਵੀਨ ਸਾਜਾਂ ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ ਨਾਲ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਢਾਡੀ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਗੁਰ ਤੇ ਸੁਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਨ ਸਾਜ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਚਕੋਟੀ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਢਾਡੀ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਈ ਅਬਦੁਲਾ ਤੇ ਨੱਥ ਮਲ ਵਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 15 ਚੌਂਕੀਆਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਲੱਗਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ। ਰਬਾਬ, ਸਿਤਾਰ ਦਿਲਰੁਬਾ, ਤਾਉਸ ਸਿਰੰਦਾ, ਸਾਜ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਵਜਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਈ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਚੱਤਰਾ, ਭਾਈ ਮੋਜਦਰੀਆਂ, ਭਾਈ ਛਬੀਲਾ, ਬਨਵਾਲੀ, ਭਾਈ ਪਰਸੂਰਾਮ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਸ ਭਿੰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਸਾਖੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਭਿੰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰੱਤਾ, ਭਾਈ ਜਸ ਦਰਿਆ, ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਰਾਗੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਤੰਤੀ ਸਾਜਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਤੇ ਭਾਈ ਬੁਲਾਕੀ ਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਬੁਲਾਕੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਸੁਰੀਲਾ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਾਜ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਧਨੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਢਾਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਗਏ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:- ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਲੋਂ ਤੰਤੀ ਸਾਜਾਂ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

“ਬਜਹਿ ਮ੍ਰਿਦਗ ਰਬਾਬ ਬਿਸਾਲਾ।

ਕਰਿਹ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਉਜਾਲਾ।

ਪੰਚਾਮ੍ਰਿਤ ਬਨਵਾਵਹਿ ਰਾਸ।

ਗੁਰੂ ਦਰ ਪਰ ਕਰਿ ਕਰਿ ਅਰਦਾਸ।

ਕੀਰਤਨ ਕਰਤੇ ਰਾਗ ਸੁਧਾਰ।”

ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਜੋ ਜੋਨਪੁਰ (ਦੰਗਿਆਂ ਗੋਮਤੀ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ) ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਆਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਅਧਿਐਨ

“ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤਬ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕਾਸ਼ੀ ਵੀਚ ਰਹੇ ਬਹੁ ਸਾਦਰ ਜੋਨਪੁਰੀ ਸੰਗਤ
ਚਲ ਆਈ ਧਰ ਸਰਧਾ ਬਟ ਭੇਟ ਚੜਾਈ।”²

ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਜ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਬੰਸ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲੇਗਾ। ਸੋ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਾਜ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਾਜ ਜੋਨਪੁਰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ‘ਸੰਗਤ ਮ੍ਰਿਦਾਗਾਵਲੀ’ ਵਿਖੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪ ਹੱਥ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ ਫੜਾਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਉਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਚੋਲਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਬਖਸ਼ੇ, ਜੋ ਉਥੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ:-

“ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਜਵਨਪੁਰ ਬਾਸੀ ਭਜਨ ਕਰੇ ਉਰ ਭਗਤ ਨਿਵਾਸੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ
ਹਜ਼ੂਰ ਕੀਰਤਨ ਤਿਨ ਕਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਮਨਿ ਗੁਰਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਭਰਾ, ਸੁਣ ਪ੍ਰਸੰਨ ਭਏ
ਗੁਰ ਦਿਆਲ ਕਰ ਧਰ ਬੰਦਨ ਤਿਸ ਕੀਆ ਨਿਹਾਲ, ਤੁਮਰੇ ਘਰ ਉਤਪਤ ਜੋ ਹੋਇ
ਕੀਰਤਨ ਭਜਨ ਕਰੇ ਸਭ ਕੋਇ।”

ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਇਕ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਹੁਲਾਸੀ ਸੰਗਤਿ ਸਗੋਂ ਜਵਨ ਪੁਰ ਬਾਸੀ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਮਹਾ ਭਜਨ
ਕੋ ਕਰਿਤਾ ਰਿਚੈ ਧਯਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੋ ਧਰਿਤਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੀਰ ਕਰਯੋ
ਭਜਨ ਤਿਨ ਧੁਨਿ ਗਭੀਰ, ਤੁਵ ਘਰ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੋਹਿ ਹੈ ਜੋਈ ਕਿਰਤਹ ਕਰਹਿ ਭਜਨ ਕੋ
ਸੋਈ, ਤੋਹਿ ਬਸੰ ਤੇ ਕਿਰਤਨ ਕਥਾ ਸੁਨਹਿ ਪ੍ਰੇਮ ਧਰਿ ਸੰਗਤਿ ਜਥਾ।”

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਬਲਾਕੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ/ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਰੀਲੇ, ਰਾਗ ਦੇ ਧਨੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਬੁਲਾਕੀ ਵਲੋਂ ਪਿਆਰ ਸਾਹਿਤ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਢਾਕੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਢਾਕਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ‘ਮਮ ਸਿੱਖੀ ਕੋ ਕੋਠਾ ਢਾਕਾ ਭਾਵ ਢਾਕਾ ਮੇਰਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੋਠਾ ਹੈ’ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ ਬੁਲਾਕੀ ਨੇ ਤਨੋ ਮਨੋ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਨੱਥਾ, ਭਾਈ ਉਮਰਸੈਨ, ਜਗਦੇਉ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਜਿਥੇ ਨਵੀਨ ਰਾਗਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਸਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਉਥੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ

ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਏ, ਢਾਡੀ ਦਰਬਾਰ ਕਰਵਾਏ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਉੜੀ ਵਿਚ 9, ਆਸਾ ਵਿਚ 1, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਵਿਚ 3, ਬਿਹਾਗੜਾ 1, ਸੋਰਠਿ 12, ਧਨਾਸਰੀ 4, ਜੈਤਸਰੀ 3, ਟੋਡੀ 1, ਤਿਲੰਗ 3, ਬਿਲਾਵਲ 3, ਰਾਮਕਲੀ 3, ਮਾਰੂ 3, ਬਸੰਤ 5, ਸਾਰੰਗ 4 ਅਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਵਿਚ 4 ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ 59 ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ 57 ਸਲੋਕ ਹਨ। ਜੋ ਦੋਹਰਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਲਾਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਭਾਈ ਚਾਰਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ' ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੈ ਸਭਿ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਏ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੀ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਸੋ ਹਰੀ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ ਟੁੰਬਵੇਂ, ਹਲੂਣੇ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ :

- ਹਰਿ ਜਸੁ ਰੇ ਮਨਾ ਗਾਇ ਲੈ ਜੋ ਸੰਗੀ ਹੈ ਤੇਰੇ॥
ਅਉਸਰ ਬੀਤੀਓ ਜਾਤੁ ਹੈ ਕਹਿਓ ਮਾਨ ਲੈ ਮੇਰੇ॥³
- ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਇਓ ਨਹੀ ਜਨਮੁ ਅਕਾਰਥ ਕੀਨੁ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜੁ ਮਨਾ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਜਲ ਕਉ ਮੀਨੁ॥⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇੱਕ ਇਕਾਗਰ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਛੰਦ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਅਲਪ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਨਾਲੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਸਹਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਦਾ ਤੇ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼-ਰਹਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾ ਅਤੇ ਸਲੋਕ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਿਅ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਪਦੇ ਅਤੇ ਤਿਪਦੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 38 ਸ਼ਬਦ ਦੁਪਦੇ ਦੁੱਤਕੇ ਤੇ 21 ਸ਼ਬਦ ਤਿਪਦੇ ਤਿਤੁਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਪਰ ਰਾਗ ਸੰਕੇਤ ਤਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਕਸਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰ ਦੁਪਦੇ ਉਪ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ 830 ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 901 ਉਪਰ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤਿਪਦੇ ਉਪ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਪ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵੱਲ। ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਸਹਿਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਰਹਿਤ ਬਾਣੀ। ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਸਹਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਦਾ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਣਾਹਟ ਸ਼ਬਦ ਪਦਾ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪਦਾ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ:- ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਦਾ ਬਹੁਮੁਖੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਦਾ ਕੋਈ ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਪਰ ਛੰਦ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਦੇ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਰਣ, ਯਤੀ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਦਾ ਕਾਵਿ-ਛੰਦ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਵਸਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਮਕਿਤ ਛੋਟੀ ਪੰਕਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਛੋਟੀ ਪੰਕਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਦੇ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਚਿਤ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੜੀ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਰਹਾਉ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰ ਅਮਕ ਜਰੂਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਹਾਉ ਦੁਤਕੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਹਾਉ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਦੇ ਵਿਚਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਛੰਦ:- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਛੰਦ ਹਰਪ੍ਰਿਅ ਹੈ। ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਛੰਦ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:-

ਚਾਰ ਵਰਣ, ਪ੍ਰਤੀਚਰਨ 46 ਮਾਤਰਾ = 12,12,12,10 ਉਪਰ ਯਤੀ ਅਤਵਾ ਤਿੰਨ ਵਿਸਰਾਮ
ਉਦਾਹਰਣ: ਰੇ ਮਨ ਕਉਨ ਗਤਿ ਹੋਇ ਹੈ ਤੇਰੀ॥

ਇਹ ਜਗ ਮਹਿ ਰਾਮ ਨਾਮੁ, ਸੋ ਤਉ ਨਹੀ ਸੁਨਿਓ ਕਾਨਿ॥⁵

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਰਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਲ 56 ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ਨੌਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ, ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਗ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਾਵਿ ਤੇ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਜਪੁ, ਸੁਖਮਨੀ, ਥਿਤੀ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਸਲੋਕ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਇਕ ਸਲੋਕ ਇਕ ਖਾਸ ਭਾਵ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਆਏਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਲੋਕ ਨਾ ਤਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਸਲੋਕ ਰਾਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗਬੱਧ ਕਰਕੇ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੋਗ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰ ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕ ਦਾ ਪਾਠ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਡੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਚਿਤ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕ ਦੁਤਕੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਬੜੀ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਗੀਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਾਜ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗੀਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂ

ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਲੋਕ ਦੂਜੇ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਗਬੱਧ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਤੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਰਹਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਜੀ ਅਨੂਭੂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ :

- ਰਾਮੁ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰੁ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਕਛੁ ਨਹੀ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰੁ॥⁶

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਚਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਵਿ ਛੰਦਾ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋਰਠਾ ਅਤੇ ਦੋਹਰਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

ਸੋਰਠਾ ਛੰਦ:

- ਨਰ ਚਾਹਤ ਕਛੁ ਅਉਰ ਅਉਰੈ ਕੀ ਅਉਰੈ ਭਈ॥
ਚਿਤਵਤ ਰਹਿਓ ਠਗਉਰ ਨਾਨਕ ਫਾਸੀ ਗਲਿ ਪਰੀ॥⁷

ਦੋਹਰਾ ਛੰਦ: ਇਸ ਛੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। :-

- ਬਲੁ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ ਕਛੁ ਨ ਹੋਤ ਉਪਾਇ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਬ ਓਟ ਹਰਿ ਗਜ ਜਿਉ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ॥⁸

ਸੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੁਪਦੇ, ਦੁਤਕੇ ਤੇ ਤਿਪਦੇ ਤਿਤੁਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਗ-ਬੰਦਿਸ਼ ਸਹਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਰਹਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਰਹਾਉ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਗ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰਾਗ-ਬੱਧ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਰਹਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਛੰਦ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਸਹਿਜ-ਟਿਕਾਉ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਅਡੋਲ ਤਰ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ ਰੂਪ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਉਚਾਰੇ ਸਲੋਕ ਜੋ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਹਾੜਾ ਬੜੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ, ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰਾਂ, ਕੀਰਤਨ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਉ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਵੀ ਜੁੜੀਏ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜੀਏ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1426
2. ਭਾਈ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
3. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 727
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1426
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1352
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1426
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1426
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1429

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ *

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (1 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1621-11 ਨਵੰਬਰ 1675) ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਧਰਮੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਲਾਮਿਸਾਲ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਹਨ ਜਿਸਨੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਿਵੇਕਲੀ, ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਰਥ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਨਾਤਨੀ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਉਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ (Other) ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਧਾਂਤ (Theory) ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਅਮਲ (Practice) ਹੀ ਉਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਜਿਸ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਸਹਿਲ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਜੇ.ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ, “ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂਤਵ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰੇ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕੜੀ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਏਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਵਕਤ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਸ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ।”¹ ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕੜੀ ਬਣ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਧੀਰਮੱਲੀਏ ਅਤੇ ਮੀਣਿਆਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉਪਰੰਤ ਧੀਰਮੱਲੀਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਗੋਲੀ

* ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੀਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਪੱਖੀ ਸਨ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂਤੱਵ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਸੱਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, “1664 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਪਦ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਵੱਡੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਮੁੱਲ ਲੈਣਾ ਸੀ।”² ਇਉਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਵੰਗਾਰ ਭਰੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੁਗਲੀਆ ਸਲਤਨਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸ੍ਰੀਪੁ ਸਿੰਘ ਕੌਂਸ਼ਿਯ ਜਿਸ ਨੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੱਥਾਤਮਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ‘ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ’ ਪੁਸਤਕ 1790 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, “ਏਕ ਸਿੱਖ ਭੰਨਾ ਭੰਨਾ (ਦੌੜਿਆ ਦੌੜਿਆ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਪਾਸ ਆਇਆ, ਇਸੇ ਹਾਥ ਬਾਂਧ ਬੇਨਤੀ ਕੀ, ਮਹਾਰਾਜ! ਤੁਰਕ ਚੌਂਕੀ ਜਹਾਂ ਸੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਚਲੇ ਜਾਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਾ, ਭਾਈ ਸਿੱਖਾ! ਕਰਤਾਰ ਕੋ ਜੋ ਭਾਵੇ ਸਭ ਕਿਛੁ ਉਸ ਰਾਜਕ ਕੀ ਰਜਾਇ ਮੇ ਹੋਇ ਰਹਾ ਹੈ। ਇਤਨੇ ਅਰਸਾ ਮੇਂ ਚੌਂਕੀ ਕਾ ਸਰਦਾਰ (ਪਰਗਨਾ ਬਾਂਗਰ ਵਿਚ ਆਲਮ ਖਾਨ ਰੁਹੇਲਾ) ਕੁੰਏ ਤੇ ਆਇ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਾ, ਜਿਸੇ ਹਮ ਖੋਜਤੇ ਥੇ, ਉਸੇ ਪਾਇ ਲੀਆ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਘੋੜੇ ਸੇ ਉਤਰ ਕੇ ਕਹਾ, ਪੀਰ ਜੀ! ਤੁਮਹੋਂ ਦਿਹਲੀ ਮੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ, ਤਿਆਰੀ ਕਰੀਏ। ... ਇਤਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਘੋੜੀ ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋਇ ਚੌਂਕੀ ਸਰਦਾਰ ਕੇ ਗੈਲ ਦਿਹਲੀ ਕੇ ਆਏ। ... ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੱਖੇ ਪੋਖ ਮਾਸ ਕੀ ਪੰਚਮੀ ਕੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਸ ਤੀਨ ਦਿਹੁ ਬੰਦੀਵਾਨ ਰਹਿ ਕੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਸੇ ਬਾਹਰ ਰਾਣੀ ਪੁਸ਼ਪਾ ਦੇਵੀ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੇਂ ਆਇ ਗਏ।”³ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਉਪਾ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ੂਰੀ, ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੁਰਜੀ ‘ਚੋਂ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, “ਸੰਮਤ 1722 ਬਿ: ਮਾਂਹ ਕੱਤਕ (1665 ਈ.) ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਮਿਰਜ਼ਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀਓ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਖਫਾ ਹੋਇਆ।”⁴ ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਖਤਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਣਾਓ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਵੰਗਾਰ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਵੰਗਾਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਠੋਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 1670 ਈ. ਵਿਚ ਮੁੜ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। “1666 ਤੋਂ 1670 ਈ. ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਬੁੱਧ ਗਯਾ, ਪਟਨਾ, ਮੌਂਘੇਰ, ਮਾਲਦਾ, ਢਾਕਾ ਅਤੇ ਧਬੂਰੀ (ਆਸਾਮ) ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 1670 ਈ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਦੋ

ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਕਾਲੇ ਅਤੇ ਮਾਖੋਵਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲੀ।”⁵ ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਿਰੰਤਰ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠ ਸਨ। ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੱਕ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਉਹ ਘਟਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ 25 ਮਈ 1675 ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਫ਼ਦ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਵਿਖੇ ਮਟਨ ਨਿਵਾਸੀ ਦੱਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ (ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਇਫ਼ਤਿਖ਼ਾਰ ਖਾਨ ਦੀ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਰਜ਼ੋਈ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਅਰਜ਼ੋਈ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਰਸੋਈਏ ਸਤੀ ਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। 11 ਜੁਲਾਈ 1675 ਨੂੰ ਪਰਗਨਾ ਘਨੌਲਾ ਦੇ ਮਲਿਕਪੁਰ ਰੰਗੜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਨਿਗਾਹੀਏ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰੇ। ਮਲਿਕਪੁਰ ਰੰਗੜਾਂ ਵਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੰਗੜਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਪੜ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਬਸੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। “ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੀਨ ਮਾਸ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਸੀ ਪਠਾਣਾਂ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਬੰਦ ਰਹੇ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਕੇ ਘਣਾਂ ਕਸ਼ਟ ਦੀਆ। ਤੀਨ ਮਾਸ ਬਾਦ ਦਿਹਲੀ ਸੇ ਪਰਵਾਨਾ ਆਨੇ ਸੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਲੋਹੇ ਕੇ ਪਿੰਜਰੇ ਮੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਦਿਹਲੀ ਤਰਫ਼ ਰਵਾਨਾ ਕੀਆ ਗਿਆ। ਸੰਮਤ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਤੀਸ ਮੰਗਸਰ (ਮੱਘਰ) ਵਦੀ ਤ੍ਰੇਦਸੀ ਵੀਰਵਾਰ ਕੇ ਦਿਹੁੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਦਿਹਲੀ ਮੇ ਪੁਚਾਇ ਦੀਆ।”⁶ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਇਹੋ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੀ ਇਕੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਫੌਰੀ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਈ। ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂਗੱਦੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਫੜਨਾ, ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰਨੀ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਬੱਧੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸਿਖਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋੜ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੋੜ ਅਗਾਊਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਾ’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 59 ਪਦੇ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 57 ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਵਿਉਂਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥਾਤ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਚਣ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦੀਵਾਨ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ‘ਚ ਅਤਿ ਵੈਰਾਗਮਈ ਅਤੇ ਉਦਾਸਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਚੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਲੋਕ ਨੰ: 53 ਅਤੇ ਸਲੋਕ ਨੰ: 54 ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਥ ਕੇ ਸਲੋਕ ਨੰ: 54 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ - 1691 ਅਤੇ ਢਾਕੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ 1675 ਈਸਵੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸੋ ਪੁਰਖ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਿੱਤ ਨੇਮ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਬੀੜ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਮਦਮੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੀੜ, ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਤੀਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਇਸੇ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ। 7 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭ੍ਰਮਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮਨੋਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰੰਪਰਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਉਦੈ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 1604-05 ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਲੋਕ ਹਿੱਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਿਆ ਉੱਥੇ 'ਗੁਰੂ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਟੀਕਿਆਂ, ਪ੍ਰਮਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਰਧਾ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੋਚ ਵਿਧੀ (Mode of Thinking) ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਰੂਪ 'ਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਜੁਗਤ ਹੈ। ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਮੂਰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਦੂਸਰਾ, ਕੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਧਰਾਤਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਤੀਸਰਾ ਕੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਯੁੱਗ ਨਿਰਲੇਪ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਇਹ ਸੁਆਲ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਇਕ ਸਮਾਜਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਸੁਭਾਵਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਰਮਨ ਵਿਚ ਉਹ ਬੀਜ ਬੀਜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੁਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰੇਤਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਅਮਾਨਵ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਕ ਵਸਤੂ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਿਹੱਥੇ, ਨਿਮਾਣੇ ਨਿਤਾਣੇ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਦਰੜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਕ ਰਸਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚਰਚਾ ਦੇਖਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਨੀਵਿਆਂ, ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਰਨਭੂਮੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਰਨਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨੀਵੇਂ ਨਿਤਾਣੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ... ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਨੀ ਕਬਜ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਹੀਨ ਮਾਨਵ ਵਰਗ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।”⁸ ਡਾ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਰੱਬ ਵਿਗੁਣੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਇਹੋ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਕੰਮ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣਾ ਹੀ ਮਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਹੀਣ, ਸਾਧਨ ਵਿਹੀਣ ਅਤੇ ਰੱਬ ਵਿਹੀਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਮੂਰਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮਸਲਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸਥਾਪਤੀ ਵਰਗ ਮਹਿਜ਼ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਬਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ, ਰਸਮਾਂ, ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਸਮਾਜਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਗੁਲਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੱਧਯੁੱਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਵਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ‘ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖਤਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਪਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਬਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ

ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ, ਭੋਗ ਅਤੇ ਲੋਭ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ, ਭੋਗ ਅਤੇ ਲੋਭ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਵਿਚ ਫੈਲਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਭੋਗੀ, ਲੋਭੀ, ਕਾਮੀ ਆਦਿ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਟਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਆਚਰਣਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਚਰਣਹੀਣਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਮਾਨਵ (Dehumanised) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਮਾਨਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਮੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ (Humanised) ਬਣਾਉਣਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਬਿਰਥਾ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਦੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਭਟਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਭੋਗੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕੁਮਤਿ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਮਤਿ ਨੇ ਮਨੁੱਖ 'ਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਮਤਿ/ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੇ ਹਨ : -

ਮਨ ਰੇ ਕਹਾ ਭਇਓ ਤੈ ਬਉਰਾ
ਅਹਿਨਿਸ ਅਉਧ ਘਟੇ ਨਹੀ ਜਾਨੈ
ਭਇਓ ਲੋਭ ਸੰਗ ਹਉਰਾ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਜੋ ਤਨੁ ਤੈ ਅਪਨੋ ਕਰਿ ਮਾਨਿਉ
ਅਰ ਸੁੰਦਰ ਫਿਹ ਨਾਰੀ॥
ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਤੇਰੇ ਰੇ ਨਾਹਨਿ
ਦੇਖੋ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰੀ॥੨॥⁹

ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ॥
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ
ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਸ ਭਾਗਉ॥੨॥ ਰਹਾਉ॥
ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ
ਆਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੇ ਅਤੀਤਾ
ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ॥ ੨॥
ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੇਉ ਤਿਆਗੈ
ਖੋਜੈ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ
ਜਨੁ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਕਠਨੁ ਹੈ
ਕਿਨਹੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ॥੨॥¹⁰

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਹ ਅਨਮੋਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਪਭੋਗਤਾ ਖਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਤ (Human Essence) ਅਤੇ ਸਤਿ (Humanity) ਦੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਣੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਹਰ ਬਸ਼ਰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਨਮੋਲ ਦੇਹ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਰਥ ਸਥਿਤ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਵਿਚ ਫਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਵਿਚ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਜਾਈ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਮਾਨਦੰਡ ਭਗਤੀ, ਨਿਰਵਾਣ, ਗੁਰਮਤਿ, ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ (Socialised) ਅਤੇ ਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ (Humanised) ਹੈ। ਕੁਮਤਿ ਜੋ ਦੇਹ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਮਾਨਵਕਾਰੀ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਝੜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਹੈ : -

ਬਿਰਥਾ ਕਹਉ ਕਉਨ ਸਿਉ ਮਨ ਕੀ॥
 ਲੋਭ ਗ੍ਰਸਿਓ ਦਸਹੁ ਇਸ ਧਾਵਤ
 ਆਸਾ ਲਾਗਿਓ ਧਨ ਕੀ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥।
 ਸੁਖ ਕੈ ਹੇਤਿ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖੁ ਧਾਵਤ
 ਸੇਵ ਕਰਤ ਜਨ ਜਨ ਕੀ॥
 ਦੁਆਰਹਿ ਦੁਆਰਿ ਸੁਆਨ ਜਿਉ
 ਡੋਲਤ ਨਹ ਸੁਧ ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ॥੨॥
 ਮਾਨਸ ਜਨਮ ਅਕਾਰਥ ਖੇਵਤ
 ਲਾਗ ਨਾ ਲੋਕ ਹਸਨ ਕੀ॥
 ਨਾਨਕ ਹਰੁ ਜਸੁ ਕਿਉ ਨਹ ਗਾਵਤ
 ਕੁਮਤਿ ਬਿਨਾਸੈ ਤਨ ਕੀ॥੨॥ ११

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਕਸਦ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਮਤਿ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬਿਨਸਣਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਭੋਗਣਹਾਰ ਸਮਾਜੀ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਉਸ ਸਮਾਜਕਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਾਨਵਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਮਨੁੱਖ ਭੋਗਣਹਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਵਾਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੋਗਣਹਾਰ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਗਹਿਨ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮਾਜਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਜੱਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਿਸ ਦਿਖਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਲਟਾ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਦੇ ਅਨੁਵਾਨ ਹੇਠ ਬੰਨ ਕੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਅਰਥ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਮੇਸ਼ ਕੁੰਤਲ ਮੇਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਪਾਅ ਭੌਤਿਕ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਹਜ-ਸੁਭਾਵਕ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ (ਸੱਤ, ਗਿਆਨ, ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤ, ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ ਆਦਿ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।¹² ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਤਾਂ ਹੈ ਤਣਾਓ ਨਹੀਂ। ਤਣਾਓ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਰੋਧੀ ਟਕਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਪਭੋਗੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਐਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਣਾਓ-ਮੁਕਤ ਹੈ, ਤਣਾਓ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ :-

ਜਗਤ ਮਹਿ ਝੂਠੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥
ਆਪਨੇ ਹੀ ਸੁਖ ਸਿਉ ਸਭ ਲਾਗੇ
ਕਿਆ ਦਾਰਾ ਕਿਆ ਮੀਤ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਮੇਰੇ ਮੇਰੇ ਸਭੇ ਕਹਿਤ ਹੈ
ਹਿਤ ਸਿਉ ਬਾਧਿਓ ਚੀਤ ॥
ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਸੰਗੀ ਨਹ ਕੋਊ
ਇਹ ਅਚਰਜ ਹੈ ਗੀਤਿ ॥੧॥
ਮਨ ਮੂਰਖ ਅਜਹੁ ਨਹ ਸਮਝਤ
ਸਿਖ ਦੈ ਹਾਰਿਓ ਨੀਤ ॥
ਨਾਨਕ ਭਉਜਲੁ ਪਾਰਿ ਪਰੈ
ਜਉ ਗਾਵੈ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਗੀਤ ॥੨॥¹³

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਚਰਜ ਰੀਤ, ਮੂਰਖ ਮਨ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਮੂਰਖ ਮਨ ਅਸਥਿਰ ਸੰਸਾਰ, ਬਾਦਰ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਜਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜੋ ਜਗਤ ਦੁਆਰਾ ਵਿਹਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪ੍ਰਭ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਭਵਜਲ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੱਗੇਗਾ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾ ਸਕੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚਰਚਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਸਦੇ ਉਦਾਸਮਈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਵਾਚ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। “ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਚ ਲੰਘੇ ਅਗਲੇ ਗਿਆਰਾਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬੜੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ‘ਗ੍ਰਿਹੀ ਮਹਿ ਉਦਾਸ’ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੈਰਾਗਮਈ ਜੀਵਨ ਬੜੀਤ ਕੀਤਾ – ਅਜਿਹੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਲਖੀਆਂ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਜਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਪੰਚ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁਖ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਦੁੱਖ ਦਾ ਭੈ। ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਅਪਾਰ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਦੀ ਖਾਣ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਆਪਣਾ ਠੀਕਰਾ ਫੇੜ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੈ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।”¹⁴ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਜੀਵਨ ਤਲਖੀਆਂ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜਾ ਵਾਲੀ। ਇਹ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮ ਕਰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬੜੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਸਾਡਾ ਪਰੰਪਰਕ ਚਿੰਤਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ/ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਅਤੇ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਕੀਤੀ ਭਾਈ ਸੂਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਇਹ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਗੱਦੀ ‘ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਟਕਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮੂਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਦਕਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ, ਹਕੂਮਤੀ ਨਜ਼ਰ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤੀ ਦਬਾਅ, ਜਬਰ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨੇ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ‘ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ’ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂਤਵ ਵਾਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਬਾਵਾਂ, ਵੰਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਿਹਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਦੌਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸਲੋਕ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਦਾ ਭਵਿੱਸ-ਅਨੁਭਵ (Anticipation) ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸੇ ਭਵਿੱਸ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਜ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਸ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂਰੇ ਉਤਰੇ। ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਲੋਕ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ‘ਤੇ ਲਿਖੇ ਸਨ।”¹⁵ ਇਉਂ ਵੈਰਾਗ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਤੱਤ-ਭੜੜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ : -

ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ
ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ ॥
ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੀ ਰਚੀ
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਮੀਤ ॥ ੨੪ ॥
ਜਤਨ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਕੇ ਕੀਏ
ਦੁਖ ਕੇ ਕੀਓ ਨ ਕੋਇ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਰੇ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ
ਹਰਿ ਭਾਵੈ ਸੇ ਹੋਇ ॥ ੩੯ ॥
ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ
ਜਾਨਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ ॥
ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਥਿਰ ਨ ਰਹੈ
ਜਿਉ ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤ ॥ 49 ॥
ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਣ ਗਇਓ
ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰ ਕਛੁ ਨਹੀਂ
ਸੁਪਨੇ ਜਿਉਂ ਸੰਸਾਰ ॥ 50 ॥
ਚਿੰਤਾ ਤਾ ਕੀ ਕੀਜੀਐ ਜੋ
ਅਨਹੋਨੀ ਹੋਇ ॥
ਇਹ ਮਾਰਗ ਸੰਸਾਰ ਕੋ
ਨਾਨਕ ਥਿਰ ਨਹੀਂ ਕੋਇ ॥ 51 ॥
ਜੋ ਉਪਜਿਓ ਸੇ ਬਿਨਸਿ ਹੈ
ਪਰੇ ਆਜਿ ਕੈ ਕਾਲਿ ॥
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਲੇ
ਛਾਡਿ ਸਗਲ ਜੰਜਾਲਿ ॥ 52 ॥¹⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕ ਮੌਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਖੜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਉਸੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਰਲਾਪ ਜਾਂ ਰੁਦਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੌਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਮੂਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੋਝੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੱਚਾਂ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਲੋਕ ਦਿੜ ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਤੇ ਅਖੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਰਕ ਵਜੋਂ ਇਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੈਰਾਗਮਈ ਦਿਲਾਸਾ ਜਾਂ ਰੁਦਨਮਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਣਹੋਣੀ ਵੀ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ 'ਚ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸੰਗ ਇਕ ਸੁਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਸੀਮ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਬਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤੀ ਜਬਰ ਦੇ ਲੰਮੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ” ਉਚਾਰੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਕਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਉਪਰੰਤ ਦੋਹਿਰਾ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇਸ ਲਈ ਸਾਰ ਗਰਭਿਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਗੰਭੀਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਵੇਕ ਇਸ ਦੋਹਿਰੇ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ :-

ਬਲ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ
ਕਛੁ ਨ ਹੋਤ ਉਪਾਇ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਬ ਓਟ ਹਰਿ
ਗਜ ਜਿਉ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ॥¹⁷

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਸਲੋਕ ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ :

ਬਲ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ ਸਭੁ
ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ॥
ਨਾਨਕ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੁਮਰੈ ਹਾਥ ਮਹਿ
ਤੁਮ ਹੀ ਹੋਤ ਸਹਾਇ॥¹⁸

ਇਹ ਉਹ ਬਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਜਾਬਰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਖੜਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਭ ਬੰਧਨ, ਹਕੂਮਤੀ ਦਾਬਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਅਣਹੋਣੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਚਾਰਦੀ ਹੋਈ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਜਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਮੁਖਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ, “ਬਾਕੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਾਂਗ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ “ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ” ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਨਕਲਾਬ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ, ਮਾਇਆ ਦੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਨਕਲਾਬ ਹੈ?”¹⁹

0-0-0

ਹਵਾਲੇ :

1. ਡਾ. ਜੇ.ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਚਿੰਤਨ,

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ

- ਕਲਾ ਤੇ ਬਾਣੀ (ਸੰਪਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 14-15
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12
  3. ਭਾਈ ਸ੍ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪੰਨੇ 73-74
  4. ਗਿਆਨ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ (ਸੰਪਾ. : ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 96-97
  5. ਡਾ. ਜੇ.ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਚਿੰਤਨ, ਕਲਾ ਤੇ ਬਾਣੀ (ਸੰਪਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 13
  6. ਭਾਈ ਸ੍ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪੰਨਾ 81
  7. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 53
  8. ਡਾ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨੇ 122-123
  9. ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ, ਮਹਲਾ ੯
  10. ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ, ਮਹਲਾ ੯
  11. ਰਾਗੁ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੯
  12. ਡਾ. ਰਮੇਸ਼ ਕੁੰਤਲ ਮੇਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਥਕਤਾ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਚਿੰਤਨ, ਕਲਾ ਤੇ ਬਾਣੀ (ਸੰਪਾ. : ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 54
  13. ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਮਹਲਾ ੯
  14. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ (ਫਾਰਸੀ ਸਰੋਤ), ਪੰਨਾ 26
  15. ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ (ਸੰਪਾ.: ਮੋਹਨਜੀਤ ਤੇ ਸਬਿੰਦਰਜੀਤ ਸਾਗਰ), ਪੰਨਾ -76
  16. ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ, ਮਹਲਾ ੯
  17. ਦੋਹਰਾ, ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ, ਮਹਲਾ ੯
  18. ਦੋਹਰਾ, ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ, ਮਹਲਾ ੯
  19. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੱਚ, ਪੰਨਾ 188

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਦਾ ਬਿੰਬ

ਆਸਮਾ ਕਾਦਰੀ *

ਭੂਲਿਓ ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਉਰਝਾਇਓ ॥
ਜੋ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਓ ਲਾਲਚ ਲਗਿ
ਤਿਹ ਤਿਹ ਆਪੁ ਬੰਧਾਇਓ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਸਮਝ ਨ ਪਰੀ ਬਿਖੈ ਰਸ ਰਚਿਓ ਜਸੁ ਹਰਿ ਕੋ ਬਿਸਰਾਇਓ ॥
ਸੰਗਿ ਸੁਆਮੀ ਸੋ ਜਾਨਿਓ ਨਾਹਿਨ ਬਨੁ ਖੋਜਨ ਕਉ ਧਾਇਓ ॥੧॥
ਰਤਨੁ ਰਾਮੁ ਘਟ ਹੀ ਕੇ ਭੀਤਰਿ ਤਾ ਕੋ ਗਿਆਨੁ ਨ ਪਾਇਓ ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਓ ॥੨॥੧॥¹

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਰਲ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰ ਲਈਏ ਪਹਿਲੋਂ। ਸ਼ਬਦ ਆਖਦਾ ਏ, ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਲਿਆ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਲਾਲਚ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਜੋ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਰਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦਾ ਬੰਦੀਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਾਲਚ ਭਾਰੂ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਚੀ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਵਾਦ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀ ਕਰਨੀ ਨੇ ਅਵੇਸਲਾ ਕਰ ਛੱਡਿਆ। ਹਰਿ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਸਵਾਮੀ ਜੋ ਮੇਰਾ ਸੰਗ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਤਾ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਰਾਮ ਦਾ ਰਤਨ ਤਾਂ ਦਿਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ, ਓਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਨਾਨਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਭਜਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਰਥਾ ਜਨਮ ਗਵਾਇਆ ਏ। ਗੱਲ ਭੁੱਲਣ ਤੋਂ ਟੁਰੀ ਏ ਭੁੱਲਦਾ ਕੀ ਏ ਇਨਸਾਨ ...? ਅਪਣੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੈ। ਭੁੱਲਣ ਤੇ ਭੁਲਾਵੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਮਾਇਆ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਘੋਲ ਘੁਲਦਾ ਏ ਮਨੁੱਖ। ਮਾਇਆ ਜਿੱਤ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਨਵਾਨ, ਜ਼ੋਰ, ਤਾਕਤ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਹਕੂਮਤ ਕਰਦਾ ਏ। ਮਾਨ ਗੁਮਾਨ ਤੇ ਹਉਮੈ ਭਾਰੂ ਵੈਰ ਕਮਾਉਂਦਾ ਏ, ਜੁਲਮ ਕਰਦਾ ਏ, ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅਹਿੰਸਾ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਛੱਲ ਅਣਮੁੱਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਛੱਲ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਰਥ ਵੇਖੋ ਫ਼ਰੋਬ, ਪੈਸਾ, ਅਮੀਰੀ, ਧੋਖਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ। ਹੁਣ ਜਿਸਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਫ਼ਰੋਬ ਏ ਉਸਦੀ ਕਰਣੀ ਵੀ ਧੋਖਾ ਹੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਰਾਸਵਾਲ ਵਿਹਾਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਧੋਖੇ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਬਣਾ ਸਜਾ ਕੇ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਏ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਟੁਰਨ ਲੱਗਦਾ ਏ। ਮਾਇਆ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਦੀਵਾਨ ਕਰੇਂਦੀ ਏ ਜਿਉਂਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ। ਸ਼ਬਦ ਧਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਏ ਅਸਾਡਾ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਵੱਲ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਬਣਾਏ ਖੋਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਏ, ਮਾਇਆ ਦੀ ਕੈਦਣ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਸ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਏ।

ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ "ਭਗਤ" ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਏ, ਭਗਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਰਥਾਲੀਆਂ ਓਹਾ ਕਰੇਂਦੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਪਰ ਪਹਿਲੂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਤਲਬ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਮਤਲਬ ਏ ਵੰਡ, ਅੰਨ ਦੀ ਵੰਡ, ਰਿਜਕ ਵੰਡ,

* ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ

ਭਗਤ ਲਫ਼ਜ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥਾਲੀਆਂ ਆਪ ਦਸੋਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਭਜ ਕੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਕੇ ਵੰਡੀਵਨ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਭਗਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਹੁਣ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਨਿਤਰ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਮਾਇਆ ਦੀ ਜਮਾਂ ਜੋੜ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ ਏ। ਧਨ ਮਾਲ ਦੀ ਇਸ ਜਮਾਂ ਜੋੜ ਨੂੰ ਵੰਡੀਵਣ ਕੰਮ ਏ ਜੀਵਨ ਦਾ। ਰਿਜਕਵਾਨ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਕਰਮ ਏ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੰਡਣ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ, ਕਰਮ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਕਰਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਚਿਤਾਰਨ ਭਜਨ ਹੋਇਆ। ਕੁਦਰਤ ਤਾਂ ਨਾਂ ਹੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਏ, ਸੇਵਾ ਵੀ ਉਹ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਦੇ ਹੋਵੇ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਨੇ ਅੱਗ, ਵਾਅ, ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਕੁੱਲ ਕਾਇਨਾਤ ਕਿਤਨੀ ਸੋਹਣੀ ਏ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਵਾਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੰਗ ਵੱਸਣ ਵੰਡ ਖਾਵਣ ਤੇ ਮਿਲ ਕਰਨ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਵੈਰ ਕਮਾਵਣ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਕਰਨ ਤੇ ਮਾਰਨ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆਈ ਹਸਤੀ ਓਹਾ ਕਰੋਂਦੀ ਏ ਜੋ ਮਾਇਆ ਕਰਾਵੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਕੂੜ ਕਰਣੀ ਨੇ ਭਗਤ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਵਟਾ ਕੇ ਪਰਚਾਰਿਆ, ਭਗਤ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਦਸ ਵੀ ਪਾਈ ਏ। ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਲਿਖਦੇ ਨੇ, "ਭਗਤੀ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਂਝੀ ਸਵਾਰੀ ਵੰਡ ਵਾਲੇ ਮਾਨੇ ਕਢੀਚਨ ਨਾਲ ਇਸ ਟਾਬਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਪੇਤਲੇ, ਪੌਲੇ ਤੇ ਅਪੂਰੇ ਥੀ ਗਏ, ਭਾਗ ਯਾਨੀ ਹਿੱਸਾ, ਸੀਰ ਭੋਜਨ ਖੁਰਾਕ ਭਗਣ, ਖਾਵਣ, ਭਜਨ, ਭਗਤੀ ਦਾ ਗਾਵਣ, ਭੋਗਣ ਸਿਰ ਵਰਤਣ, ਵਰਤ ਵੇਖਣ, ਨਰ-ਨਾਰ ਦਾ ਮਿਲਾਪਣ, ਭਾਜੀ ਹਿੱਸਾ, ਸੀਰ ਤੋਹਫ਼ਾ, ਭੱਗ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਦਾ ਹਾਜ਼ਰ ਤਾਕਤ ਸੁਹਣਪ, ਗੁਣ, ਰੀਤ, ਘਾਲ, ਜੋਗ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਰੂਰ ਜੂਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵੇਖੋ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਭਾਗ, ਭੋਜਨ, ਭਜਨ, ਭੋਗਣ, ਭਾਜੀ ਤੇ ਭਗ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਥ ਦਸੇ ਨੇ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੱਚ ਕਰਣੀ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਨੇ, ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਖਣ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਨੇ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਰਚ ਕੇ ਦਸਿਆ ਏ, ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੀ ਡੋਲਨੀ ਯਾਨੀ ਚਾਟੀ ਨੂੰ ਵਾ ਰਿੜਕਦੀ ਏ। ਸੰਤਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਮੱਖਣ ਖਾਲਿਆ ਏ। ਛਾਛ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਬਚਿਆ ਏ।

"ਕਬੀਰ ਮਾਇਆ ਡੋਲਨੀ ਪਵਨੁ ਝਕੋਲਨਹਾਰੁ ਸੰਤਹੁ ਮਾਖਨੁ ਖਾਇਆ ਛਾਛਿ ਪੀਐ ਸੰਸਾਰੁ॥²

ਕਬੀਰ ਨੇ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦਾ ਓਹਲਾ ਲਾਇਆ ਏ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਸਲ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਹੀਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜ ਕਾਹਦੀ ਹੋਣੀ ਏ। ਮਾਇਆ ਸਮਝੋ ਤਾਂ ਬਾਂਝ ਏ, ਪਉਣ ਵਾਹ ਏ, ਜੋ ਸਾਹ ਏ ਜੀਵਨ ਦਾ, ਵਾਹ ਦਾ ਹੋਵਣ ਤੇ ਸਾਹ ਦਾ ਆਵਣ ਜਾਵਣ ਹੀ ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਟੋਰਾ ਟੋਰਦਾ ਏ, ਐ ਅਣ ਦਿੱਸਣੀ ਵਾਅ ਜਦੋਂ ਸਾਹ ਬਣ ਕੇ ਹਸਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੀ ਏ ਤਾਂ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਚੁੱਪ ਕਰਣੀ ਦਾ ਗੁੱਝਾ ਸਨੇਹਾ ਚੇਤੇ ਕਰਵੇਂਦੀ ਏ। ਵਿਹਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਾਅ ਦੇ ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਤੇ ਵਾਅ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਐਹਾ ਸਾਹ ਹਿਰਸ ਹਵਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮਨ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹਿਰਸ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਚਨ ਲੱਗਦਾ ਏ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਐਸੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਲੇਖਾ ਪਿਆ ਕਰੋਂਦਾ ਏ, ਸਾਧੋ ਸੰਤ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਾਹ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਵਿੱਚ ਰਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵਣ ਦਿੰਦੇ। ਐਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਕਰਣੀ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਏ, ਮਾਇਆ ਕੈਦ ਕਰਦੀ ਏ, ਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾਂ ਹੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਨਿਰੀ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕੁੱਲ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਹੈ ਭਗਤੀ। ਭਗਤ ਮਾਇਆ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਕੂੜ ਖੋਲ ਕੇ ਭੋਲੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਏ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਭਗਤੀ ਭਾਰੂ ਵਧੀ ਖ਼ਲਕਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਆਦਰ ਹੋਵਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਰਾਸ ਵਿਹਾਲ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਿਆ ਕੇ ਵਰਤ ਲਿਆ। ਭਗਤੀ ਚਾਲੂ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਤਰੋੜਾ ਆਹੀ ਜਦੋਂ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਵੀ ਵਿਖਾਲਾ ਬਣ ਗਈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਵਿਖਾਲਾ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਮਾਇਆ ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਖਾਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਦਾ ਬਹਿਰੂਪ ਬਣਾਵਣ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਤੇ

ਪਿਆਰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਹੋਰ ਰੂਪ ਨਖੇੜ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਮਾਇਆ ਨਿਰਾ ਧਨ ਮਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮਾਣ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।

"ਕਬੀਰ ਮਾਇਆ ਤਜੀ ਤ ਕਿਆ ਭਇਆ ਜਉ ਮਾਨੁ ਤਜਿਆ ਨਹੀ ਜਾਇ॥
ਮਾਨ ਮੁਨੀ ਮੁਨਿਵਰ ਗਲੇ ਮਾਨੁ ਸਭੈ ਕਉ ਖਾਇ॥" ³

ਕਬੀਰ ਜੇਕਰ ਮਾਇਆ ਤਜੀ ਏ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਤਜਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਮਾਨ ਨੇ ਇਲਮ, ਪੀਰ ਤੇ ਵੱਡੇ ਆਲਮ ਪੀਰ ਸੱਭ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਏ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਭਾਰੂ ਗੱਲ ਨਿਤਰ ਗਈ ਏ। ਇਨਸਾਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ ਕਾਰ ਭੁੱਲਕੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਕਾਰੇ ਲੱਗਾ ਏ, ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਚਦਾ ਏ ਪਿਆ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਏ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਧਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਏ। ਅਪਣੀ ਅਸਲ ਹੋਂਦ ਸਿਆਨਣ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅਪਣੀ ਅਸਲ ਪਛਾਣ ਦੀ ਚੁੰਡ ਭਾਲ ਤੇ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦ ਦੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਸਤਿਸੰਗ ਏ। ਅਪਣੇ ਅਣਡਿੱਠੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਤੇ ਪਾਲਣ ਸਾਂਭਣਹਾਰ ਦੀ ਸਿਆਨ ਵਿਛੜਨ ਮਿਲਣ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁੜ ਵਿਛੜਣ ਤੇ ਵਿੱਛੜ ਕੇ ਫਿਰ ਮਿਲਣ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਕਰੇਂਦਾ ਏ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਸਮਝਾਵਣ ਕੀਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕੂੜ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਟਕਰਾਵਾਂ ਤੋਲ ਕੀਤਾ ਏ। ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਮਿਲਿਆ ਏ, ਐ ਪੁੱਛ ਅਸਾਂ ਕਦੇ ਪੁੱਛੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ। ਬਸ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਕੰਨੀ ਜੋ ਆਵਾਜ਼ ਪਈ ਉਹ ਅਸਾਡਾ ਧਰਮ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜੰਮੇ ਉਹ ਸਾਡੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ, ਜਿਸ ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਜੰਮੇ ਓਸ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਜਾਵਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਟੀਚਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਰਾਸਵਾਲ ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੂ ਜਾਤ ਧਰਮ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ, ਤਾਈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ ਮੇਲ ਬੰਦੀ ਕਲਾਸ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਸਮਝ ਲਵੋ ਸੌਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਸ ਵਾਲੀ ਯਾਨੀ ਕੈਪਟਿਲਿਜ਼ਮ ਜਿਸ ਮਾਇਆ ਉਪਰ ਉਸਰੀ ਏ, ਉਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਤਾਂ ਹੋਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮਾਇਆ ਧੋਖਾ ਏ, ਮਾਇਆ ਦੀ ਮੋਹ ਹੀ ਮੋਹਦੀ ਏ, ਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਂਦੀ ਏ, ਅੱਖੀਆਂ ਭੁੱਲ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਮਨ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਿਲਣ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਫੱਸਦਾ ਏ, ਜੋ ਸਾਹ ਮੁੱਕ ਵਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹਵਸ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀ। ਮਾਇਆ ਜੋੜਣ ਤੇ ਵਧਾਵਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਾਰ ਵਿਸਰ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਜੀਵਨ ਸਾਹ ਦਾ ਵੇਲ ਏ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਤੇ ਮਿਲਣ ਕੀਤੇ। ਹਰਿ ਹਰਿ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ 'ਹਰਿ' ਨੂੰ ਸਿਆਨਣ ਤੇ ਮੇਲਣ ਮਾਨਣਾ ਕੀਤੇ। ਐਹਾ ਜੀਵਨ ਸਾਹ ਜਦੋਂ ਕੂੜੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਦਸਾਏ ਕੂੜੇ ਕਰਮ ਕਮਾਵਣ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹਸਤੀ ਸੁੰਗੜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਵੀ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਹੋਈਆਂ। ਮਾਇਆ ਵੰਡ ਪਾਉਂਦੀ ਏ, ਤੇ ਮਾਇਆ ਜੋੜਣ ਵਾਲੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੈਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਛੱਲ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸੱਭ ਵੈਰੀ ਜਾਪਦੇ ਨੇ। ਹਰਿ ਦੇ ਜੱਸ ਗਾਵਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੱਸ ਗਾਵਣ ਲੱਗਦੀ ਏ :

"ਸੰਗਿ ਸੁਆਮੀ ਸੋ ਜਾਨਿਓ ਨਾਹਿਨ ਬਨੁ ਖੋਜਨ ਕਉ ਧਾਇਓ॥
ਰਤਨੁ ਰਾਮੁ ਘਟ ਹੀ ਕੇ ਭੀਤਰਿ ਤਾ ਕੇ ਗਿਆਨੁ ਨ ਪਾਇਓ॥" ⁴

ਅਪਣੀ ਪਛਾਣ ਭੁੱਲ ਗਈ ਤਾਂ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਸੇਂਦਾ ਹਰਿ ਵੀ ਵਿਸਰ ਗਿਆ। ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਹਰਿ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਰਾਮ ਆਖ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਧਰਮ ਵੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਇਕਾਈ ਵਿਖਾਈ ਏ। ਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਸਲ ਤੇ ਕੁੱਲ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਏ, ਜੋ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਬਣ ਕੇ ਮਨ ਵਸੇਂਦੀ ਏ। ਡਿਗਰੀਆਂ ਤੇ ਗਰੇਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਸੇਂਦੀ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਦਾ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਦੋਹਰਾ

ਵੀ ਇਹਾ ਦਸੋਂਦਾ ਏ ਕਿ ਬੰਦਿਆ ਕਦੀ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਏ, ਕਦੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨਾਲ ਟੁਰਨਾ ਏ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਕਾਣ ਆਪਣੇ ਤਨ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਪਾ ਐ ਤਨ ਟਿਕਾਣਾ ਏ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਦਾ:

"ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲ ਢੂੰਢੇ ਸੰਘਣਾ ਲੰਮੇ ਨਾ ਲੁੜਿਆ ਵੱਥ।

ਤਨ ਹੁਜਰਾ ਦਰਗਾਹ ਦਾ ਤਿਸ ਵਿੱਚ ਛਾਤੀ ਘਤ।"

ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਹਸਤੀ ਵੀ ਤਾਂ ਜੰਗਲ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ, ਘਣੀ ਸੰਘਣੀ ਕੀਤੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਛਾਂ, ਕੀਤੇ ਕੰਡੇ ਤੇ ਸੁੱਕ, ਕੀਤੇ ਚਾਨਣ, ਕੀਤੇ ਹਨੇਰਾ ਜੰਗਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਕੀਤੇ ਸਵਾਰ, ਕੀਤੇ ਪੱਧਰਾ, ਕੀਤੇ ਬੰਦ, ਰੱਬ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਅਣਹੋਵਨ ਨੂੰ ਹੋਵਣ ਦੇ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਹਸਤੀ ਬਣਾਈ ਏ, ਆਪਣਾ ਘਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਏ। ਦਿਲ ਭਗਤੀ ਦਾ ਭਜਨ ਨਾ ਗਾਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵੀਰਾਨ ਦੀਹਦਾ ਏ:

ਜਨ ਨਾਨਕ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਓ॥⁵

ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਵੰਡ ਖਾਵਣ ਨਹੀਂ, ਸੰਘ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਅਫਲ ਸਮਝੋ। ਮਾਇਆ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮਲ ਮਾਰਨ ਤੇ ਖੋਹ ਖੁਸ ਕੇ ਖਾਵਣ ਦੀ ਖੇਡ ਨੂੰ ਮੁਕਾਵਣ ਕਾਣੀ ਭਗਤ ਬਣੇ ਫਕੀਰਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣਾ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਸਭ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਕੇ ਖਾਣਾ, ਸਾਂਝ ਖਾਵਣ ਦਾ ਇੱਕ ਰੰਗ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਸਦਾ ਏ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੋ ਬਣਦਾ ਸਰਦਾ ਏ, ਉਹ ਇੱਕ ਥਾਂ ਜੁੜਦਾ ਤੇ ਸਾਂਝਾ ਪੱਕਦਾ ਏ। ਫਿਰ ਉਹ ਪੱਕਿਆ ਮੁੜ ਕੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਲੰਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਭ ਨੂੰ ਸਾਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਜਿੱਤਨੀ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਸਾਂਝ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਕੀ ਲਿਆਇਆ, ਕਿਸ ਨੇ ਪਕਾਇਆ, ਕਿਸ ਨੇ ਵਰਤਾਇਆ, ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਖਾਦਾ। ਇਹ ਵੰਡ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਸਵਾਦ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਵਰਤਣ ਦਾ ਏ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਅਖਵਾਏ। ਰੋਟੀ ਟੁੱਕਰ ਮੁੱਡਲੀ ਲੋੜ ਹੋਈ ਕੁੱਲ ਜਿਆਜੁਨ ਦੀ ਇਕੱਲਾ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਭਗਤ ਦੀ ਅੱਖ ਵੇਖਦੀ ਏ ਜੀਵਨ ਸੁਰਤ ਜਦੋਂ ਕਰਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਅਖਵੇਂਦੀ ਏ। ਭਗਤ ਦੀ ਕਰਣੀ ਜਦੋਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਰਣੀ ਵਿਚ ਵਡੀਚ ਕੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਭਜਨ ਬਣ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੀਕ ਆ ਵਿਹੰਦੀ ਏ। ਜੀਭ ਵਿਹਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕਰੇਂਦੀ ਏ। ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੀ ਏ:

"ਭੂਲਿਓ ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਉਰਝਾਇਓ॥...

ਜਨ ਨਾਨਕ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਓ॥⁶

0-0-0

ਹਵਾਲੇ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 703
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1365
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1372
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 702
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 703
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 703

ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ : ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ

ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ *

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਖੋਂ ਬਾਣੀ ਆਮ ਕਾਵਿ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ‘ਵਿਸ਼ੇਸ਼’ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਆਲੋਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ‘ਤੇ ਉਸਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਕੱਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਉਸਰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਜੁਗਤਾਂ, ਰਾਗ, ਛੰਦਾਬੰਦੀ, ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਤੇ ਹੋਰ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕੇ ਹੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਅਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪਖੋਂ, ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਪਖੋਂ ਵੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਕਾਸਮੁਖਤਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਖੋਂ ਬੜੀ ਮੁਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਖੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ (ਚਿਹਨਕਾਰੀ)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕਾਰ ਪਖੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਲ 59 ਪਦੇ ਅਤੇ 57 ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਨ ਕਾਲ ਸੰਮਤ 1721 ਤੋਂ 1732 ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਹਨ ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਜੈਤਸਿਰੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਜੈਜਾਵੰਤੀ। ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਗਲਸ਼ਾਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਬਲ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਠੋਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਿੱਠਾ ਕੋਮਲ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਡੂੰਘਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਹੈ, ਉਥੇ ਯਥਾਰਥਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਮੰਤਵ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ‘ਭਜਨ’ ਤੇ ਗੈਰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ (ਡਾ. ਤਾ. ਸਿੰ. : 1963)

* ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰੀਜਨਲ ਸੈਂਟਰ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ

ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹ: ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਦੋਂ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਂਦਰ ਚਿਹਨਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਸਿਰਜੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਮੰਤਵ ਤੇ ਮਾਰਗ ਓਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਪਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਲਤਾ ਰਾਮ ਤੇ ਹਰਿ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਭ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ, ਦੇਵਾ, ਮਾਧੋ, ਨਿਰੰਜਨ, ਮੁਰਾਰ, ਦੀਨਾਨਾਥ, ਬ੍ਰਹਮ, ਪ੍ਰੀਤਮ, ਭਗਵੰਤ, ਦੀਨਾ ਬੰਧੂ, ਨਰਾਇਣ, ਚਿੰਤਾਮਨ, ਕਨ੍ਹਾਈ, ਭਗਵਾਨ, ਰਘੁਨਾਥ, ਗੁਸਾਈ, ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਭਾਵੇਂ ਇਕੋ ਰੱਬ ਲਈ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ੈਲੀਮੂਲਕਤਾ ਪਖੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਤਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਕ ਰੱਬ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਵਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫੈਲ ਕੇ ਅਰਥਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

- ੳ. ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਚੇਤ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਤੈ ਭੀ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰ॥
- ਅ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਾਨ ਲੇਹੁ ਮਨ ਮਾਹੀ॥
- ੲ. ਦੁਖ ਹਰਤਾ ਹਰਨਾਮੁ ਪਛਾਨੇ॥
- ਸ. ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਇਓ ਨਹੀ...॥
- ਹ. ਮਨ ਰੇ ਗਹਿਓ ਨ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ...॥
- ਕ. ਮਾਈ ਮੈ ਕਿਹਿ ਬਿਧਿ ਲਖਉ ਗੁਸਾਈ॥
- ਖ. ਭਜਿ ਲੇ ਨਾਮੁ ਮੁਰਾਰਿ...॥
- ਗ. ਅਗਨਤ ਅਪਾਰ ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ...॥
- ਘ. ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ॥
- ਙ. ਜਾ ਤੇ ਭਗਤਿ ਰਾਮ ਕੀ ਪਾਵੈ ਜਮ ਕੋ ਤ੍ਰਾਸੁ ਹਰੈ॥

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ‘ਬੱਦਲ ਦੀ ਛਾਂ’ ਵਾਂਗ ਫਾਨੀ ਜਾਂ ਛਿਨ ਭੰਗੁਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਾਂਗ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਪੂੰਏ ਦੇ ਪਹਾੜ’, ‘ਰੇਤ ਦੀ ਕੰਧ’; ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ, ‘ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ’ ਵਰਗੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ

ੳ. ਇਹੁ ਜਗੁ ਪੂਏ ਕਾ ਪਹਾਰ॥	ਹ. ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਧਨੁ ਪਛਾਨੁ
ਅ. ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜਿਉ ਜਗ ਰਚਨਾ	ਕ. ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ
ੲ. ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ	ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ
ਸ. ਸਗਲ ਜਗਤੁ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੁਪਨਾ	

ਇਹ ਜਗ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੋਹਵੰਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਇਆਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਦਸੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਹ ਰੋੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਹਨ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਵਸਤਾਂ-ਦੌਲਤ, ਤਾਕਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਬੰਧਨ, ਸਰੀਰ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਪੰਜੇ ਵਿਕਾਰ-ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਾ, ਹਉਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਾਤਕ ਦਸ ਕੇ ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਕਾਰਤਾਮਕਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਓਥੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਗੁਣਗਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਪਰਾਹਨ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਮੁਕਤ, ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ, ਪਦ ਨਿਰਬਾਣਾ, ਨਿਰਭੈ ਪਦ, ਬੈਕੁੰਠ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ। ਇਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਲਈ ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ- ਦੁਰਜਨ, ਮੂੜ, ਗਵਾਰ, ਮੂਰਖ, ਅੰਧ, ਅਗਿਆਨੀ, ਦੁਰਮਤ, ਕੁਮੱਤ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਧ, ਸੰਤ, ਭਾਈ, ਮੀਤ, ਪ੍ਰਾਣੀ, ਨਰ, ਜਨ ਦੇ ਚਿਹਨ ਹਨ ਜੋ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੇ ਸਬੱਬ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਆਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾ ਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਰਥ ਵੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਛਿੰਨ, ਭੰਗੁਰਤਾ ਤੇ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਦੇ ਵਾਹਕ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਉਮੈ ਦੇ ਤਿਆਗ ਅਥਵਾ ਇਹਦੇ ਵਿਸਰਜਨ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ। ਹਉਮੈ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮਨਮੁੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਜੁੱਟ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ, ਉਸਤਤ-ਨਿੰਦਾ, ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ, ਮਾਣ-ਅਪਮਾਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਵਿਸ਼, ਸੋਨਾ-ਮਿੱਟੀ, ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਰਾਮ ਰਹਿਣਾ ਅਥਵਾ ਅਤੀਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ :

ੳ. ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ, ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ॥   ਹ. ਸੁਰਗ ਨਰਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਖੁ ਏ ਸਭ...

ਅ. ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੇਉ ਤਿਆਗੈ, ਖੋਜੈ ਪਦ ਨਿਰਬਾਨਾ॥   ਕ. ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਰਿ ਡਾਰੇ॥

ੲ. ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ॥   ਖ. ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ

ਸ. ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੈ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ॥   ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ॥

ਮਿੱਥਕ-ਚਿਹਨ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਾਸਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮਿੱਥਕਾਰੀ ਸਿਰਫ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਮੂਲਕਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਮਿੱਥਕ ਪਾਸਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਥਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ

ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪਰਿਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1. **ਪੂ ਭਗਤ:** ਪੰਜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਬਾਲਕ ਪੂ ਆਪਣੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਜੰਗਲਾਂ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਮੇਲ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਡੋਲਦਾ। ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਗਤ ਬਣ ਕੇ ਨਿਰਭੈ ਪਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂ ਦੇ ਏਸੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਦੁਆਲੇ ਚਿਹਨ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਹਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ :

ੳ. ਅਟਲ ਭਇਓ ਧੂਅ ਜਾ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਅਰੁ ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ ਪਾਇਆ॥	ਅ. ਨਾਰਦ ਕਹਤ ਸੁਨਤ ਧੂਅ ਬਾਰਿਕ ਭਜਨ ਮਾਹਿ ਲਪਟਾਨੋ॥ ਅਚਲ ਅਮਰ ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ ਪਾਇਓ ਜਗਤ ਮਾਹਿ ਹੈਰਾਨੋ॥
--	--

2. **ਅਜਮਲ:** ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਮਲ ਕਨੌਜ ਦਾ ਇਕ ਗਿਆਨਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਨੀਚ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਰਾਇਣ' ਰਖਿਆ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਅੰਤ ਕਾਲ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਜਮਦੂਤ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਰਾਇਣ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਮਲ ਦੇ ਚਿਹਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨੀਚ ਬਿਰਤੀ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਅੰਤਕਾਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ੳ. ਅਜਮਲੁ ਪਾਪੀ ਜਗੁ ਜਾਨੇ ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਨਿਸਤਾਰਾ॥	ੲ. ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ॥ ਜਾ ਕਉ ਸਿਮਰਿ ਅਜਮਲੁ ਉਧਰਿਓ...
ਅ. ਅਜਮਲੁ ਕਉ ਅੰਤ ਕਾਲ ਮਹਿ ਨਰਾਇਨ ਸੁਧਿ ਆਈ॥	

3. **ਗਨਿਕਾ:** ਮਿੱਥਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗਨਿਕਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਤੇ ਪਾਪਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਦਕਾ ਇਕ ਤੋਤੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਜਪ ਕੇ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਗਨਿਕਾ ਦੇ ਮਿੱਥਕ ਚਿਹਨ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :-

ੳ. ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ॥ ਗਨਿਕਾ ਹੂ ਗਤਿ ਪਾਈ॥	ੲ. ਦੁਖ ਹਰਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਛਾਨੋ॥ ਅਜਮਲੁ ਗਨਿਕਾ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਮੁਕਤਿ ਭਏ ਜੀਅ ਜਾਨੋ॥
ਅ. ਮਨ ਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀ ਸਰਨਿ ਬਿਚਾਰੋ॥ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਨਕਾ ਸੀ ਉਧਰੀ ਤਾ ਕੋ ਜਸੁ ਉਰਧਾਰੋ॥	

4. **ਦਰੋਪਦੀ (ਪੰਚਾਲੀ):** ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਪਾਂਡਵ ਦਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਜੂਏ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਏ ਤਾਂ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਦਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਦਰੋਪਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪੱਤ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖੇ। ਇਸ ਮਿੱਥਕ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਕਜਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਜਦੋਂ ਮੰਦ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦਰੋਪਦੀ ਦਾ ਚੀਰ-ਹਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਹਦੀ ਪੈਜ ਰਖ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪੰਜੇ 'ਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਪੰਚਾਲੀ ਕਉ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮਹਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੁਧਿ ਆਈ॥

ਤਾ ਕੋ ਦੁਖੁ ਹਰਿਓ ਕਰੁਣਾ ਮੈ ਆਪਨੀ ਪੈਜ ਬਢਾਈ॥

5. **ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਵਣ:** ਰਮਾਇਣ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਵਣ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜੇ ਸਨ। ਰਾਵਣ ਲੰਕਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਅਥਵਾ ਲੰਕਾਪਤੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਮ ਮਰਿਆਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦੇ ਚਿਹਨ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਨੇਕੀ ਰੂਪ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਤੇ ਬਦੀ ਰੂਪੀ ਲੰਕੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੇ :

ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਣ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰੁ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰ ਕਛੁ ਨਹੀ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰੁ॥

6. **ਗਜ (ਹਾਥੀ)** ਮਿੱਥ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਗੰਧਰਵ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦੇਵਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਹਾਥੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਤਲਾਅ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਸਮੇਂ ਇਕ ਤੰਦੂਏ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰਾਸ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹਦੀ ਸਿਰਫ ਸੁੰਡ ਹੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਤਲਾਅ 'ਚੋਂ ਇਕ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਟੇਕ ਕਿੰਨੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਗਜ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੈਗਾਮ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹਨ :

ੳ. ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਬ ਓਟ ਹਰਿ, ਗਜਿ ਜਿਉ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ॥

ਅ. ਨਾਹਿਨ ਗੁਨੁ ਨਾਹਿਨਿ ਕਛੁ ਬਿਦਿਆ, ਧਰਮੁ ਕਉਨੁ ਗਜਿ ਕੀਨਾ॥

ੲ. ਗਜ ਕੋ ਤ੍ਰਾਸੁ ਮਿਟਿਓ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ, ਤੁਮ ਕਾਹੇ ਬਿਸਰਾਵਉ॥

ਸ. ਜਬ ਹੀ ਸਰਨਿ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ, ਗਜ ਗਰਾਹ ਤੇ ਛੂਟਾ॥

ਹ. ਗਜ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟੀ ਛਿਨਹੂ ਮਹਿ, ਜਬ ਹੀ ਰਾਮੁ ਬਖਾਨੋ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਡਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੂਰਬੀ ਅਥਵਾ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੀ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਦੀ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਗਾਮ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ

ਅਰਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੈਰਾਮ ਸਿਰਜ ਕੇ ਜਨ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਆਗ 'ਤੇ ਬਲ ਦੇ ਕੇ ਝੁਠੀ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਗ-ਦੂਜਾ (ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਹਦੀ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਦਾ ਅਸਰ ਬਾਖੂਬੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਉਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਉਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਪੂਕੜੀ ਦਾ ਰਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੇ :

- ੳ. ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ /ਲ/ਤੇ/ੜ/ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ /ਰ/ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ
/ਹਉਰਾ (ਹਉਦਮ), ਟਰੈ (ਟਲੈ), ਸਗਰੇ (ਸਗਲੇ), ਉਰਝਿ (ਉਲਝਿ), ਗਰ (ਗਲ), ਨਿਕਾਰ (ਨਿਕਾਲ), ਸੰਮਾਰਿ (ਸੰਮਾਲਿ), ਬਾਦਰ (ਬਾਦਲ), ਉਰੇ (ਓਲੇ) ਆਦਿ।
- ਅ. ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ /ੜ ਰ/ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਚੀ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕਰਕੇ ਹੈ-
/ਘਰੀ (ਘੜੀ), ਪਰ (ਪੜ), ਪਹਾਰ (ਪਹਾੜ), ਪਰੀ (ਪੜੀ), ਬੇਰੀ (ਬੇੜੀ) ਆਦਿ।
- ੲ. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਵਿਕਾਰ ਕਾਫੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-
/ੲ-ਨ//ਵ-ਬ//ਸ਼-ਸ//ਵ-ਯ//ਔ-ਐ/ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵੀ ਬ੍ਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੂਰਧਨੀ/ਸ਼,ਵ,ਯ/ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਲੋਪੀਕਰਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ/ਸ, ਬ, ਜ/ਧੁਨੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੂਰਧਨੀ/ਸ਼/ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। /ਯ/ ਮੁੱਢ ਵਿਚ /ਜ/ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਥਵਾ /ੲ+ਆ/ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਲ ਗਿਆ /ਵ/ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ /ਤਰੁਨਾਪੋ, ਹੁਤੋ, ਕਰਣੋ, ਆਪਨੋ, ਸੁਪਨੋ/ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਬੁੰਦੇਲੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।
- ਸ. ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੇ ਅੱਠ ਸਵਰਾਂ /ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਓ, ਅਤੇ ਔ/ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਵਰਅੰਤਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਵਰਅੰਤਕ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ-

. /ਅ/-ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ: /ਤਨ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਜਨਮ, ਮਨ, ਰਾਮ, ਜਗ, ਸਮਝ, ਜੰਗਮ, ਭਵਸਾਗਰ/
 . /ਆ/ ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ: /ਬ੍ਰਿਥਾ, ਮਾਇਆ, ਚਿੰਤਾ, ਗਣਕਾ, ਸਭਾ, ਕਰੁਣਾ, ਕਿਰਪਾ, ਮਿਥਿਆ,
 ਨਿੰਦਾ, ਮਮਤਾ, ਸੰਸਾ, ਬਨਿਤਾ, ਪਿਤਾ, ਦਾਰਾ/

. ਕੁਝ ਹੋਰ ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਵਰਅੰਤਕ ਹਨ ਪਰ ਤੁਕਾਂਤ ਅਤੇ ਵਜਨ ਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆ-ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਹੈ-

ਜਿਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਨਾਨਕਾ, ਲੀਨ ਤਾਹਿ ਮੈ ਮਾਨੁ॥

ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ॥

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੋਉ ਤਿਆਗੈ ਖੋਜੈ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ॥

ਨਾਨਕ ਕਹਿਤ ਜਗਤ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ॥

. ਇ-ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ: ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਇ-ਅੰਤਕ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧ ਇ-ਅੰਤਕ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ

/ਪ੍ਰੀਤਿ, ਗੀਤਿ, ਸੰਗਤਿ, ਸੰਪਤਿ, ਕੁਮਤਿ, ਭਗਤਿ, ਮੁਕਤਿ, ਹਰਿ, ਮਤਿ, ਕਿਰਪਾਨਿਧਿ, ਚਿੰਤਾਮਨਿ, ਕੀਰਤਿ, ਬਿਧਿ, ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ, ਦੁਰਮਤਿ, ਭੀਤਿ, ਗਤਿ, ਉਸਤਤਿ, ਬਿਪਤਿ/

ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅ-ਅੰਤਕ ਹਨ ਪਰ ਤੁਕਾਂਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇ-ਅੰਤਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ

/ਹਾਥਿ (ਹਾਥ) ਮਾਇਆ ਹਾਥਿ ਬਿਕਾਨਾ, ਅੰਤਿ (ਅੰਤ) ਅੰਤਿ ਸੰਗਿ ਕਾਹੂੰ ਨਹੀਂ ਦੀਨਾ, ਦਰਪਨਿ (ਦਰਪਨ) ਨਾਨਕ ਦਰਪਨਿ ਨਿਆਈ, ਅਗਿਆਨਿ, ਤਿਮਰਿ (ਅਗਿਆਨ, ਤਿਮਰ) ਮਹਾ ਮੋਹ ਅਗਿਆਨਿ ਤਿਮਰਿ ਮੋ/

. ਈ-ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ: ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਈ-ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ

/ਸਰਨਾਈ ਮਿਥਿਆ ਰਹਿਓ ਰਾਮ ਸਰਨਾਈ, ਜੋਗੀ, ਗੁਨੀ ਜੋਗੀ ਜਤਨ ਕਰਤ ਸਭ ਹਾਰੇ ਗੁਨੀ ਰਹੇ ਗੁਨ ਗਾਈ/

/ਵਿਚਾਰੀ (ਵਿਚਾਰ), ਰੈਨਾਈ (ਰੈਨ), ਬਸਾਈ (ਵਸ), ਸਾਚੀ (ਸੱਚ), ਛਾਹੀ (ਛਾਇਆ)/

. ਉ-ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ : /ਉਪਾਉ ਅਬ ਮੈ ਕਉਨੁ ਉਪਾਉ ਕਰਉ॥, ਨਰੁ, ਦੁਖੁ, ਸਨੇਹੁ ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖੁ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ।। ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ।।

. ਉ-ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ: /ਬਾਲੂ, ਸਾਧੂ, ਛਿਨਹੂ/

. ਓ-ਅੰਤਕ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ: /ਸਾਧੋ ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਜਗੁ ਭਰਮ ਭੁਲਾਨਾ, ਭਗਵਾਨੋ ਜਨ ਨਾਨਕ ਸਭ ਹੀ ਮੈ ਪੂਰਨ, ਏਕ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨੋ/

ਹ. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਵਰ-ਸੰਜੋਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ /ਜੂ, ਜੈਹੈ/ ਸ਼ਬਦ /ਜੀਓ, ਜਾਏ/ ਦੇ ਸੰਜੋਗੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ /ਜੂ/ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਵਾਰ ਇਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ-

ਹਰਿ ਜੂ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਪਤਿ ਮੇਰੀ।।

ਮਾਇਆ ਕੇ ਸੰਗੁ ਤਿਆਗੁ ਪ੍ਰਭ ਜੂ ਕੀ ਸਰਨਿ ਲਾਗੁ॥

ਘਟ ਘਟ ਮਹਿ ਹਰਿ ਜੂ ਬਸੈ ਸੰਤਨ ਕਹਿਓ ਪੁਕਾਰਿ॥

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ /ਜੈਹੈ/ ਅਸਲ ਵਿਚ /ਜਾਏ/ ਦਾ ਸੰਜੋਗੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ -

ਬੀਤ ਜੈਹੈ ਬੀਤ ਜੈਹੈ ਜਨਮੁ ਅਕਾਜੁ ਰੇ॥

ਕਾਲੁ ਤਉ ਪਹੂਚਿਓ ਆਨਿ ਕਹਾ ਜੈਹੈ ਭਾਜਿ ਰੇ॥

- ਕ. ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਨਾਸਕ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਅਨਹੋਂਦ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੁਨਾਸਕ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਅਨੁਨਾਸਕ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਕਠਨੁ ਹੈ ਕਿਨਹੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ॥ (ਅਨੁਨਾਸਿਕ)

ਜਨ ਨਾਨਕ ਕੋਟਨ ਮੈ ਕਿਨਹੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਪਛਾਨਾ॥ (ਗ਼ੈਰ-ਅਨੁਨਾਸਿਕ)

ਕਾਂ ਕੀ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬਨਿਤਾ ਕੇ ਕਾਹੂ ਕੇ ਭਾਈ॥ (ਅਨੁਨਾਸਿਕ)

ਕਾਂ ਕੇ ਤਨੁ ਧਨੁ ਸੰਪਤਿ ਕਾਂ ਕੀ ਕਾ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਲਗਾਹੀ॥ (ਗ਼ੈਰ-ਅਨੁਨਾਸਿਕ)

- ਖ. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਭਕਤੀ ਅਥਵਾ ਸੰਬੰਧਕ ਰਹਿਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਭਿ ਤਜਿ ਗਏ, ਕੇਉ ਨ ਨਿਬਹਿਓ ਸਾਥਿ॥
(ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਇਸ ਵਿਚ 'ਨੇ' ਦਾ ਲੋਪ)

ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਲੇ

(ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਓ ਵਿਚ 'ਕੇ' ਦਾ ਲੋਪ)

ਸ੍ਰਵਣ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨੁ ਸੁਨਉ

(ਕਾਨੋ ਸੇ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਣ ਸੁਣੋ ਵਿਚ 'ਸੇ' ਤੇ 'ਕੇ' ਦਾ ਲੋਪ)

ਅਰੁ ਗਾਉ ਰਸਨਾ ਮੀਤਿ

(ਜਿਹਵਾ ਸੇ ਗੀਤ ਗਾਓ ਵਿਚ 'ਸੇ' ਦਾ ਲੋਪ)

ਮਾਈ ਮੈ ਕਿਹਿ ਬਿਧਿ ਲਖਉ ਗੁਸਾਈ

(ਮੈਂ ਕੈਸੇ ਸੁਆਮੀ ਕੇ ਦੇਖੂੰ ਵਿਚ 'ਕੇ' ਦਾ ਲੋਪ)

- ਗ. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਸਰਗ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਜ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੇ, ਕੌ, ਸਿਉਂ, ਤੇ, ਕੇ, ਕਾ, ਮਹਿ, ਮੈ, ਮੇਂ, ਰੇ, ਹੇ, ਕਉ, ਰੀ ਆਦਿ:

ਸਾਧੇ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ॥

ਕਛੁ ਉਪਾਉ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਰੁ ਹੈ॥

ਰੇ ਮਨ ਰਾਮ ਸਿਉ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ॥

ਸਭਿ ਕਿਛੁ ਜੀਵਤ ਕੇ ਬਿਵਹਾਰ॥

ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮਹਿ ਉਰਝਿ ਰਹਿਓ ॥

ਛਿਨ ਮਹਿ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਉ ਕਰਈ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਰਿ ਡਾਰੇ ॥

ਅਬ ਮੈ ਕਹਾ ਕਰਉ ਰੀ ਮਾਈ ॥

ੴ. ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ -

ਕ੍ਰਿਦੰਤਕ ਰੂਪ: ਕੰਮਿਓ, ਡਗਮਗੈ, ਦੇਖਿਓ, ਸਿਮਰਤ, ਭਜਤ, ਕੀਨੀ, ਆਵਤ, ਕੀਏ, ਪਰਿਓ, ਉਰਝਿਉ, ਸਿਮਰਿਓ, ਰਹਿਓ, ਬਿਗਾਰਿਓ, ਪਰਾਇਓ, ਨਿਵਾਰਿਓ, ਹੈਰਾਨੋ, ਲਪਟਾਨੋ, ਆਦਿ।

ਤ੍ਰਿਗੰਤਕ ਰੂਪ: ਹੋਇਹ, ਪਛਾਨਾ, ਜਾਨਾ, ਬਿਰਧਾਈ, ਜਾਈ, ਗਾਵੈ, ਆਵੈ, ਥਾਵੈ, ਧਾਇਆ, ਪਾਇਆ, ਕੀਜੈ, ਦੀਜੈ, ਡਰਉ, ਧਰਉ, ਧਾਇਓ, ਪਾਇਓ, ਗਵਾਇਓ,

ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ: ਗ੍ਰੁਸਿ ਹੈ, ਉਰਝਿ ਰਹਿਓ, ਕਰਿ ਮਾਨਉ, ਮਗਨ ਰਹੇ, ਸਿਖ ਦੇ, ਤਿਆਗਿ, ਬਿਸਾਰਿ, ਬੰਧਾਵੈ, ਗਵਾਇਓ, ਸਰਨਾਇਓ, ਬਿਸਰਾਵਉ, ਮੁਡਇਓ, ਬੰਧਾਇਆ, ਲਗਾਇਓ

ਕ. ਵਚਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਚਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਗਪਗ ਬ੍ਰਜ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਜ ਵਿਚ ਨਾਂਵ ਦੇ ਇਕ ਵਚਨੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁਵਚਨੀ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ /ਨ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਢੰਗ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ

/ਬਿਖਿਅ+ਨ/ ਨਿਸ ਬਾਸੁਰ ਬਿਖਿਅਨ ਕਉ ਧਾਵਤ/

/ਚਰਨ+ਨ/ ਨਿਮਖ ਨ ਲੀਨ ਭਇਓ ਚਰਨਨ ਸਿਉ ਬਿਰਥਾ ਅਉਧ ਸਿਰਾਨੀ/

ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਵਚਨੀ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਨਿਸਚਤ ਜਾਂ ਅਨਿਸਚਤ ਵਾਚਕ ਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਬਹੁਵਚਨੀ ਰੂਪ ਬਣਾਏ ਹਨ

/ਦਸਹੁ+ਦਿਸ/ ਲੋਭਿ ਗ੍ਰੁਸਿਓ ਦਸਹੁ ਦਿਸ ਧਾਵਤ ਆਸਾ ਲਾਗਿਓ ਧਨ ਕੀ।

/ਜਨੁ, ਜਨ/ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਵਚਨੀ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ

/ਗੁਰਜਨੁ/ ਨਾ ਹਰਿ ਭਜਿਓ ਨਾ ਗੁਰ+ਜਨੁ ਸੇਵਿਓ ਨਹ ਉਪਜਿਓ ਕਛੂ ਗਿਆਨਾ/

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓ-ਅੰਤਕ ਨਾਲ ਬਹੁਵਚਨੀ ਰੂਪ ਬਣਾਏ ਹਨ

/ਸਾਧੋ/ ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਜਗੁ ਭਰਮ ਭੁਲਾਨਾ।

ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ /ਨਿ/ ਲਾ ਕੇ ਬਹੁਵਚਨੀ ਰੂਪ ਬਣਾਏ ਹਨ

/ਕਾਨਨਿ/ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸੁ ਸੁਨਿਓ ਨਹੀ ਕਾਨ+ਨਿ।।

ੳ. ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਲਿੰਗ ਅਥਵਾ ਪੁਲਿੰਗ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਲਿੰਗ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਰ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ

ਪੁਲਿੰਗ ਰੂਪ-ਪੁਤ, ਮ੍ਰਿਗ, ਸੁਆਮੀ, ਜੋਗੀ, ਨਰੁ, ਪਿਤਾ, ਭਾਈ, ਸੁਤ

/ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਅਰੁ ਫੁਨਿ ਗ੍ਰਿਹ ਕੀ ਨਾਰਿ ॥/

ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਰੂਪ:

/ਬਨਿਤਾ/ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬਨਿਤਾ ਤਾ ਕੈ ਰਸਿ ਲਪਟਾਨਾ/

/ਕਾਮਨੀ/ ਉਰਝਿਓ ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ ਕੇ ਰਸ ਨਹ ਕੀਰਤਿ ਪ੍ਰਭ ਗਾਈ ॥/

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਰਿ, ਚੇਰੀ, ਮਾਤ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਚਨ ਤੇ ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬ੍ਰਜ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੁੰਦਾਵਣੀ : ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬ੍ਰਜ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਕੁਲ 1322 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ 677 ਮੂਲ ਅਤੇ 635 ਵਿਓਤਪਤ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ 674 ਸ਼ਬਦ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਅਚਲ ਅਮਰ ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ ਪਾਇਓ ਜਗਤ ਜਾਹਿ ਹੈਰਾਨੇ ॥

ਜਾਗਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮਨਾ ਜਾਗ ਲੇਹੁ ਕਹਾ ਗਾਫਲ ਸੋਇਆ ॥

ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਅਰੁ ਦਾਨ ਕਰਿ ਮਨਿ ਮਹਿ ਧਰੈ ਗਮਾਨੁ ॥

ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁਆਮੀ, ਗ੍ਰਹਿ, ਸੁਆਨ, ਤਜਤ, ਮਿਥਿਆ, ਗਿਆਨ, ਗਇਓ, ਉਸਤਤ, ਅਉਸਰ, ਬਿਆਲੁ, ਫੁਨ, ਨਿਮਖ, ਦਇਆਲ, ਕਰਨਾਮੈ, ਨਿਰਭੈ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ, ਮ੍ਰਿਗ, ਸੁਪਨਾ, ਸਮਾਨ, ਭਵਨਿਧ, ਤੀਰਥ, ਬਰਤ, ਦਾਨ, ਕੁੰਚਰ, ਇਸਨਾਨ, ਪਰਿਵਾਰ, ਬਹੁ, ਪੁਹਪ, ਸਰਨਾਗਤ, ਗਹੀ, ਗਜ ਆਦਿ।

ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਤਾਂ ਫੋਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸੰਯੋਜਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਉਹ ਪਵਿਤਰ ਪੈਗਾਮ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਥਾਹ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵੱਡ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

0-0-0

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ :

ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ, ਵੇਦ, ਸ਼ਬਦ ਸਰੋਕਾਰ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ-2008

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਜਿਲਦ ਇਕ ਤੋਂ ਦਸ ਤੱਕ, ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ-1970

ਸਿੱਧੂ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਬਦ: ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-2012

ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ-1997

ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-2004

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ-2002

- ....., ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ: ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ, ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਜਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ-1971
- ਗੁਰਸ਼ਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਕੋਸ਼, ਸਿੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪ੍ਰੈਸ, ਬੈਲਜੀਅਮ-2004
- ਗਿੱਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਮੰਡਲ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ-1989
- ....., ਬਾਣੀ, ਰੂਪ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1991
- ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ, ਰੂਪ, ਬਣਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ, ਗਰੇਸੀਅਸ ਬੁਕਸ, ਪਟਿਆਲਾ-2013
- ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਪਾਠ: ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਐਨ.ਬੀ.ਟੀ. ਦਿੱਲੀ-2006
- ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਜਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ-2002
- ਢੀਂਗਰਾ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ: ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ-2010
- ਤਲਵਾੜਾ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਲ ਵਿਆਕਰਣ ਬੋਧ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-2004
- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1963
- ਤੁਕ ਤਤਕਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-2005
- ਨਾਭਾ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-1981
- ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ : ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ-1987
- ਪਰਖ-ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰਤੀ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-1975
- ਬਰਾੜ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ: ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰੋਕਾਰ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ-2009
- ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ: ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-1976
- ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1995

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ

ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਜੋਸ਼'*

ਅਮਰਦੀਪ ਕੌਰ **

ਆਪਣੇ ਅਕੀਦੇ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਆਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਅਨਾਦੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮਸ਼ੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਂਅ ਨੂੰ ਹੀ 'ਭਗਤੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ 'ਭਗਤੀ' ਭਜ ਧਾਤੂ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨ ਪ੍ਰਤਿਆਏ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ। 'ਕਿਤਨ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਅਤੇ 'ਧਾਤੂ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਧਾਤੂ ਅਤੇ - ਪ੍ਰਤਿਆਏ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਆਏ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ-ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ।¹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਬਿਰਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਇਹੀ ਬਿਰਤੀ 'ਭਗਤੀ' ਦਾ ਸਤੰਭ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਤ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼² ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹੈ, ਸੇਵਾ, ਅਰਾਧਨਾ, ਅਤਿਆਨੁਰਾਗ, ਸ਼ਰਧਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀਭਾਵ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਕਸੀਦਾਗੋਈ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਆਂਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪੌੜੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤਵਾਰੀਖ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਏਤਕਾਦ (ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਅਤੇ ਏਤਮਾਦ (ਸ਼ਰਧਾ) ਦਾ ਗੌਰਵ ਓਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕਥਾ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੱਖ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦਾ ਬੀਜਾਰੋਪਣ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ 'ਭਗਤੀ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਸੰਭਾਵਤ: ਭਵਿਤਾ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸਨੇਹਪੂਰਵਕ ਸਤਤਾ (ਲਗਾਤਾਰ) ਦੇ ਅਵਧਾਨ (ਤਪੱਸਿਆ) ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।³ ਦਰਅਸਲ ਇਬਾਦਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾਂਅ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਜੰਜਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਅਵਿਆ, ਅਛੋਹ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਆਸਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਿਤ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ⁴ ਨੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਨੂੰ 'ਭਗਤੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਕਾਇਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੂਪ ਉੱਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ 'ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਉਂਦਾ' ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ 'ਸ਼ਰਧਾ' ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆ ਸ਼ੁਕਲ⁵ ਨੇ ਇਸੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਯੋਗ ਨੂੰ 'ਭਗਤੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਗੁਣ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਸਥਾ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਨਿਸ਼ਠਾ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

“ਮਾਤ ਗਰਭ ਮਹਿ ਆਪਨ ਸਿਮਰਨੁ ਦੇ ਤਹ ਤੁਮ ਰਾਖਨਹਾਰੇ॥”⁶

* ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ), ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੜਕੀਆਂ, ਸੈਕਟਰ-42, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

** ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੇਹਰਚੰਦ ਮਹਾਜਨ, ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੂਮੈਨ, ਸੈਕਟਰ-36/ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਤੁ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ‘ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਉਦਗਾਰ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਰੂਪਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਆਪਣੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵੱਲ ਉਦਮਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦ ਜਾਂ ਜੜ੍ਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹਗੀਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਲੈਣ ਫਿਰ ਸੀਸ ਭੇਂਟਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ: -

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ॥
ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ॥
ਇਤੁ ਮਾਰਗ ਪੈਰ ਧਰੀਜੈ ॥
ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨਾ ਕੀਜੈ ॥ ⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਭਗਤੀ’ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਟਾਗਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਅਤੇ ਮੀਨ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਦੁੱਧ, ਚਾਤਰਿਕ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ‘ਭਗਤੀ’ ਅਤੇ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਇਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਸਤੀ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਸਮਪਰਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹੁਰੀਆ ॥
ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ ॥
ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੈ ਕਿਤੈ ਨ ਕਾਮ ॥
ਮਿਲੁ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ॥ ⁸

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਭਾਸ ਅਤੇ ਆਰੰਭ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਹੋਣ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਫਿਰਤ ਫਿਰਤ ਬਹੁਤੇ ਜੁਗ ਹਾਰਿਓ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਲਹੀ ॥
ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ ਸਿਮਰਤ ਕਹਾ ਨਹੀ ॥ ⁹

‘ਭਗਤੀ’ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੁਕਾਵਟ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਪੱਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਕਸੌਟੀ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕਣਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:-

ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ ॥
ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ ॥ ¹⁰

ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਪਕੇਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, “ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਜਮ ਤੇ ਨਹੀਂ ਡਰੈ” (ਅੰਗ/ਪੰਨਾ-391) ਅਤੇ ‘ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨੁ ਕਾਲ ਪਰਹਰੈ’ (ਅੰਗ/ਪੰਨਾ-262) ਆਦਿ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਅਨਾਦਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਕਦੇ ਵੀ ‘ਭਗਤੀ’ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਛੂਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਭਾਰਤੀ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀਆਂ, ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦਾ ਗੌਰਵ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀਆਂ

ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਿਆਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਵਿਧਤਾ ਇਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਪਰਿਮਾਣ ਵੀ ਹੈ।

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਠਾ ਕਰਵਾਉਣ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਲੰਮੀ ਅਰਾਧਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਸਮਝਣ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਕੀਦੇ ਦਾ ਤਾਤਪਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਲੌਕਿਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਰਹੇ ਸੀ। “ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਮਗਨ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਲਿਆ ਸੀ।”¹¹ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਤਿਆਗਮਲ ਤੋਂ ‘ਤੇਗ ਦੇ ਧਨੀ’¹² ਬਣੇ ਅਰਥਾਤ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾ ਕੇ ‘ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ’ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਏ। ਲੱਗਭਗ ਵੀਹ-ਇੱਕੀ ਸਾਲ (ਪਰ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਛੱਬੀ ਸਾਲ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ) ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨੇ ‘ਗੁਰਗੱਦੀ’ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਬਚਪਨ ਧਾਰਮਿਕ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੈਨਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਆਂਚਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਸਤ ਰਿਹਾ। ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਸੈਨਿਕ ਸਿਖਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਾਸਕ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੱਲ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੱਥ ਅਰਥਾਤ ਹਥਿਆਰ ਵੱਲ ਸੁਚੱਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ-ਪਹੁੰਚਦੇ ਕਰੂਰਤਾ ਦਾ ਘੜਾ ਭਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀਤਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੀ ਜਦੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਥੋਪਣਾ ਦਾ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖੈਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਈਮਾਨੀ ਹਦੀਸ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭਰਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਮਹੂਰਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਨਿਮਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਧੀਰਮਲ ਦੁਆਰਾ ਗੋਲੀ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਬਰ ਦਾ ਸਿਖਰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਦੇ ਪੂਰਵ ਆਗਰੇ ਦੇ ਗਡਰੀਏ ਹਸਨ ਅਲੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਨ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਤਿਆਗਤਾ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਅਵਗਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਸੱਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੇਤੁ ਸ਼ਬਦ ਰਾਮ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਅਠਤਾਲੀ ਵਾਰੀ, ਹਰਿ ਹਰਿ ਸ਼ਬਦ ਬਵੰਜਾ ਮਰਤਬਾ, ਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਹਰਫ਼ ਬਾਰਾਂ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਨਿਰੰਜਨ, ਚਿੰਤਮਣੀ, ਪ੍ਰਭ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਮੁਰਾਰੀ, ਭਗਵੰਤ, ਰਘੂਨਾਥ,

ਭਗਵਾਨ, ਕਿਰਪਾਲੂ, ਦੀਨਾਨਾਥ ਆਦਿ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇਣਾ ਆਪ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਗਹਿਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਆਖੰਡ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਮੁਖ ਸਾਰਥਕ ਅਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਲਫਜ਼ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਹੇਤੂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾਤਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਕਾਰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਹਨ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਚਾਰਣ ਹੈ ਕਿ :-

ਕਬੀਰ ਰਾਮ ਕਹਨ ਮਹਿ ਭੇਦੁ ਹੈ ਤਾ ਮਹਿ ਏਕੁ ਬਿਚਾਰੁ ॥
ਸੋਈ ਰਾਮੁ ਸਭੈ ਕਹਹਿ ਸੋਈ ਕਉਤਕਹਾਰ ॥¹³

ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਨੇ ਗਿਆਨਗੀਨ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਚੰਗੀ ਖ਼ਬਰ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ‘ਰਾਮ’ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਥਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਵੈਰ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਘਰ ਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਸ਼ੋਤਮ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਧਰੋਹ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦੂਰ ਅਰਥਾਤ ਸੀਮਾਂਤੀਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:-

ਪਾਂਡੇ ਤੁਮਰਾ ਰਾਮਚੰਦ ਸੇ ਭੀ ਆਵਤੁ ਦੇਖਿਆ ਥਾ ॥
ਰਾਵਨ ਸੇਤੀ ਸਰਬਰ ਹੋਈ ਘਰ ਕੀ ਜੋਇ ਗਵਾਈ ਥੀ ॥¹⁴

ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਮ ਲਫਜ਼ ਦਾ ਤਾਤਪਰਯ ਜਾਂ ਆਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਨਿਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮੁਖ ਅਲੇਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਹਰ ਇੱਕ ਗੁਰੂ, ਭਗਤ, ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਹਰੀ-ਹਰਿ, ਗੋਬਿੰਦ, ਨਿਰੰਜਨ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਅੱਲ੍ਹਾ, ਪ੍ਰਭ ਆਦਿ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਰਾਮ ਰਮਤ ਸੰਤਨ ਸੁਖੁ ਮਾਨਾ ॥ ਨਾਨਕ ਦੇਵਨਹਾਰ ਸੁਜਾਨਾ ॥¹⁵
ਰਾਮ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਇ ॥ ਰਮਤ ਰਾਮੁ ਸਭ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ ॥¹⁶
ਨਰਾਇਣ ਨਰਹਰ ਦਇਆਲ ॥ ਰਮਤ ਰਾਮ ਘਟ ਘਟ ਆਧਾਰ ॥¹⁷

ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ (ਅੰਗ-953-54) ਹੋਰ ਵੀ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਪ ਆਪਣੇ ਪਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਥ ਹੀ ਰਾਮ, ਹਰਿ, ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਭਗਵੰਤ (ਜੈਤਸਰੀ 9-1) ਅਤੇ ਹਰਿ, ਰਾਮ, ਭਗਤ-ਰੱਖਿਅਕ (ਬਿਲਾਵਲ 9-1) ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਬਹੁਰੂਪਤਾ ਦੇ ਅਨਾਤਮ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਕਲ ਜਨਨੀ ਦੀ ਬਹੁਰੰਗੀਨਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰਨ ਨੂੰ ਉਦਘਾਟਿਤ ਕੀਤਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾਂ ਇਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਰ ਇੱਕ ਪਦ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਤੇ ਦੀ ਮਸ਼ਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਅਹੰਕਾਰ’ ਅਤੇ ‘ਹਉਮੈ’ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੋ, ਫਿਰ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਜਾਓ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅੰਤਰਜਾਮੀ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰੋਂ ਖੋਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਵਣ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਸ ਕਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਕਸ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਵਿੱਚ ਸੁਗੰਧ ਰੂਪਮਾਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:- “ਪੁਹਪ ਮਧਿ-ਜਿਉ ਬਾਸ ਬਸਤੁ ਹੈ, ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ” (ਧਨਾਸਰੀ 9-1) ਬਾਹਰ ਚੁੰਡਣ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਣ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਕਦਮ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਸਾਧੇ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ॥¹⁸

ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਫੁਨਿ ,

ਭਜਨ ਰਾਮੁ ਚਿਤੁ ਲਾਵਉ॥¹⁹

ਸਗਲ ਭਰਮ ਤਜਿ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ²⁰

ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹੀ ਜਾਨੀ²¹

ਸਾਧੇ ਕਉਨ ਜੁਗਤਿ ਅਬ ਕੀਜੈ॥²²

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਇਬਾਦਤ ਵਿੱਚ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਜਨ ਜੀਵਨ ਕਉਨੇ ਕਾਮ॥²³

ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੋ-ਬਲ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਧਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀਵ ਦਾ ਮਨ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸਦਾ ਉੱਥਾਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਤ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ “ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ” ਅਰਥਾਤ ਆਂਤਰਿਕ ਤਿਆਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਾਸਨਾ ਦਾ ਮੂਲਕ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ‘ਭਗਤੀ’ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਜੇਤੂ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਰਿ ਜਸੁ ਕਹਿਓ, ਨਾਨਕ ਤਿਹਿ ਜਗੁ ਜੀਤਿ॥

(ਸਲੋਕ-42)

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਤੇ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ-ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਤੈਨਾਤ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਅਸੀਮ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਪਾਉਣਾ ਸੀ। ਅਰਦਾਸ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਉ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੈਨਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਅਤੇ ਅਧਖੜ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿੰਨਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਅਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੈ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਵਲੋਂ ਸੰਵਾਰਦਾ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਅਸਥਿਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਔਸਤਨ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪੰਜਾਹ ਫੀਸਦੀ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਸੱਜਣ ਅਤੇ ਸੰਵਰਨ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਂਤਰਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰ ਉੱਤੇ ਖਰਾ ਉਤਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ

ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਜੀਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗਾਂ-ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦੇ ਕੇ ਉਸਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਤਿਆਗਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੂਦ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਵੱਲ ਇਕਾਗਰ ਚਿਤ ਹੋ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ :-

ਬਾਲ ਜੁਆਨੀ ਅਰੁ ਬਿਰਧਿ ਫੁਨਿ
ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ ਜਾਨਿ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜਨ ਬਿਨੁ
ਬਿਰਥਾ ਸਭ ਹੀ ਮਾਨੁ॥

(ਸਲੋਕ-35)

ਤਰਨਾਪੇ ਬਿਖਿਅਨ ਸਿਉ ਖੋਇਓ ਬਾਲਪਨੁ ਅਗਿਆਨਾ॥

ਬਿਰਧਿ ਭਇਓ ਅਜਹੂ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇ ਕਉਨ ਕੁਮਤਿ ਉਰਝਾਨਾ॥²⁴

ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਕੜੀ ਸਦਗਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਜੂਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਇਹ ਤਨ ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਵੀ ਸਾਥ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਵਗਤ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਬਹੁਰਿ ਨਹ ਪਾਵੈ²⁵

ਫਿਰਤ ਫਿਰਤ ਬਹੁਤੇ ਜੁਗ ਹਾਰਿਓ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਲਹੀ॥”²⁶

ਜੇ ਤਨੁ ਉਪਜਿਆ ਸੰਗ ਹੀ

ਸੋ ਭੀ ਸੰਗਿ ਨ ਹੋਇਆ॥²⁷

ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਤਨੁ ਮਿਥਿਆ ਜਾਨਉ॥²⁸

ਮਿਥਿਆ ਤਨੁ ਸਾਚੇ ਕਰਿ ਮਾਨਿਓ ਇਹ ਬਿਧਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ॥²⁹

ਪਾਂਚ ਤਤ ਕੇ ਤਨੁ ਰਚਿਓ ਜਾਨਹੁ ਚਤੁਰ ਸੁਜਾਨ॥

ਜਿਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਨਾਨਕਾ ਲੀਨ ਤਾਹਿ ਉਹ ਮੈ ਮਾਨੁ॥

(ਸਲੋਕ-11)

ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸਰੀਰਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਜੋਤ ਪ੍ਰਜਵੱਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਜਮਾ ਦਾ ਡਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਦੁਸ਼ਟ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਸ਼ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਜੀਵ ਕਿਸੇ ਕਠਿਨਾਈ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾ ਕੇ, ਉਸਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ

ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਅਕਾਰਥ ਖੋਵਤ ਲਾਜ ਨਾ ਲੋਕ ਹਸਨ ਕੀ॥

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਜਿਹਾ ਕਿਉ ਨਹੀ ਗਾਵਤ ਕੁਮਤਿ ਬਿਨਾਸੈ ਤਨੁ ਕੀ॥³⁰

ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਪਾਇ ਪਦ ਹਰਿ ਭਜੁ ਨਾਨਕ ਬਾਤ ਬਤਾਈ॥³¹

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ

ਸਗਲ ਜਨਮੁ ਬਿਖਿਅਨ ਸਿਉ ਖੋਇਆ ਸਿਮਰਿਓ ਨਾਹਿ ਕਨ੍ਹਾਈ॥ 32

ਯਾ ਭੀਤਰਿ ਜੋ ਰਾਮੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਸਾਚੇ ਤਾਹਿ ਪਛਾਨੇ॥ 33

ਸੁਫਲੁ ਜਨਮੁ ਨਾਨਕ ਤਬ ਹੂਆ ਜਉ ਪ੍ਰਭ ਜਸ ਮਹਿ ਪਾਗਿਓ॥ 34

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਆਵਾਗਮਨ ਦਾ ਪਰਿਕਰਮ ਕਰਵਾਂਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਹਿਰਦੇ’ ਵਿੱਚ ਉਸ ਅਪਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ‘ਭਗਤੀ’ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਨਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਦੇਹ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ

ਭਗਤੀ ਭਗਤੀ ਸਭ ਕੇ ਕਹੈ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣੈ ਕੋਇ।

ਦਾਦੂ ਭਗਤੀ ਭਗਵੰਤ ਕੀ, ਦੇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਇ। 35

ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ -

ਜਬ ਲਗੁ ਭਾਵ ਭਗਤੀ ਨਹੀ ਕਰਿਓ ਤਬ ਲਗੁ ਭਵਸਾਗਰ ਕਿਉ ਤਰਿਓ। 36

ਉਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਭਗਤੀ’ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਿਕਾਸ ਸਤਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਰਿਮਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਝਾਂਕੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੰਜੀਵਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਝਾਂਕੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਕੀਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੜਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਬਲਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ, ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੱਲ ਯਤਨ ਵੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਹਧਾਰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਟਾਗ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਨਿਰਵਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਪੱਖ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਹ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਲਈ ਤੜਫਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇੱਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਮਮਤਾ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਕੇ ਉਹ ਇਸ ਜੰਜਾਲ ਨੂੰ ‘ਸੱਚ’ ਸਮਝਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸਦੀ ਛਿਣ-ਭੰਗਰਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਕੇ ‘ਬੰਦਗੀ’ ਅਰਥਾਤ ‘ਭਗਤੀ’ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਗਿਆਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੋਹ ਸੰਬੰਧਾਂ

ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਮਕਬੂਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਬੰਧ ਅਸਥਾਈ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਸਥਾਈ ਉਪਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿਵੇਂ:- “ਜਿਸੁ ਸਿਮਰਤੁ ਸੰਕਟ ਮਿਟੈ” (ਸਲੋਕ-57) ਅਤੇ “ਇਕ ਭਗਤੀ ਨਰਾਇਣੀ ਹੋਏ ਸੰਗਿ” (ਬਸੰਤ 9-4) ਅਰਥਾਤ ਅਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਾਥ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਕਟ-ਮੋਚਨ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੈ। ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਤਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਦਾਰਾ ਮੀਤ ਪੂਤ ਰਥ ਸੰਪਤਿ ਧਨ ਪੂਰਨ ਸਭ ਮਹੀ॥

ਅਵਰ ਸਗਲ ਮਿਥਿਆ ਏ ਜਾਨਉ ਭਜਨੁ ਰਾਮੁ ਕੇ ਸਹੀ॥ ³⁷

ਪੂਤ ਮੀਤ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਸਿਉ ਇਹ ਬਿਧਿ ਆਪੁ ਬੰਧਵੈ॥

ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਿਉ ਤੂਠੇ ਇਹੁ ਜਗ ਦੇਖਿ ਤਾਸਿ ਉਠਿ ਧਾਵੈ॥ ³⁸

ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮਹਿ ਉਰਝਿ ਰਹਿਓ ਹੈ ਬੂਝੈ ਨਹ ਕਛੁ ਗਿਆਨਾ॥ ³⁹

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬਨਿਤਾ ਤਾ ਕੈ ਰਸਿ ਲਪਟਾਨਾ॥

ਜੋਬਨੁ ਧਨੁ ਪ੍ਰਭਤਾ ਕੈ ਮਦ ਮੈ ਅਹਿਨਿਸਿ ਰਹੈ ਦਿਵਾਨਾ॥ ⁴⁰

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਅਰੁ ਫੁਨਿ ਗ੍ਰਹਿ ਕੀ ਨਾਰਿ॥ ਰਹਾਉ॥

ਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਨ ਹੋਤ ਜਬ ਨਿਆਰੇ ਟੇਰਤ ਪ੍ਰੇਤਿ ਪੁਕਾਰਿ॥ ⁴¹

ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸੰਬੰਧ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਜੀਵ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਵਿੱਚ ਸਾਥ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਭਗਤੀ, ਗੁਣ-ਗਾਣ, ਸਿਮਰਨ, ਸਾਧਨਾ ਆਦਿ ਮੂਲ ਸਤੰਭ ਹਨ ਉਸਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਦਵਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ “ਰਾਮੁ ਨਾਮੁ ਬਿਨ ਮਿਥਿਆ ਮੰਨੋ, ਸਗਰੋ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰਾ” (ਜੈਤਾਸਰੀ, 9-3) “ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜੁ ਮਨਾ, ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਜਲ ਕਉ ਮੀਨੁ” (ਸਲੋਕ-1) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇੱਕੀ, ਬਾਈ ਅਤੇ ਤਰਤਾਲੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਸਹਾਈ ਮਨ ਕਾ॥

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬਨਿਤਾ ਹਿਤੁ ਲਾਗੋ ਸਭ ਫਨ ਕਾ॥ ⁴²

ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਈਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅੜਚਨਾਂ ਜੀਵ ਲਈ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ‘ਮੋਹ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ’। ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਪਰਾਏ ਦਾ ਭੇਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਵਿਕਾਰ ‘ਈਰਖਾ’ ਅਤੇ ਹਉਂਮੈ ਦਾ ਮੂਲ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਵੇਖੋ! ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਗੁਰਗੱਦੀ’ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ। ਅੱਜ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਮੁਨਾਫੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ (ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ) ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਸਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੇ ਸਾਰੰਸ਼ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਕੇ, ‘ਪ੍ਰਭੂ -ਭਗਤੀ’ ਅਤੇ ‘ਕੀਰਤਨ’ ਨੂੰ ਹੀ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ

ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ਭਈਓ ਬਾਵਰੋ ਹਰਿ ਜਸੁ ਨਹਿ ਉਚਰੈ ॥ 43
ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹੀ ਜਾਨੀ ਮਾਇਆ ਹਾਥਿ ਬਿਕਾਨਾ ॥
ਉਰਝਿ ਰਹਿਓ ਬਿਖਿਅਨ ਸੰਗਿ ਬਉਰਾ
ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਬਿਸਰਾਨਾ ॥ 44
ਕਾਂ ਕੋ ਤਨੁ ਧਨੁ ਸੰਪਤਿ ਕਾਂ ਕੀ ਕਾ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਲਗਾਹੀ ॥ 45
ਮਾਇਆ ਕਾਰਨਿ ਧਾਵਹੀ ਮੂਰਖ ਲੋਕ ਅਜਾਨ ॥

(ਸਲੋਕ-28)

ਮਨ ਮਾਇਆ ਮੈ ਫਧਿ ਰਹਿਓ ਬਿਸਰਿਓ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮੁ ॥

(ਸਲੋਕ-30)

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸੱਚਾਈ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਬਗਲੇ-ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਨੁਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਚੌਕਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰਾਂਕਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਪ੍ਰਚੰਡ ਬ੍ਰਹਮਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਜਾਤੀ-ਭੇਦ ਦੇ ਜਟਿਲ ਰਹੱਸਾਂ ਨੇ ਭੋਲੀ-ਭਾਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਸਦਾ ਵੰਚਿਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ 'ਚੋਗਾਪੰਥੀ' ਅਤੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਿਗਿਆਨਿਕ-ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਕੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰੀ ਅਡੰਬਰਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਸ ਸਰਬਕਾਲਿਕ ਅਤੇ ਅਪਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ, ਉਸਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੈਣ ਦੇਵੇ। ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗਿਆਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਗਰਹ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਅਰੁ ਦਾਨ ਕਰਿ ਮਨ ਮੈ ਧਰੈ ਗੁਮਾਨੁ ॥

ਨਾਨਕ ਨਿਹਫਲ ਜਾਤ ਤਿਹ ਜਿਉ ਕੁੰਚਰ ਇਸਨਾਨੁ ॥ 46

ਕਹਾ ਭਇਓ ਤੀਰਥ ਬ੍ਰਤ ਕੀਏ ਰਾਮ ਸਰਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ॥ 47

ਤੀਰਥ ਕਰੈ ਬ੍ਰਤ ਫੁਨਿ ਰਾਖੈ ਨਹ ਮਨੁਆ ਬਸਿ ਜਾ ਕੋ ॥

ਨਿਹਫਲ ਧਰਮੁ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਹੁ ਸਾਚੁ ਕਹਤ ਮੈ ਯਾ ਕਉ ॥ 48

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਕੀਦੇ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜਾਂ ਆਂਚਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬ, ਜਾਤੀ, ਵਰਣ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜੀਵ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਪੱਲਾ ਫੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਜਾਂ ਵੈਰ ਮੁਖਾਲਫਤ ਹੋਏ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਰਫ਼ਰੋਸ਼ੀ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਿੱਖ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਕਾਇਲ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਬਾਣੀ ਉਸ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਅਤੇ

ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਹਿੱਤ, ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਮੋਚਨ ਦਾ ਸਤੰਭ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਾਂਕਨ ਕਰਨਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਸਮੱਰਥਨ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਜੀਵ’ ਖੋਖਲੇ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਉਲਝੇ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਸੰਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ ਤੀਰਥ, ਵਰਤ, ਵੇਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ: -

ਜਹਾ ਜਾਈਐ ਤਹਿ ਜਲ ਪਖਾਨ॥

ਤੂ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਹੈ ਸਭ ਸਮਾਨ॥

ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਭ ਦੇਖੇ ਜੋਇ॥

ਉਹਾਂ ਤਉ ਜਾਈਐ ਜਉ ਈਹਾਂ ਨ ਹੋਇ॥ ⁴⁹

ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਭਰਮ ਹੈ। ਉਸ ਸਰਵ ਉੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਕਿੰਤੂ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੋਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਵਿਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੀਰਾਂ-ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਮੁਨੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਖੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਨੇ ਥੋਥੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਤਨਿ ਚੰਦਨ, ਮਸਤਕ ਪਾਤੀ॥

- - - - -

ਸਭ ਫੋਕਟ ਧਰਮ ਅਬੀਨਿਆ॥

ਕਹੁ ਬੇਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਿਆਵੈ॥

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬਾਟ ਨ ਪਾਵੈ॥ ⁵⁰

ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦ ਇੱਥੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਮੱਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਭਗਤ ਤਰਲੋਚਨ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ “ਅਨਿਕ ਪਾਤਿਕ ਹਰਤਾ ਤ੍ਰਿਹਭੂਵਨ ਨਾਥੂ ਰੀ ਤੀਰਥ ਤੀਰਥ ਭਰਮਤਾ, ਲਹੈ ਨ ਪਾਰ ਰੀ”⁵¹ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿਅਰਥ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਚਿੰਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-” ਪੰਡਿਤ ਮੁਲਾਂ ਜੋ ਲਿਖਿ ਦੀਆ॥ ਛਾਡਿ ਚਲੇ ਹਮ ਕਛੂ ਨ ਲੀਆ॥ ” (ਅੰਗ-1159) ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਖੋਖਲੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਜੀਵਤ ਪਿਤਰ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਉ ਮੂਏ ਸਿਰਾਧ ਕਰਾਹੀ॥

ਪਿਤਰ ਭੀ ਬਪੁਰੇ ਕਹੁ ਕਿਉ ਪਾਵਹਿ ਕਉਆ ਕੂਕਰ ਖਾਹੀ॥ ⁵²

ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੰਭੀ ਅਤੇ ਕਪਟੀ ਰੂੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਣ-ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੋਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਉਣ ਅਰਥਾਤ ਉਸਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਿਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਵਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ॥

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ॥⁵³

ਸੰਗਿ ਸੁਆਮੀ ਸੋ ਜਾਨਿਓ ਨਾਹਿਨ ਬਨੁ ਖੋਜਨ ਕਉ ਧਾਇਓ॥

ਰਤਨੁ ਰਾਮੁ ਘਟ ਹੀ ਕੇ ਭੀਤਰ ਤਾ ਕੇ ਗਿਆਨੁ ਨ ਪਾਇਓ॥⁵⁴

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਉਸ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਕਥਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਉ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੋਰਨਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ-ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪੈਗਾਮ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ‘ਭਗਤ ਤਰਲੋਚਨ’ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਫਕੀਰੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਸਾਧੂ ਵੇਸਭੂਸ਼ਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮੰਗਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮਨਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਸ ਸਾਂਈ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ: -

ਅੰਤਰੁ ਮਲਿ ਨਿਰਮਲ ਨਹੀ ਕੀਨਾ ਬਾਹਰਿ ਭੇਖ ਉਦਾਸੀ॥

ਹਿਰਦਾ ਕਮਲੁ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨ ਚੀਨਾ ਕਾਹੇ ਭਇਆ ਸੰਨਿਆਸੀ॥⁵⁵

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ “ਘਟ ਘਟ ਮੈ ਹਰਿ ਜੂ ਬਸੈ” (ਸਲੋਕ-12) ਅਤੇ “ਘਟ ਹੀ ਭੀਤਰਿ ਬਸਤ ਨਿਰੰਜਨੁ ਤਾ ਕੇ ਮਰਮੁ ਨ ਜਾਨਾ” (ਸੋਰਠ 9-7) ਆਦਿ ਵਚਨ ਕਹਿ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਤੋ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਕਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਉਸ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗੁਣ-ਗਾਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਜੀਵ ਉਸ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਗਹਿਨਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ: -

ਪੁਹਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ॥

ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ ਘਟ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ॥⁵⁶

ਘਟ ਹੀ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਤੇਰੈ ਤੈ ਖੋਜਤ ਉਦਿਆਨਾ॥⁵⁷

ਘਟ ਹੀ ਭੀਤਰਿ ਬਸੈ ਨਿਰੰਜਨੁ ਤਾ ਕੇ ਮਰਮੁ ਨ ਪਾਇਆ॥⁵⁸

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ “ਸੰਗਿ ਸੁਆਮੀ ਸੋ ਜਾਨਿਓ ਨਾਹਿਨ ਬਨੁ ਖੋਜਨ ਕਉ ਧਾਈਓ॥”⁵⁹ ਅਤੇ “ਮਨ ਰੇ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਸਰਨਿ ਬਿਚਾਰੋ॥” (ਸੋਰਠ 9-4) ਆਦਿ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਗਨਨਾਥ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਗੁਰਮੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ “ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਆਪਿ ਪਸਾਰਾ, ਆਪਹਿ ਵੇਖਣ ਹਾਰਾ।” (ਬਿਹਾਗੜਾ 9-2) ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਤਾ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਦਬੁੱਤਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਰਵਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜੀਵ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਭੈਭੀਤ ਕਰਨਾ

ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਵਾਸਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸੁਝਾਉ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪੌਦ ਨੂੰ ਸੀਂਚਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਕੇਲ ਕਰਿਦੇ ਹੰਸ ਨੀ ਅਚਿਤੇ ਬਾਜ ਪਏ ॥” (ਸਲੋਕ-99) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਛਣ ਜਾਂ ਸੁਪਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ “ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਅਰੁ ਪੇਖਨਾ, ਐਸੇ ਜਗੁ ਕਉ ਜਾਨਿ ॥” (ਸਲੋਕ-23) ਯੂਏ ਦਾ ਪਹਾੜ, ਬਾਂਦਰ ਦੀ ਛਾਇਆ, ਸੁਪਨ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੁਲਬੁਲਾ ਅਤੇ ਮਿਥਿਆ ਆਦਿ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ‘ਭਗਤੀ’ ਦੇ ਦੀਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜੱਵਲਿਤ ਕੀਤਾ।

ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਕਬੂਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਲੇ-ਬੁਰੇ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ਦੂਸਰਾ ਸਦਗਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਇਸ ਸੱਚ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਅਲਪਯੁਗਕਤਾ ਅਰਥਾਤ ਛਿਣ-ਭੰਗੁਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਪਰਮ ਸਤ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਲੇਕਿਨ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਿਪਟਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਕਸਰ ਅਸੀਂ ਕੁਤਾਹੀ ਜਾਂ ਚੂਕ ਕਰ ਬੈਠਦੇ ਹਾਂ। ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਚਾਕਚੌਧ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ‘ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ’ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਖੁਦ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਸਥਾਈਪਣ ਦਾ ਅਭਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ‘ਜੀਵ’ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਚਿਆਰਤਾ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਹਿੱਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਅਰਥਾਤ ‘ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ’ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਇਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਦਾ ਮਰਮ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

“ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ

ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ ॥”⁶⁰

“ਜਗਤ ਸੁਖ ਮਾਨੁ ਮਿਥਿਆ ਝੂਠੇ ਸਭ ਸਾਜੁ ਹੈ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਧਨੁ ਪਛਾਨੁ ਕਾਹੇ ਪਰਿ ਕਰਤ ਮਾਨੁ ॥”⁶¹

“ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ ॥” (ਸਲੋਕ-25)

“ਝੂਠੈ ਮਾਨੁ ਕਹਾ ਕਰੈ ਜਗੁ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਜਾਨੁ ॥” (ਸਲੋਕ- 41)

“ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ ਜਾਨਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ ॥” (ਸਲੋਕ-49)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਇਲਮ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੁਪਮ ਦੇਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਉਸਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:-

“ਪਾਂਚ ਤਤ ਕੇ ਤਨੁ ਰਚਿਓ ਜਾਨਹੁ ਚਤੁਰ ਸੁਜਾਨ ॥

ਜਿਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਨਾਨਕਾ ਲੀਨ ਤਾਹਿ ਮੈ ਮਾਨੁ ॥” (ਸਲੋਕ-11)

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਅਕਾਸ਼ (space) ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰਕੇ, ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਜਮਾ ਦਾ ਫੰਦਾ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ ਗਰਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ:-

ਕਾਲ ਬਿਆਲੁ ਜਿਉ ਪਰਿਓ ਡੋਲੈ ਮੁਖੁ ਪਸਾਰੇ ਮੀਤ॥

ਆਜੁ ਕਾਲਿ ਫੁਨਿ ਤੋਹਿ ਗ੍ਰਸਿ ਹੈ ਸਮਝਿ ਰਾਖਉ ਚੀਤਿ॥⁶²

‘ਭਗਤੀ’ ਦੇ ਜਲਾਲ ਅਤੇ ਪਰਾਕਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਾਮਲ, ਗਨਿਕਾ, ਦਰੋਪਦੀ ਅਤੇ ਗਜ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਈਮਾਨ ਦੇ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਸ ‘ਜਗਦੀਸ਼’ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਯਸ਼ੋਗਾਣ ਹੀ ਸਰਵਉੱਤਮ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਅੰਤਰਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਲੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਗ੍ਹਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ “ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ, ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਦਾ ਮੂੰਹ” ਕਹਿ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸਦ-ਉਪਯੋਗਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਵਸਤਰ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇਹੀ ਅਨਾਸਤਿਕਤਾ ਦੇ ਉਧਾਰ ਦਾ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਉਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਸੰਜਮ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਹੈ :-

ਜਾ ਕਉ ਸਿਮਰਿ ਅਜਾਮਲੁ ਉਧਰਿਓ ਗਨਿਕਾ ਹੂ ਗਤ ਪਾਈ॥ ਰਹਾਉ॥

ਪੰਚਾਲੀ ਕਉ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮਹਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੁਧਿ ਆਈ॥⁶³

ਗਜ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟਿਓ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਤੁਮ ਕਾਹੇ ਬਿਸਰਾਵਓ॥⁶⁴

ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਨਕਾ ਸੀ ਉਧਰੀ ਤਾ ਕੇ ਜਸ ਉਰ ਧਾਰੇ॥ ਰਹਾਉ॥⁶⁵

ਜਬ ਹੀ ਸਰਨਿ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਗਜ ਗਰਾਹ ਤੇ ਛੂਟਾ॥

ਮਹਮਾ ਨਾਮ ਕਹਾ ਲਉ ਬਰਨਉ ਰਾਮ ਕਹਤ ਬੰਧਨ ਤਿਹ ਤੂਟਾ॥

ਅਜਾਮਲੁ ਪਾਪੀ ਜਗੁ ਜਾਨੇ ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਨਿਸਤਾਰਾ॥⁶⁶

ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਭੈ ਹਰਨ ਹਰਿ ਅਨਾਥ ਕੇ ਨਾਥ॥ (ਸਲੋਕ-6)

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ‘ਭਗਤੀ’ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਘਾੜਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਤੇ ਸਹਿਚਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ‘ਮਾਨਵੀ ਆਚਰਣ’ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਦੀਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ, ਛੱਲ, ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਚਿੰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਕੜ ਜਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ, ਈਰਖਾ, ਮਾਇਆ-ਜੰਜਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਕੇ, ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ‘ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ’ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤ-ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅਨਾਸਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸਗੀਣਤਾ ਵਾਚਕ ਪਦ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਭਾਵ ਮੋਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ

ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਖਰ੍ਹਾ ਉੱਤਰਨ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੁਵਿਧਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮਮੁੱਖਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕੇ।

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ‘ਸ਼ਹਾਦਤ’ ਦਾ ਹਰਫ਼ ਜਾਂ ਵਚਨ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਤੇ ਗੌਰਵ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਬੀਰ ਦਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਰਜ਼ਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਤ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜੁ ਮਨਾ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਜਲ ਕਉ ਮੀਨ॥ (ਸਲੋਕ-1)

ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ, ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਅਵਧੂਦਤਾ (ਨਿਰਲੇਪਤਾ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ ਹਨ। ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ॥ (ਸਲੋਕ-14)

ਜਿਹਿ ਬਿਖਿਆ ਸਗਲੀ ਤਜੀ ਲੀਓ ਭੇਖ ਬੈਰਾਗ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਨਰ ਮਾਥੈ ਭਾਗੁ॥ (ਸਲੋਕ-17)

ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਮਤਾ ਤਜੈ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਆਪਨ ਤਰੈ ਅਉਰਨ ਲੇਤ ਉਧਾਰ॥ (ਸਲੋਕ-22)

ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਭਜੈ ਰੂਪ ਰਾਮ ਤਿਹ ਜਾਨੁ॥

ਹਰਿ ਜਨ ਹਰਿ ਅੰਤਰੁ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ॥ (ਸਲੋਕ-29)

ਨਾਨਕ ਭਉਜਲ ਪਾਰਿ ਪਰੈ ਜਉ ਗਾਵੈ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਗੀਤ॥ ⁶⁷

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਿਨ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ॥ ⁶⁸

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਹ ਭਜਨ ਤੇ ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ ਪਾਵੈ॥ ⁶⁹

ਇਕ ਭਗਤਿ ਨਾਰਾਇਨ ਹੋਇ ਸੰਗਿ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਜ ਤਿਹ ਏਕ ਰੰਗਿ॥ ⁷⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਖੁਦ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ, ਉਸਦੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ‘ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਬਚਨ ਹਨ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦਾਨ ਦੇ ਦੇਣਾ, ਗੋਲੀ ਛੂਹ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵੀਹ-ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨੀ, ਕਰਮਵੀਰ ਯੋਧਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰੇ “ ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥ ” (ਸਲੋਕ-16) ਗੌਰ ਨਾਲ ਵਾਚਨ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਮਾਇਆ, ਭਰਮ, ਵਿਕਾਰ, ਕਾਮਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਗੁਰਮੰਤਰ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਛਿਣ-ਭੰਗੁਰਤਾ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ

ਜਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ‘ਮਿੱਥ’ ਨੂੰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਡਾਲੀ ਨੂੰ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ “ਨ ਓਹ ਮਰੇ ਨ ਠਾਗੈ ਜਾਇ ਜਿਨ ਕੇ ਰਾਮ ਬਸੈ ਮਨ ਮਾਹਿ” ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਲਾਪਦੇ ਹਨ:-

ਭੈ ਨਾਸਨ ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਨ

ਕਲਿ ਮੈ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ॥

ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਜੇ ਨਾਨਕ ਭਜੈ

ਸਫਲ ਹੋਹਿ ਤਿਹ ਕਾਮ॥

(ਸਲੋਕ-20)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ-ਗਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਸਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਦ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਨ ਸਰਸਵਤੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਹੀ ਉਦਗਾਰ ਹੈ। ਵਰਣ, ਜਾਤੀ, ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਈਮਾਨ ਦੀ ਰੀਤ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਕਵੀ ਕੇਸੇ ਭੱਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਚਿੱਤ ਚਰਨ ਕਮਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਚਿੱਤ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸੰਗ ਜੋੜੀਏ।

ਮਨ ਲੋਚੇ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦੀ ਇਹ ਮਨ ਹੋੜੀਏ।

ਬਾਹਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜੀਏ ਸਿਰੇ ਦੀਜੈ ਬਾਂਹ ਨਾ ਛੋੜੀਏ।

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬੋਲਿਆ ਧਰ ਪਈਏ ਧਰਮ ਨਾ ਛੋੜੀਏ।⁷¹

0-0-0

ਹਵਾਲੇ

1. ਭਗਤੀ ਵਿਲਾਸ, ਭਗਤੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਨਾ-70
2. ਬ੍ਰਹਤ-ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼ (ਸੰ.) ਕਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਪੁਰਨਮੁਦਰਣ-2013, ਗਿਆਨ ਮੰਡਨ ਲਿਮਟਿਡ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 2013.
3. ਗੀਤ (ਭਾਸ਼ਯ), ਪੰਨਾ-7/1
4. ਭਗਤੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਨਾ-77.
5. ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧੀ ਨਿਬੰਧ (ਸ.) ਸੁਧਾਕਰ ਪਾਂਡਿਆ, ਪੰਨਾ-39.
6. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅੰਗ/ਪੰਨਾ-613.
7. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅੰਗ/ਪੰਨਾ-1412.
8. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-387
9. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-631
10. ਉਹੀ, ਅੰਗ-1102.
11. Guru Teg Bahadur, A Study, B. S. Gupta, page-26.
12. History of Sikh Gurus, S. S. Gandhi, “He Changed his name Tyage Mal to Tegh Bahadur, meaning “Hero of Sword” page-344
13. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅੰਗ / ਪੰਨਾ-1374.

14. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-875.
15. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-743.
16. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-865.
17. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-897.
18. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-220.
19. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-219.
20. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-537.
21. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-633.
22. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-902.
23. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1428.
24. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-902.
25. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-220.
26. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-631.
27. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-688.
28. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1186.
29. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1231.
30. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-411.
31. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-632.
32. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1008.
33. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1186.
34. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1008.
35. ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-139.
36. ਕਬੀਰ ਗਰੰਥਾਵਲੀ, ਰਾਮ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਮਾ, 2006, ਪੰਨਾ-634.
37. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-631.
38. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-219.
39. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-902.
40. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-684-685.
41. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-536.
42. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1253.
43. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-536.
44. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-633.
45. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1231.
46. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1428.

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ

47. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-830.
48. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-831.
49. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1195.
50. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1351.
51. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-695.
52. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-332.
53. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-684.
54. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-702-03.
55. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-525.
56. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-684.
57. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-632.
58. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-703.
59. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-702-03.
60. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1231.
61. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1352.
62. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-631.
63. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1008.
64. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-219.
65. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-632.
66. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-632.
67. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-536.
68. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-633.
69. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-726.
70. ਉਹੀ, ਅੰਗ/ ਪੰਨਾ-1187.
71. ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰੀਏ, (ਪੰਜਾਬੀ) ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਤੀਸਰਾ ਸੰਸਮਰਣ, 1994, ਪੰਨਾ-130.

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ

ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ *

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ (Hermeneutics/Exegesis) ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੁਝਾਨ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਇਕੱਤੀ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ-ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ’ ਕਰਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ 1429 ਪੰਨੇ ਦੇ ਵੱਡ-ਅਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 59 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 57 ਸਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲੇਗਾ ਕਿ ‘ਮਾਨਵਵਾਦ’ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਗੁਰਮੱਤ ਭਾਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵਵਾਦ (Humanism) ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਐਸਾ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਫਲਸਫਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰਾਮਾਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਠਧਰਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਹਿਤ ਕੇਵਲ ਤਰਕ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਹੀ **ਧਰਤੀ ਉਤਲੇ ਪਸਾਰੇ** ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪਰਯੋਗ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ‘ਮਾਨਵਵਾਦ’ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਫਲਸਫਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ-ਸਨਮਾਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨੈਤਿਕਤਾ।

ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਫਲਸਫਾ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਫਲਸਫਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ/ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਭਾਵ ਸੰਪਰਦਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਐਸੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਸੀ ਜੋ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚੱਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਚਿਤਵਿਆ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਪਰ ਦਰਸਾਏ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ **ਕੁਝ** ਹੋਰ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਨ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ, ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਬੋਧ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਆਦਿਕ।

* ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਯੂਥ ਵੈਲਫੇਅਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾ ਮਾਇਆ ਭਾਵ ਧੋਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸਦੀਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਚਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥਿਕ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸਦਾ ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸਾਧਨ **ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਨਿਯਮ-ਤੰਤਰ** (Cosmic Order) ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ) ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੱਬ/ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਰੰਪ੍ਰਾਈ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ **ਰੱਬ/ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ** ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਰਤਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੈਰਸ਼ਖਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਿਮਰਨ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਉਸਨੂੰ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ। (ਉਂਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਨਿਯਮ-ਤੰਤਰ ਲਈ 'ਸੱਚ' ਅਤੇ 'ਕਰਤਾਰ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਪਰਮੇਸਰ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਪ੍ਰਭ/ਪ੍ਰਭੂ, ਵਾਹ ਗੁਰੂ, ਧਰਮ ਰਾਜ, ਆਤਮਾ ਰਾਮ, ਰਾਮ, ਆਤਮਾ ਦੇਓ, ਹਰੀ, ਸਵਾਮੀ, ਮਾਲਿਕ, ਠਾਕੁਰ, ਜਗਦੀਸ, ਪੀਤੰਬਰ, ਰੱਬ ਆਦਿਕ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਉੱਪਰ ਦਰਸਾਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ

ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉਹ ਕਾਰਜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਗੈਰ ਜਾਤ, ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਇਲਾਕੇ ਆਦਿਕ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਹ ਅਨੰਦਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇ।

ਸਭ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਰਾਮੁ ਹੈ ਦੂਸਰ ਨਾਹਿਨ ਕੋਇ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਹੋਇ॥¹

ਚਿੰਤਾ ਤਾ ਕੀ ਕੀਜੀਐ ਜੋ ਅਨਹੋਨੀ ਹੋਇ ॥
ਇਹੁ ਮਾਰਗੁ ਸੰਸਾਰ ਕੋ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਨਹੀ ਕੋਇ ॥²

ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ-ਸਨਮਾਨ

ਸਵੈ-ਸਨਮਾਨ (dignity) ਇਕ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ‘ਗੌਰਵ’, ‘ਵਕਾਰ’ ਅਤੇ ‘ਸਵੈਮਾਣ’ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਮਤਰੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ **ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਨਿਯਮ-ਤੰਤਰ ਦਾ ਅੰਸ਼** ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਿਜਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮ-ਚੀਨਣ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ‘ਗੁਰਮੁਖ’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਤੇ **ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਨਿਯਮ-ਤੰਤਰ** ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ-ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧੋ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵਉ ॥
ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਅਮੋਲਕੁ ਪਾਇਓ ਬਿਰਥਾ ਨਹਿ ਗਵਾਵਉ ॥
ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਫੁਨਿ ਭਜਨ ਰਾਮ ਚਿਤੁ ਲਾਵਉ ॥
ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਮੁਕਤਿ ਪੰਥ ਇਹੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਤੁਮ ਪਾਵਉ ॥³

ਜਉ ਸੁਖ ਕਉ ਚਾਹੈ ਸਦਾ ਸਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਲੇਹ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਦੁਰਲਭ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ ॥⁴

ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਂਤੀ

‘ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਂਤੀ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਮਨ ਦੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ। ਮਨ ਦੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਡਰ, ਚਿੰਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਦਬਾਅ, ਵੈਰ-ਭਾਵ, ਲੋਭ, ਭਟਕਣ ਆਦਿਕ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਟਕਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਤੋਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੇ ਡਰ, ਮਮਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਚਿੰਤਾ, ਵੈਰ-ਭਾਵ, ਦੂਈ-ਦਵੈਤ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ

ਰੇ ਮਨ ਓਟ ਲੇਹੁ ਹਰਿਨਾਮਾ ॥
ਜਾ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸੈ ਪਾਵਹਿ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥⁵

ਰਾਮਨਾਮੁ ਨਰੁ ਨਿਸਿ ਬਾਸੁਰ ਮਹਿ ਨਿਮਖ ਏਕ ਉਰਿਧਾਰੈ ॥
ਜਮ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟੈ ਨਾਨਕ ਤਿਹ ਅਪੁਨੇ ਜਨਮੁ ਸਵਾਰੈ ॥⁶

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ

ਬੇਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉੱਤਮ ਜੂਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਮੀਆਂ-ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਮੀਆਂ-ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਮੀਆਂ-ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ ॥
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਾਗਉ ॥⁷

ਕਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਿਮਰੁ ਮਾਧੋ ਹੋਹਿ ਪਤਿਤ ਪੁਨੀਤ ॥
ਕਾਲੁ ਬਿਆਲੁ ਜਿਉ ਪਰਿਓ ਡੋਲੈ ਮੁਖੁ ਪਸਾਰੇ ਮੀਤ ॥
ਆਜੁ ਕਾਲਿ ਫੁਨਿ ਤੋਹਿ ਗ੍ਰਾਸਿ ਹੈ ਸਮਝਿ ਰਾਖਹੁ ਚੀਤਿ ॥
ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਰਾਮੁ ਭਜ ਲੈ ਜਾਤ ਅਉਸਰੁ ਬੀਤਿ ॥⁸

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ

ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਭਾਵ ਰੂਹ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਗੈਰ ਸਿੱਧਾ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਵੈ (human self) ਦੇ ਅਧਿਐਨ (ਆਤਮ-ਚੀਨਣ) ਦੀ ਪ੍ਰੀਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਨਿਯਮ-ਤੰਤਰ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰੀਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਨਿਯਮ-ਤੰਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨ (ਸਿਮਰਨ) ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਦਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਕਸ਼ਟ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ॥

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗ ਸਮਾਈ॥⁹

ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਜਗੁ ਜਾਨਿਓ ਮਿਥਿਆ ਰਹਿਓ ਰਾਮ ਸਰਨਾਈ॥¹⁰

ਤੀਰਥ ਕਰੈ ਬਰਤ ਫੁਨਿ ਰਾਖੈ ਨਹ ਮਨੂਆ ਬਸ ਜਾ ਕੋ॥

ਨਿਹਫਲ ਧਰਮੁ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਹੁ ਸਾਚੁ ਕਹਤ ਮੈ ਤਾ ਕਉ॥¹¹

ਮਨੁੱਖੀ ਨੈਤਿਕਤਾ

ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੇ ਅਸੂਲ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੁਨਿਸਚਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖਮਈ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕੇ।

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ॥

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ॥ ਰਹਾਉ॥

ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾ ਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ॥

ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਿਨ ਤਿਹ ਘਟ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ॥¹²

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਅੰਸ਼ਾਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰਜ਼ੋਰ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਨਿਯਮ-ਤੰਤਰ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਰਸਤਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਕਠਨੁ ਹੈ ਕਿਨਹੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ॥¹³

ਕੁਝ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੈਰਾਗ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਉਪਰਾਮਤਾ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਸਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ, ਜੁਝਾਰੂ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ-ਕਲਾ ਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮੱਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਜਿਹੀ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਰਚਨਾ ਗੁਰਮੱਤ ਭਾਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ:

01. ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1426
02. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1428
03. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 219
04. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 1427
05. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 901
06. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 902
07. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 219
08. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 631
09. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 684
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 219
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 831
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 633
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 219

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ

ਹਰਜਸ ਕੌਰ

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਨਿਡਰ, ਦਇਆਲੂ, ਬੈਰਾਗੀ, ਤਪੱਸਵੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਵਲੋਂ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਆਵਰਤਨ ਹਿਤ ਜਿੱਥੇ ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਰਾਗ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਨੇ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਹਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ, ਪਦੇ, ਬਾਣੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਸਰੋਦੀ ਸੁਖੈਨ ਸਹਿਜ ਸਰੂਪ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਹਿਤ ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ: ਸੰਗੀਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 57 ਸਲੋਕ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1426 ਤੋਂ 1427 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਰਾਗ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਰਹਿਤ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ: ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਅਵਤਰਿਤ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੁਖੀ ਹੈ, ਹਰਿ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਕੁਮੱਤ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਚ ਪੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਆਪੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਫੁਰਮਾਣ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ :

- ੳ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਨਰੁ ਸੁਖੀਆ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 220)
 ਅ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਜਸੁ ਕਿਉ ਨਹੀ ਗਾਵਤ ਕੁਮਤਿ ਬਿਨਾਸੈ ਤਨ ਕੀ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 411)
 ਏ ਨਾਨਕ ਭਉਜਲੁ ਪਾਰਿ ਪਰੈ ਜਉ ਗਾਵੈ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਗੀਤ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 536)
 ਸ ਮਾਨ ਮੋਹ ਦੋਨੋ ਕਉ ਪਰਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥

* ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਨੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਕਹਾਵੈ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 830)
 ਹ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਨਰੁ ਗੁਰੂਆ ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 831)
 ਕ ਬਡਭਾਗੀ ਤਿਹ ਜਨ ਕਉ ਜਾਨਹੁ ਜੋ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 901)
 ਖ ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਾਨੋ ਤਿਹ ਕੀਏ ਜਿਹ ਪ੍ਰਭ ਕੀਰਤਿ ਗਾਈ॥(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 902)
 ਗ ਜਿਹ ਨਰ ਜਸੁ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਗਾਇਓ ਤਾ ਕਉ ਭਇਓ ਸਹਾਈ॥(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1008)

ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਫੁਰਮਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਿੱਥੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਰਕਤਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਂਝ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ: ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਾਗ, ਰਹਾਉ, ਅੰਕ, ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗ: ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ 15 ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਬਾਣੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਰਾਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਮੁੱਖ ਰਾਗ

- 1 ਗਉੜੀ
- 2 ਆਸਾ
- 3 ਬਿਹਾਗੜਾ
- 4 ਸੋਰਠਿ
- 5 ਧਨਾਸਰੀ
- 6 ਜੈਤਸਰੀ
- 7 ਟੋਡੀ
- 8 ਤਿਲੰਗ
- 9 ਬਿਲਾਵਲ
- 10 ਰਾਮਕਲੀ
- 11 ਮਾਰੂ
- 12 ਬਸੰਤ
- 13 ਸਾਰੰਗ
- 14 ਜੈਜਾਵੰਤੀ
- 15 ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ

ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ:

- 1 ਬੰਸਤ ਹਿੰਡੋਲ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਅਧੀਨ ਕੇਵਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਦੇਣ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ 'ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ/ਰਾਗਾਤਮਕ' ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤ ਰਾਗ, ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਰਹਾਉ, ਅੰਕ ਆਦਿ ਹਨ ਜੋ ਸੰਯੁਕਤ ਤੇ ਸੰਮਿਲਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਰਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ ਦੀ, ਸ਼ਾਸਤਰਿਕ ਪਹਿਚਾਣ ਰਾਗ ਉਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਰਣ ਨਾਲ ਸਜੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧੁਨੀ ਜੋ ਰੰਜਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਹੈ :

- ਸਵਰਵਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਧੁਨੀਭੇਦੇਨ ਵਾ ਪੁਨ :
ਰੰਜਯਤੇ ਯੇਨਯ : ਕਸ਼ਿਚਤ ਸ ਰਾਗ : ਸੰਮਤ : ਸਤਮ॥¹
- ਯੋ ਸੋ ਧਵਨਿਵਿਸ਼ੇਸ਼ਸਤੂ ਸਵਰ -ਵਰਣੁ-ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ :
ਰੰਜਕੋ ਜਨਚਿਤਾਨਾਂ ਸ ਰਾਗ : ਕਥਿਤੋ : ਬੁਧੇ॥²

ਕਿਉਂ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :

- ਸਭਨਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚਿ ਸੋ ਭਲਾ ਭਾਈ ਜਿਤੁ ਵਸਿਆ ਮਨਿ ਆਇ॥
ਰਾਗੁ ਨਾਦੁ ਸਭੁ ਸਚੁ ਹੈ ਕੀਮਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ॥
ਰਾਗੈ ਨਾਦੈ ਬਾਹਰਾ ਇਨੀ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੁਝਿਆ ਜਾਇ॥
ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਬੂਝੈ ਤਿਨਾ ਰਾਸਿ ਹੋਇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਤੇ ਸੋਝੀ ਪਾਇ॥³
- ਰਾਗ ਨਾਦ ਸਬਦਿ ਸੋਹਣੇ ਜਾ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ॥⁴
- ਧੰਨੁ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗੜੇ ਆਲਾਪਤ ਸਭ ਤਿਖ ਜਾਇ॥⁵
- ਰਾਗਿ ਨਾਦਿ ਮਨੁ ਦੂਜੈ ਭਾਇ॥ ਅੰਤਰਿ ਕਪਟੁ ਮਹਾ ਦੁਖੁ ਪਾਇ॥⁶

ਇਹਨਾਂ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਭ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਮਿਟ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯਾਦ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਵੇ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰਾਤਮਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਗ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬਾਣੀ/ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਦੂਜੇਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਾਇਨ ਲਈ ਜਿਥੇ ਰਾਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਵਗਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਥੇ ਰਾਗ ਦਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਰਹਾਉ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਰਹਾਉ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਿਕਾਈ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਰਹਾਉ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਧਾਤੂ 'ਧਰੁਵ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਚਲ ਜਾਂ ਚਿਰਸਥਾਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰੁਵ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਰਹਾਉ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰ, ਗਾਇਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਨੂੰ ਟੇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਲਈ ਧਰੁਵ⁷, ਟੇਕ⁸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਦਾਦੂ, ਕਾਨੂ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਾਉ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬੰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਦੋ ⁹ ਰਹਾਉ ਤਿੰਨ¹⁰, ਰਹਾਉ ਚਾਰ¹¹ ਅਤੇ ਰਹਾਉ ਛੇ¹² ਵੀ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਹਰ ਅੰਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦਲੀਲਾਂ, ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਜੁਗਤ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯॥

ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਉ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ॥

ਅਹਿਨਿਸਿ ਮਗਨੁ ਰਹੈ ਮਾਇਆ ਮੈ ਕਹੁ ਕੈਸੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਿਉ ਝੁਠੇ ਇਹੁ ਜਗ ਦੇਖਿ ਤਾਸਿ ਉਠਿ ਧਾਵੈ॥੧॥

ਭੁਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਾਰਨੁ ਸੁਆਮੀ ਮੂੜ ਤਾਹਿ ਬਿਸਰਾਵੈ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਕੋਟਨ ਮੈ ਕੋਊ ਭਜਨੁ ਰਾਮ ਕੋ ਪਾਵੈ॥੨॥¹³

ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਾਇਨ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਰਹਾਉ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਮਰਜ਼ੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਮੰਨੇ¹⁴ ਪਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਅੰਕੁ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਕਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ੧, ੨, ੩, ੪ ਆਦਿ ਅੰਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅੰਤਰਿਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਾਇਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਉਪਦੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪਦੇ, ਦੁਪਦੇ ਵਿਚ ਦੋ ਪਦੇ ਅਤੇ ਅਸਟਪਦੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਪਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਨੂੰ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੇ ਬੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਕੁ ਜਾਂ ਅੰਤਰੇ ਦੀ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯ ॥

ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਾਗਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ ॥੧॥

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੋਉ ਤਿਆਗੈ ਖੋਜੈ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਕਠਨੁ ਹੈ ਕਿਨਹੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ ॥੨॥੧॥¹⁵

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਹਾਉ (ਸਥਾਈ) ਅੰਕਾਂ (ਅੰਤਰਿਆਂ) ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਰਹਾਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥੧॥

ਰਹਾਉ ॥੧॥ ਅੰਤਰਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥੧॥

ਰਹਾਉ ॥੧॥ ਅੰਤਰਾ ॥੨॥ ਰਹਾਉ ॥੧॥

ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹਰ ਅੰਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਹਿੱਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਅੰਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਦੇ ਅਤੇ ਸਲੋਕ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਸਲੋਕ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਭਾਵਪੂਰਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹਨ ਉੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਦੋਹਾ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਦ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾ ਹੈ।

‘ਪਦ’ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ‘ਪਦ’ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ 'ਪਦ' ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। 'ਸੰਗੀਤ ਭਾਸ਼ਾ' ਵਿੱਚ ਪਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਵਾਕ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਗਤ ਜਾਂ ਗੀਤ ਦਾ ਬੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ 'ਪਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਰਣ ਜਾਂ ਭਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁶ ਪਦ ਨੂੰ ਰਾਗ ਪਦ, ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਪਦ ਅਤੇ ਸਵਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁷

ਪਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੰਕਤੀ ਜਾਂ ਪੰਕਤੀ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਪਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ ਛੰਦ ਜੋ ਕਾਵਯ, ਵਰਣ, ਗਣ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁸

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਦੋ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਪਦ ਨੂੰ ਦੁਪਦੇ, ਤਿੰਨ ਬੰਦ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿਪਦੇ, ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਪਦੇ ਨੂੰ ਚਉਪਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਚਪਦੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਜਾਂ ਧਰੁਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਧਰੁਪਦ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਧਰੁਪਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰੁਪਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਧਰੁਵ+ਪਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਧਰੁਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਅਚਲ, ਸੋ ਧਰੁਪਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਚਲ ਪਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਦ ਸਥਿਰ, ਧਰੁਵ, ਅਚਲ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਧਰੁਪਦ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰੁਵ ਦਾ ਅਰਥ ਅਚਲ ਜਾਂ ਚਿਰਸਥਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਧਰੁਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਕੀਰਤਨ ਸੂਚਕ ਪਦ ਨੂੰ ਧਰੁਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਦ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ/ਧਰੁਪਦ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਸੰਤ, ਭਗਤ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪਦ (ਕਾਵਿ) ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਵ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੀਰਤੀ ਗਾਥਾ ਗਾਨਾ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁹

ਧਰੁਪਦ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਰਵ ਉਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਰੁਪਦ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਧਰੁਪਦ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਉੱਥੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅੰਤਰਗਤ ਗੋਪਾਲ ਨਾਇਕ, ਬੈਜੂ ਬਾਵਰਾ ਆਦਿ ਗਾਇਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਧਰੁਪਦ ਉੱਤਮ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸੁਆਮੀ ਹਰੀਦਾਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਧਰੁਪਦ ਅਧੀਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਸੁਆਮੀ ਹਰੀਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਨਸੇਨ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਰੁਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਭਗਤ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਧਰੁਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਰੁਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਕਠਿਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰ, ਸ਼ਬਦ, ਤਾਲ, ਰਾਗ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸੁਰ ਗਿਆਨ, ਸੁਰ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਰਾਗ ਤਾਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ, ਅੰਤਰਾ, ਸੰਚਾਰੀ, ਆਭੋਗ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਧਰੁਪਦ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਤ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ

ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸੇ ਭਾਗ ਦਾ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰੇ ਦਾ ਗਾਇਨ ਧਰੁਪਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੰਧਾਰ, ਮੱਧਮ ਜਾਂ ਪੰਚਮ ਸੁਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਮੱਧ ਸਤਜ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਚਾਰੀ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਮਕ, ਮੀਂਡ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਚਰਣ ਆਭੋਗ ਦਾ ਚਲਨ ਅੰਤਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਤਿੰਨਾਂ ਸਪਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ ਧਰੁਪਦ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਭਾਗ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਗਾਇਕ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਧਰੁਪਦ ਦੇ ਇਸੀ ਸੰਰਚਨਾ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ 'ਪਦ' ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਧਰੁਵ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੰਰਪਰਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ 1, 2, 3, 4 ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਅੰਕ ਜੋ ਅੰਤਰਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਕ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਾ, ਸੰਚਾਰੀ, ਆਭੋਗ ਵਰਗੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰੁਪਦ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ ਆਦਿ ਪਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਧਰੁਪਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੰਰਪਰਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ : ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀਆਂ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ ਸੰਦਰਭ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀਆਂ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਬਿਲਾਵਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਰਿਹਾ।²⁰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਆਪ ਵਲੋਂ ਜਿੱਥੇ ਸੰਨ 1666 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਉਥੇ ਪਟਨੇ ਸਹਿਰ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

- ਆਸਾਵਾਰ ਰਬਾਬੀ ਗਾਵਤਿ
ਸੁਨਹਿੰ ਸਿੱਖਯ ਸਭਿ ਪਾਪ ਮਿਟਾਵਤਿ।
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 4074)
- ਬੈਠੇ ਮਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਟਿਕਾਇ
ਆਸਾਵਾਰ ਸਿੱਖਯ ਤਬਿ ਗਾਇੰ।
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 4199)
- ਬਜਹਿੰ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਰਬਾਬ ਬਿਸਾਲਾ
ਕਰਹਿੰ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਉਜਾਲਾ।
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 4268)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ

- ਗਾਵਨਿ ਲਗੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਖਕਾਰੀ
ਰਾਗ ਰਾਗਨੀ ਰੁਚਿਰ ਮਝਾਰੀ।
... ..
ਬਜਹਿ ਰਬਾਬ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਉਦਾਰਾ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 4283)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਉੱਥੇ ਸੰਗੀਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ: ਸੰਗੀਤ ਸਾਜ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਉਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰਬਾਬੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਜੋ ਇੱਕ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਪ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਇਕ ਵਾਰ ਜੌਨਪੁਰ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਉਥੇ ਇਕ ਗੁਰਸਿੱਖ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਾਜ਼ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਸੰਗਤਿ ਮ੍ਰਿਦੰਗਾਵਲੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।²¹ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਬਾਬ ਆਦਿ ਵੀ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- ਬਜਹਿੰ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਰਬਾਬ ਬਿਸਾਲਾ
ਕਰਹਿੰ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਉਜਾਲਾ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 4268)

- ਰਾਗ ਰਾਗਨੀ ਰੁਚਿਰ ਮਝਾਰੀ
... ..
ਬਜਹਿ ਰਬਾਬ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਉਦਾਰਾ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 4283)

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਜਿਥੇ ਅਨੁਸਰਨ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਗ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਹੁ ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਪਦ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਮਤੰਗ ਮੁਨੀ, ਬ੍ਰਹਿਦੇਸ਼ੀ, ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗਰਗ (ਸੰਪਾ), ਸੰਗੀਤ ਕਾਰਯਾਲਯ ਹਾਥਰਸ, 1976, ਸਲੋਕ 279
2. ਸਾਰੰਗਦੇਵ (ਪੰ.), ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਰਾਇਣ ਗਰਗ (ਅਨੁ.), ਸੰਗੀਤ

- ਕਾਰਯਾਲਯ ਹਾਥਰਸ,1975, ਸਲੋਕ 2
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1423
  4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 849
  5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 958
  6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1342
  7. ਸ਼ਿਕਤਕਮਲਾ ਕੁਚਕੰਡਲ ਪ੍ਰਿਤਕੁੰਡਲ ਕਲਿਤਲ ਲਿਤਵਨਮਾਲ ਜਯ ਜਯ ਦੇਵ ਹਰੇ ॥ ਧਰੁਵ ॥੧॥
  8. ਚਰਖਾ ਅਜਬ ਰੰਗੀਲਾ ਵੇ ਸੋਹੰਦ ਰਸਨਾ ਧੁਨ ਰਸ ਮੀਤ ॥ ਟੇਕ ॥ (ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ, ਸੰਪਾ• ਸਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ,1973, ਪੰਨਾ134)
  9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 2526
  10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154
  11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 697
  12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ
  13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 219
  14. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1976 ਪੰਨਾ 1014.
  15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 219
  16. ਸਕਸੇਨਾ ਮਧੂਬਾਲਾ, ਖਿਆਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਕਰੁਕਸ਼ੇਤਰ, 1985, ਪੰਨਾ 47
  17. ਚੌਧਰੀ, ਵਿਮਲਾਕਾਂਤ ਰਾਏ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੋਸ਼, ਭਾਰਤੀਯ ਗਿਆਨ ਪੀਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1975, ਪੰਨਾ 70
  18. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1976 ਪੰਨਾ 740
  19. Swami Prajananananda, A Historical Study of Indian Music, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd. (Second Edition),1981, Page 14
  20. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1990. ਪੰਨਾ 4074
  21. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1976, ਪੰਨਾ 538

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪਾਠਾਤਮਕ ਸੰਰਚਨਾ

ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ * ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ **

ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਨ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਬੁੱਝਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਦਿੱਸਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ? ਦਿਨ-ਰਾਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਕੀ ਹੈ, ਤਾਰੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ, ਸੂਰਜ-ਚੰਦਰਮਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿੱਥੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਆਦਿਕ? ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਬੋਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿੱਸਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਪਰਮਸ਼ੱਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਕਸ ਘੜ ਕੇ ਵੇਖੇ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੇ ਪਰਮਸ਼ੱਤਾ ਦਾ ਦਿੱਖ ਸਰੂਪ (ਸਰਗੁਣ) ਹੀ ਘੜਿਆ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਚੇਤਨਤਾ ਉਪਜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਦਿੱਖ ਸਰੂਪ (ਨਿਰਗੁਣ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਰਮਸ਼ੱਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਜਗਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਵਰਤਾਰਾ। ਸੋ, ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸਿਰਜਕ ਨੂੰ ਜਾਣਨ, ਸਮਝਣ ਤੇ ਬੁੱਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਜਾਂ ਜਗਤ ਨੂੰ। ਤੀਜੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ-ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੇ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਖ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਅਜਿਹੀ ਸੁਰਤ ਵਾਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰਮਸ਼ੱਤਾ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੇ ਬੁੱਝਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ-ਹਸਤੀ ਦੇ ਕਾਲ-ਯੁਕਤ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਹਸਤੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ: ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ? ਜਗਤ ਕੀ ਹੈ? ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ? ਮਨੁੱਖ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ? ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਆਦਿ? ਦਰਅਸਲ ਬੰਧਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ-ਜੁੱਟ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੁਸਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਉਸਾਰਿਆ ਅਤੇ

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ, ਬਠਿੰਡਾ

** ਖੋਜਾਰਥੀ, ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ, ਬਠਿੰਡਾ

ਸੰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੋਝੀ ਦਾ ਤ੍ਰੈਕਾਲੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੀ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪਰਤੱਖਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਰਾਜ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਿਕ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਸਮਝ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਚੇਤਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾ, ਨਾਮ, ਤਿਆਗ, ਸੰਸਾਰਕ ਸੱਚ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦਮਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ-ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸਰਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿਰਜਕ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਪਰਕਾ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਆਤਮਪਰਕਾ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਸੰਮਲਿਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਬਾਹਰੀ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕੜੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੰਦਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਬਾਣੀਕਾਰ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਲੇ ਸਾਂਝੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰਕ-ਮਾਇਆਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪਰਮ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ 59 ਪਦੇ (ਜੋ ਕਿ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ) ਅਤੇ 57 ਸਲੋਕ) ਵਿਚੋਂ ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਾਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਸੰਕਲਪਿਕ ਸਾਂਝ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੰਕਲਪ ਪਰਾਹਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ 'ਸਾਧ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪਾਠਾਤਮਕ ਸੰਰਚਨਾ

ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ 'ਮਨੋ-ਇਛਾ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ, ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਵਿਚ 'ਜੀਵਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ, ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ ਵਿਚ 'ਪਰਮ-ਭੇਦ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ, ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਿਚ 'ਮਨੁ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ, ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਤੋਂ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਵਿਧੀਆਂ 'ਜੋਗ' ਤੇ 'ਬਨਵਾਸ' ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ, ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ ਵਿਚ 'ਸਰਨਾਗਤ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਵਿਚ 'ਚੇਤੰਨਤਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ 'ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਣ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ 'ਦੁਰਮਤ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿਚ 'ਮਾਇਆ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਵਿਚ 'ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ ਵਿਚ 'ਪਰਮ ਸੱਚ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਜੈਤਸਰੀ ਵਿਚ 'ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਅਰਾਧਣਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਗਰਭੂਮਨ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸੰਕਲਪ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਰਾਹਨ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੜ੍ਹਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਚਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਡਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਟੱਲ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਬੋਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਧੋ, ਮਨ, ਮਾਈ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਦੁਰਮਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਮਾਰਗ। ਇਥੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ 'ਦੁਰਮਤ ਮਾਰਗ' ਭਟਕਣਾ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਦੁੱਖ-ਅੰਤਕ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਇਆਵੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਹੋਂ-ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਂਦਾ ਭਰਮ-ਯੁਕਤਤਾ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਮੰਜਿਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ। ਜਦਕਿ 'ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗ' ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਸ ਅਸਲ ਮਾਰਗ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖਦਾਇਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਮੰਜਿਲ ਪਰਮ ਸੱਚ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਪੱਧਰ ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਦਵੈਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਅਦਵੈਤਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਪ-ਪੁੰਨ, ਸੱਚ-ਝੂਠ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਉਸਤਤ-ਨਿੰਦਾ ਆਦਿ ਦੋ ਵੰਡੇ ਜੁੱਟ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਭਟਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਤੋਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਚੱਲਦਿਆਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ, ਅੰਤ ਪਰਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਬਾਨ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਸੰਸਾਰਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪਰਮ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੋਈ ਸਦੀਵੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸੰਕਲਪਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ
  - 1.1. ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ
  - 1.2. ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ

- 1.3. ਵਸਤੂਗਤ ਜਗਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ
2. ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਦੀ ਚੋਣ
  - 2.1. ਦੁਰਮਤ ਦਾ ਤਿਆਗ
  - 2.2. ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ
3. ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪੜਾਅ
  - 3.1. ਦੁਬਿਧਾ-ਮੁਕਤੀ
  - 3.2. ਭੈਅ-ਮੁਕਤੀ
  - 3.3 ਅਭੇਦਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਜੂਦ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ: ਇਕ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ। ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਾਇਆਤਮਕ ਵਜੂਦ ਆ ਜਾਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਜੀਵ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜਾ ਵਜੂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਜੀਵ-ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਜੂਦ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਜੂਦ ਕਾਇਆ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਾਕੀ ਜੀਵਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਜੂਦ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਿਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਮਾਨਸਿਕ। ਮਾਨਸਿਕ ਹੋਂਦ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਸੀਮਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੰਕਾਰ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਕੇ ਜੀਵਕ-ਮੁਕਤ ਦੀ ਪਰਮ ਅਵਸਥਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤਤਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਪੜਾਅ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਸਥੂਲਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਉਸਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਥੂਲ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੱਕ ਸਧਾਰਨ ਮਾਨਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵੀ ਸਮਝ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਸਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸਵੈ-ਪਦਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ, ਦੂਜਾ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਸਥੂਲ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂਜਗਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਗਹਿਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਭਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਮੌਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਮੂਲਕ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲੋੜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਵਜੂਦ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ

ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪਾਸਾਰ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੇ ਅਤੇ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹਨ। ਇਹੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਮਾਂਨਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ ਅਚੇਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਸ ਪਰਮ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਆਂਤਰਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭੈਅ ਮੁਕਤ ਪਦਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦੇ ਮੈਟਾਫਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਨ ਭਾਵ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਸੱਚ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਸਥੂਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪਹਿਚ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਜੂਦ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਦੀ ਸਮਝ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ' ਦਾ ਮੈਟਾਫਰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇ ਦਾ ਵਜੂਦ ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਾਨਵੀ ਦੇਹ ਦਾ ਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਝੂਠਾ ਤਨੁ ਸਾਚਾ ਕਰਿ ਮਾਨਿਓ
ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ॥
ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ
ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ॥¹

ਬੇਸ਼ੱਕ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਨ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ ਪਰਮ ਵਜੂਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਵਜੂਦਾਂ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਜਲ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਉਰਜਾ ਜੋ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਹਨੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀਵਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਉਸਨੂੰ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦੀ। ਇਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਰਜਾ ਦਾ ਪਰਮ ਉਰਜਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਾਂਚ ਤਤ ਕੇ ਤਨੁ ਰਚਿਓ
ਜਾਨਹੁ ਚਤੁਰ ਸੁਜਾਨ॥
ਜਿਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਨਾਨਕਾ
ਲੀਨ ਤਾਹਿ ਮਹਿ ਮਾਨੁ॥²

ਸਵੈ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਅੰਦਰ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੋਹ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰੰਤਰ ਇਸ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਹੀ-ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗਹਿਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਜੁੜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਪੂਤ ਮੀਤ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਸਿਉ
ਇਹ ਬਿਧ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ॥³

ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਗਹਿਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾ ਦੇਹੀ ਜਿਸਨੂੰ ਜੀਵੰਤ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਮੋਹ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸਭ ਕਿਛੁ ਜੀਵਤ ਕੇ ਬਿਵਹਾਰ॥
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸਭ ਬੰਧਪ
ਅਰੁ ਫੁਨਿ ਗ੍ਰਿਹ ਕੀ ਨਾਰਿ॥ ਰਹਾਉ॥
ਆਧ ਘੀ ਕੇਉ ਨਹਿ ਰਾਖੈ
ਘਰ ਤੇ ਦੇਤ ਨਿਕਾਰਿ॥⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਠਾ ਅਤੇ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੁੱਚਾ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜਾਂ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਲੋੜ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਅਸਲ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪਾਠਾਤਮਕ ਸੰਰਚਨਾ

ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੁਨੀਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਪਰਮ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ:

ਜਗਤ ਮਹਿ ਝੂਠੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ॥
ਅਪਨੇ ਹੀ ਸੁਖ ਸਿਉ ਸਭ ਲਾਗੇ
ਕਿਆ ਦਾਰਾ ਕਿਆ ਮੀਤ॥⁵

ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਤੇ ਸਾਥ ਨਿਭਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਮੂਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮਾਇਆਵੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਬਹੁਤੁ ਹਿਤੁ ਜਾ ਸਿਉ
ਸਦਾ ਰਹਤ ਸੰਗਿ ਲਾਗੀ॥
ਜਬ ਹੀ ਹੰਸ ਤਜੀ ਇਹ ਕਾਇਆ
ਪ੍ਰੇਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕਰਿ ਭਾਗੀ॥⁶

ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ, ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਮੋਹ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪ੍ਰਥਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੈ (Self) ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ (Others) ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂਜਗਤ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ 'ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਦੇ ਮੈਟਾਫਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਰਨ ਕਸਤੂਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਬਾਲੂ ਰੇਤ ਦੀ ਚਮਕ ਵਿਚੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਸਤੂਰੀ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਕਸਤੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਉਹ ਪਦਾਰਥਕ ਜਾਂ ਮਾਇਆਵੀ ਦਿਖ ਵਿਚੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਅਰਥ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜਿਉ ਝੂਠੇ ਇਹੁ ਜਗ
ਦੇਖਿ ਤਾਸਿ ਉਠਿ ਧਾਵੈ॥⁷

ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜਿਉ ਜਗ ਰਚਨਾ
ਯਹ ਦੇਖਹੁ ਰਿਦੈ ਬਿਚਾਰਿ॥⁸

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਸਦੇ ਸਮੂਹ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਭਾਵ ਮਾਇਆਵੀ ਵਸਤੂਜਗਤ ਨੂੰ ਭਰਮਮੂਲਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੀ ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ 'ਸੁਪਨੇ' ਦੇ ਮੈਟਾਫਰ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਮਾਇਆਵੀ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੈ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਮਝੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ

ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਗਵਾਰ ਭਾਵ ਮੂਰਖ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਪਰਤੱਖਣ ਯੋਗ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੋ ਵਸਤੂ, ਵਰਤਾਰਾ ਜਾਂ ਵਜੂਦ ਉਸਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਜੋ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪਰਤੱਖਣ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਚਿੰਨ੍ਹਤਾਮਕਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਾਧਨਾ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਧਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਰੇ ਨਰ ਇਹ ਸਾਚੀ ਜੀਅ ਧਾਰਿ॥
 ਸਗਲ ਜਗਤੁ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੁਪਨਾ
 ਬਿਨਸਤ ਲਗਤ ਨ ਬਾਰ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਬਾਰੂ ਭੀਤਿ ਬਨਾਈ ਰਚਿ ਪਚਿ
 ਰਹਤ ਨਹੀ ਦਿਨ ਚਾਰਿ॥
 ਤੈਸੇ ਹੀ ਇਹ ਸੁਖ ਮਾਇਆ ਕੇ
 ਉਰਝਿਉ ਕਹਾ ਗਵਾਰ॥⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥ ਨਿਰਭੈ, ਨਿਰਬਾਨ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਜਗਤ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਗਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸੰਬੰਧਤਮਕਤਾ ਦੀ ਬੰਧਨ-ਯੁਕਤ ਸਥਿਤੀ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਧਨੁ ਦਾਰਾ ਸੰਪਤਿ ਸਗਲ
 ਜਿਨਿ ਅਪੁਨੀ ਕਰਿ ਮਾਨਿ॥
 ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਸੰਗੀ ਨਹੀ
 ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਜਾਨਿ॥¹⁰

ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਤਿੰਨੇ ਪਾਸਾਰ : ਸਵੈ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਸਤੂਜਗਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਮੇਂ 'ਮਾਇਆ' ਦੇ ਸੰਕਲਪੀ ਚਿਹਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ

ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਾਇਆਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਹੋਂਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਵਸਤੂਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹੀ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦੀ ਅਸਲ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਮੌਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਟੱਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰਾਲ ਭਾਵ ਸਮਾਂ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਇਸ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਅਰਥਾਤ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੱਧ ਤੇ ਵੱਧ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੀ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂਜਗਤ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਸ ਦਾ ਭਰਮ-ਮੂਲਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਚਾਹਤ (Desire) ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਬਾਹਰਵਰਤੀ ਤਾਂ ਭਟਕਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਸਦੀਵਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੱਚ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅੱਗੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਅੱਗੇ ਦੋ ਮਾਰਗਾਂ (ਦੁਰਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ)ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਦੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਦੀ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਭਟਕਣਾ ਭਰਪੂਰ, ਭਰਮਯੁਕਤ, ਭੈਅ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਬੰਧਨ-ਯੁਕਤ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਤਿਆਗ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੱਚੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਜਗਤ ਦਾ ਸਫ਼ਰ 'ਜੀਵਨ' ਤੋਂ 'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ' ਤੱਕ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਪਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਰੀਰਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ਦੂਜਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਤਾਂ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪਿਛਲੱਗ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪਾਰਗਾਮੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਹੈ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਕਾਸਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਬੁੱਧੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਾਰਕ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਾਨਵੀ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਸੰਸਾਰਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਹੋਂਦ

ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਹੈ, ਉਸ ਉਪਰ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ ਦੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਭੈਅ ਭਾਵ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਭਟਕਣਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਇਸ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੁਰਮਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਚੇਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਦੁਰਲਭ ਦੇਹ', 'ਮਾਨਵ ਜਨਮ ਅਮੋਲਕ' ਅਤੇ 'ਰਤਨ ਜਨਮ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਮਹੱਤਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਲੈਟੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸੱਚ (Almighty) ਦੀ ਨਕਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭ੍ਰਮਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਉਸ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਅੰਦਰ ਭੈਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰਮਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਭਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲਤ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵਰਜਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਭੈ ਨਾਸਨ ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਨ
ਕਲਿ ਮੈ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ॥
ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਜੋ ਨਾਨਕ ਭਜੈ
ਸਫਲ ਹੋਹਿ ਤਿਹ ਕਾਮ॥¹¹

ਇਥੇ ਵਰਣਿਤ ਦੁਰਮਤ-ਮਾਰਗ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨਮੱਤ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ, ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸੂਥਲ ਦੋ ਹੋਂਦਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਖਮ ਹੋਂਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੂਥਲ ਹੋਂਦ ਉਸ ਲਈ ਅਪਹੁੰਚ ਹੈ 'ਮਨ' ਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ ਦੀ ਸੂਖਮ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਮਾਨਵੀ ਆਤਮਿਕ ਵਜੂਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਅਨੁਭਵ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਇਛਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਭਟਕਣਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ, ਅਸੀਮ ਅਨੁਭਵੀ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤਤਾ ਕਾਰਨ ਚੰਚਲ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ ਉਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਵੱਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਉਤਸੁਕ ਕਰਦੀ ਹੈ।

'ਮਨ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਰਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਭੌਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਵਿਕਾਰ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ) ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੀ ਅਤੇ ਚਲਾਏਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਕੇਵਲ ਮਾਨਵੀ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅੰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਭਾਸ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਗਵਾਉਣ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਨੇਹ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਮ ਉਰਜਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਪਰਮ ਉਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਗੁਰਮਤਿ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਰਗ 'ਗੁਰੂ-ਗਿਆਨ' ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਕੋ-ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਕ੍ਰਮਿਤ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ, ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਪਾਂਧੀ ਬਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਭੈਅ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਗੁਰੂ-ਸ਼ਰਨ' ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁਫਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਵੱਧ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਉਹ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਾਨਵੀ-ਵਜੂਦ ਪਰਮ ਵਿਆਪਕ ਵਜੂਦ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਾ

ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰ ਸਕਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਟਕਣਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਸਦੀਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਦੀਵੀ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਰੰਤਰ ਉਸਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਭਾਵ ਗੁਰਮਤਿ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਗੁਰੂ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਕੀ ਹੈ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਚੇਤਨਾ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਜੋ ਕਿ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਜਾਂ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਚਿਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਤਾ ਤੋਂ ਜੋ ਲੋੜ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਰਜਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਦੇਹ ਜਦੋਂ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭੌਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਭਰਮ ਅਤੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਹ ਦੁਬਿਧਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਥਿਰਤਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਠਹਿਰਾਉ ਉਪਰੰਤ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਭੈਅ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੈਅ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਪਰਮ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਰਜਾ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਉਰਜਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਪਰਤੱਖਣ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂਲੇ ਜੁੱਟਾਂ (binary oppositions) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੱਚ-ਝੂਠ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਉਸਤਤਿ-ਨਿੰਦਿਆ, ਪੁੰਨ-ਪਾਪ, ਸੁਰਗ-ਨਰਕ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਆਦਿ। ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਕਦੇ ਝੂਠ ਨਾਲ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਟਕਣਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਦੁਬਿਧਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕਰੂਪਤਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਬਿਧਾ-ਗੁਸਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਪਰਮ ਸੱਚ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਅੱਗੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਜੋਤ ਦੀ ਲੋਅ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਭੈਅ ਮੁਕਤਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ।

ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੌਰਾਨ ਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਭੈਅ ਅਧੀਨ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭੈਅ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਇਆਵੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆਵੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦੇਣ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਮੂਹ ਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡਰ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਮਾਇਆਵੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪਾਠਾਤਮਕ ਸੰਰਚਨਾ

ਮੂਲ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਡਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਡਰ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਗੁਆ ਲੈਣਦਾ ਡਰ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਵੀ ਵੱਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਂਤਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਨਿਰਾਰਥਕ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਾਇਆਵੀ ਜਗਤ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਡਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੈਅ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ ਪਰਮ ਸਕਤੀ ਦੇ ਭਉ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਭੈਅ ਮੁਕਤਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਮ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਮਿਤ ਕਾਲ ਆਪੀਨ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਕਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਾਇਆਵੀ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪਰਮ ਸੱਚ ਤੱਕ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਤੱਕ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੁਹਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ
ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ॥
ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ
ਘਟ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ॥¹²

ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਤਮਕਤਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਬੱਚਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗਤ (ਪਾਰਲੌਕਿਕ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸੇ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਜੂਦਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਭਾਵ ਦੇਹੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ, ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਜੂਦ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾਅ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਯਥਾਰਥ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸਤੂਗਤ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਸਤੂਗਤ ਪਰਤੱਖਣ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਤੱਖਣ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਤੱਖਣ ਨੂੰ ਵਸਤੂਗਤ ਪਰਤੱਖਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ

ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਬਲ' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਬਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਕ ਜੁਗਤਾਤਮਕ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਜੂਦਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਕੀ ਹੈ ਆਦਿ? ਜਦੋਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਵਜੂਦਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਜੂਦਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਤਮਕਤਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਲਹੀਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀਠੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਜੂਦ ਤਾਂ ਕਾਲ ਦੇ ਅਧਿਨ ਹੈ ਕਾਲ-ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲੋੜਾਂ, ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਮੈਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀ 'ਮੈਂ' ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਹਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਦੇ ਗੁਆਚਣ ਦਾ ਕਠੋਰ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਹੀਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਰਤੱਖਣ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ 'ਮੈਂ' ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬਲਹੀਣਤਾ ਭਾਵ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਕਾਲ-ਯੁਕਤ ਵਜੂਦਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸੰਬੰਧਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅੰਤਿਕ ਸੱਚ ਮੰਨਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਪਨਈ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਕਈ ਸਰਵਉੱਚ ਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸੇ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਜਗਤ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਉਸਤਤ-ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਆਸਾ-ਮਨਸਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਖ, ਸੰਤਾਪ ਅਤੇ ਭੈਅ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਬੰਧਨ-ਯੁਕਤ ਵਿਹਾਰ, ਉਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਮੂਲਕ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਟਕਣਾ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਮਮਤਾ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪਾਠਾਤਮਕ ਸੰਰਚਨਾ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਜਗਤ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਮੁਕਤੀ ਬੋਧ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਵੀ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ:

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੧੯
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੭
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੧੯
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੫੩੬
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੫੩੬
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬੩੪
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੧੯
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੫੩੬
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬੩੩
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੬
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੭
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬੮੪

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ)

ਤੇਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ *

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਨੌਵੀਂ ਨਾਨਕ-ਜੋਤਿ, ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ 1621 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਕਵੀ ਕੰਕਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਨ :

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰੁ ਹੈ ਵਹੀ ਜਾਨ ਲੇਹੁ ਮਨ ਮਾਹਿ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਅਰੁ ਯਾਹਿ ਮੈ ਭੇਦ ਦੂਸਰੇ ਨਾਹਿ ॥¹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਨ: ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ (1613 ਈ.); ਸੂਰਜ ਮਲ (1617 ਈ.); ਅਣੀਰਾਇ (1618 ਈ.) ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ (1619 ਈ.)। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਵੈਰਾਗਮਈ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲੜੀ ਗਈ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜੋਹਰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇਗ ਦਾ ਧਨੀ ਸਾਬਤ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ 1632 ਈ. ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਿਵਾਸੀ ਸ੍ਰੀ ਲਾਲ ਚੰਦ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਬੀਬੀ ਗੁਜਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ 1666 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੁਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਭਟ-ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਲਏ ਗਏ ਨੋਟਸ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਕੋਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕ ਸਿਧ ਹੋਵੇਗਾ।

‘ਭਟ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਉਸਤਤਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ, ਅਥਵਾ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਯਸ਼ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ।² ਭਟ, ਅਕਸਰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੁਧਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਥਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵਜਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਟਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਲ ਝਾਤ ਮਾਰਿਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਿਖਾ ਨਾਂ ਦੇ ਭਟ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਈ ਭਟਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਟਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ

* ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, (ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ), ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਮੀਰਾਂਪੁਰ (ਪਟਿਆਲਾ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ)

ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਛੰਦ ਉਚਾਰੇ, ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਟਾਂ ਕੇ ਸਵਈਏ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।³

ਇਥੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਭਟ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਭਟ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਟਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਇਕ ਇਕ ਵੇਦ ਚਤੁਰ ਵਪੁ ਧਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾਮ ਤਿਨ ਕਹੋਂ ਅਸੰਸ,
ਪੂਰਵ ਸਾਮਵੇਦ ਕੇ ਇਹ ਤੇ ਮਥੁਰਾ ਜਾਲਪ ਬਲ ਹਰਿਬੰਸ,

ਪੁਨਿ ਰਿਗਵੇਦ ਕਲਯ ਜਲ ਨਲ ਤ੍ਰੈ ਕਲਸਹਾਰ ਚੌਥੇ ਗਿਨਿ ਅੰਸ,
ਭਏ ਯਜੁਰ ਕੇ ਟਲਯ ਸਲਯ ਪੁਨਿ ਜਲਯ ਭਲਯ ਉਪਜੇ ਦਿਜਬੰਸ,

ਬਹੁਰ ਅਥਰਵਣ ਦਾਸੁਰੁ ਕੀਰਤਿ ਗਨਿ ਗਯੰਦ ਸਦਰੰਗ ਸੁਚਾਰ,
ਕਮਲਾਸਨ ਕੇ ਭਿੱਖਾ ਨਾਮ ਸੁ ਇਹ ਸਭ ਤੇ ਭਾ ਅਧਿਕ ਉਦਾਰ॥⁴

ਭਟ ਵਹੀਆਂ

ਭਟ, ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲਾਗ-ਦਫ਼ਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਭਟ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਵਹੀਆਂ⁵ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ-ਕਿਤੇ ਇਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਪਤੇ ਤੇ ਬੰਸਵਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਸਮਾਗਮ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਕੁਰਸੀਨਾਮੇ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਪੜ੍ਹ-ਸੁਣਾ ਕੇ, ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਬੀਰਤਾਂ ਦੇ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਉਭਰਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸ ਕੇ, ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁਲਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਦਾਨ/ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਵਹੀਆਂ ਭਟਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਨੇਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਹਾਲਾਤ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਟ, ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਖਾਤਰ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦੀ ਘਟਨਾਵਲੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮਗਰੀ ਤਿਆਰ ਰਹੇ।

ਭਟ ਇਕਲੇ-ਦੁਕਲੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਟੋਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਦੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਲਾਕਿਆਂ, ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ, ਭਟ ਵਹੀ ਤਲਉਂਢਾ, ਭਟ ਵਹੀ ਕਰਸਿੰਧੂ, ਭਟ ਵਹੀ ਭਾਦਸੋਂ, ਭਟ ਵਹੀ ਪੂਰਬੀ ਦਖਣੀ,

ਭਟ ਵਹੀ ਜਾਦੋ ਬੰਸੀਆਂ ਕੀ ਆਦਿ। ਇਹ ਭਟ ਵਹੀਆਂ ‘ਭਟ-ਅਛਰੀ’ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਈ ਛਜੂ ਸਿੰਘ ਭਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਅਮੁਲਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸ ਮੁਲਵਾਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਥਾਂ ਗਿ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੱਟਾਂ ਬਾਰੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਡੀ ਅਖਉਤੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪੋਲ ਖੋਲ ਕੇ ਰਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਪਈ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਬੇ-ਖ਼ਬਰ ਅਤੇ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਟੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਿਤਨਾ ਕੀਮਤੀ ਮਸਾਲਾ, ਅਣ-ਛੋਹਿਆ ਪਇਆ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਭਰ ਬਹਿਸਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਨੀਂਹ ਤੇ ਰੇਤ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਸਾਰਣ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ।...⁶

ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕੌਤਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਦਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਟਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਆਗਮਣ ਤੀਜੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ :

ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੰਮਤ 1718 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਮਹਲ ਛਟੇ ਕਾ ਪੋਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਕਾ ... ਸੋਢੀ ਖੱਤ੍ਰੀ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੇਂ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਕੇ ਉਦਰ ਥੀ ਨਗਰ ਪਟਨਾ ਮੇਂ ਸੰਬਤ 1718 ਪੋਖ ਮਾਸੇ ਸੁਦੀ ਸਪਤਮੇ ਬੁਧਵਾਰ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹੀ ਏਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁਆ ਜਿਸ ਕਾ ਨਾਮ ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਰਾਖ ਕੁਲ ... ਮਲਕ ਕੇ ਜਾਨਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਕੜਾਹੀ ਕੀ।⁷

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ, ਕੇਵਲ ‘ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ’ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ। ਇਸ ਤਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਮੁਚਾ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਚੋਜ ‘ਨਾਨਕ-ਜੁਗਤਿ’ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਚੇ ‘ਗੁਰੂ’ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰੂ-ਜੁਗਤਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕੁਝ ਕਠਿਨ ਜਰੂਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮਸਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਕਤ ਦਰਸਾਏ ਇਸ਼ਾਰੇ (ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ), ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਧੀਰਮਲ ਸਣੇ, ਆਪੋ-ਧਾਪੀ ਬਣੇ ਬਾਈ ਗੁਰੂ, ਮੰਜੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹੀਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ)

ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਗਟ' ਕੀਤਾ। ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭਾਈ ਦੁਆਰਕਾ ਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਦਿਤਾ:

ਬਚਨ ਬ੍ਰਿਤੰਤ ਸਭ ਕਹਾ ਸੁਨਾਏ।
ਕਰ ਬਿਨੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪਰ ਬੈਠਾਏ॥
ਕੁੰਕਮ ਤਿਲਕ ਮਸਤਕ ਗੁਰ ਦੀਨਾ।
ਨਲਏਰ ਭੇਟ ਧਰ ਪੂਜਾ ਕੀਨਾ॥...¹⁰

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ:

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਭਟ ਵਹੀ ਸੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸੰਮਤ 1722 ਹਾੜ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 21 ਤਾਰੀਖ ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਮਾਖੋਵਾਲ ਦੇ ਥੇਹ ਉਤੇ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਵਾਈ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾਂ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕਾ
ਪੋਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਕਾ ਪੜਪੋਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕਾ
ਬੰਸ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਗੋਸਲ ਗੋਤਰਾ ਸੋਢੀ ਖਤਰੀ
ਬਾਸੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਕਹਿਲੂਰ
ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈਸ ਅਸਾਢ ਪ੍ਰਬਿਸ਼ਟੇ ਇਕੀਸ ਸੋਮਬਾਰ ਕੇ ਦਿਹੁ
ਮਾਖੋਆਲ ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਥੇਹ ਤੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਰੰਪਾਬਾ ਬੰਸ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ
ਕੇ ਦਸਤ ਮੁਬਾਰਕ ਸੇ ਨਏਂ ਗ੍ਰਾਮ ਕੀ ਮੋੜੀ ਗਾਡੀ ਨਾਉ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਰਾਖਾ
ਗੁਰੂ ਕੀ ਕੜਾਈ ਕੀ।¹¹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1669 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢੁਹਾ ਦਿਤੇ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ ਗਏ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਮਤ 1732 ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ (ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਪੁਜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਨਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੇ ਕਾਰਨ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਕੌਣ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੋਚ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿ ਦੇਣ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੇ।

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਰਾਹੀਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ

ਦਾ ਫੁਰਮਾਣ ਜ਼ਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 1673 ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖਾਂ - ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਨਾਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਪੁਰ, ਰੋਪੜ, ਕਰਹਾਲੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਚੀਕਾ, ਕੈਥਲ, ਜੀਂਦ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਆਗਰਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦਿਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦਾ ਫੁਰਮਾਣ ਜ਼ਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਝੱਲੇ। ਅੰਤ ਨਵੰਬਰ 1675 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਉਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੌਤ ਕਬੂਲਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਸਤੇ ਰਖੇ ਗਏ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਖਰੀ ਮੌਤ ਕਬੂਲਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਰੇ ਨਾਲ ਚੀਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਰੂੰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਗ ਲਗਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਗ ਵਿਚ ਉਬਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਤ 11 ਨਵੰਬਰ, 1675 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਖੇ ਸੀਸ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲਗ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਭਟ ਵਹੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਮਤ 1732 ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਨਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦਿਤਾ :

ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਬੋਟਾ ਅਝੂ ਰਾਮ ਕਾ ਪੋਤਾ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਕਾ
ਪੜਪੋਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਕਾ ਬੰਸ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਕੀ
ਭਾਰਦਵਾਜੀ ਗੋੜਾ ਸਾਰਸੁਤ ਦਤ ਬ੍ਰਾਹਮਨ (ਮੁਲਾਲ)
ਬਾਸੀ ਮਟਨ ਪ੍ਰਗਨਾ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇਸ ਕਸ਼ਮੀਰ ਖੋੜਸ ਮੁਖੀ
ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੋਂ ਕੋ ਸੰਗ ਲੈ ਕੇ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਆਇਆ ਪ੍ਰਗਨਾ ਕਹਿਲੂਰ ਮੇਂ
ਸੰਬਤ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬੱਤੀਸ ਜੇਠ ਮਾਸੇ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸੀ ਕੇ ਦਿਹੁ।
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾਂ ਨੇ ਇਨੇ ਧੀਰਜ ਦਈ।...¹²

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਰਵਾਨਾ

ਭਟ ਵਹੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਕੇ ਭਾਈ ਮਤੀਦਾਸ, ਸਤੀਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ :

... ਸਾਵਨ ਪ੍ਰਸ਼ਿਸਟੇ ਅਠੇ ਕੇ ਦਿਹੁ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਜੀ ਕੇ
ਗੁਰਗੱਦੀ ਕਾ ਟਿਕਾ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਕੀ ਤਰਫ ਜਾਨੇ ਕੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀ
ਸਾਥ ਦੀਵਾਨ ਮਤੀਦਾਸ ਸਤੀਦਾਸ ਰਸੋਈਆ ਬੋਟੇ ਹੀਰਾਨੰਦ ਛਿਬਰ ਕੇ
ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੋਟਾ ਸਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ... ਜਲਹਾਨਾਂ ਬਲਉਤ ਆਇਆ।¹³

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜੋਤਿ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਫਲਤਾਈ ਦੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਰਾਗ ਦਿਖਾਇਆ, ਨੌਵੇਂ ਜਾਮੇਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇ-ਪਤੀ ਬਣਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ। ਭਟ ਵਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਸਾਖੀ ਇਉਂ ਭਰਦੀ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਵਾਂ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕਾ ... ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੌ ਬੱਤੀਸ ਮੰਗਸਰ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਵੀਰਵਾਰ ਕੇ ਦਿਹੁ ਤੀਜੈ ਪਹਿਰ-ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਸਾਮੇਂ-ਜਲਾਦ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਸੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਸੀਸ ਧੜ ਸੇ ਜੁਦਾ ਕਰ ਦੀਆ। ਤਲਵਾਰ ਕੇ ਗੈਲੋ ਧਾਗੇ ਸੇ ਬਾਧਾ ਕਾਗਜ ਜਿਉਂ ਕਾ ਤਿਉ ਰਹਾ। ਇਹ ਅਜਮਤ ਦੇਖ ਕਾਜੀ ਤੇ ਦੇਖਨ ਆਈ ਖਲਕਤ ਅਚੰਭਾ ਰਹਿ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਨੇ ਕੇ ਮਾਨਾਂ।¹⁴

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਸਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ 'ਸਚੁ' ਦਾ ਰਾਗ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ 11 ਨਵੰਬਰ, 1675 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿਤੀ।¹⁵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:

ਠੀਕਰਿ ਫੇਰਿ ਦਿਲੀਸ ਸਿਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰਿ ਕੀਯਾ ਪਯਾਨ॥

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰੀ ਨ ਕਿਨਹੂੰ ਆਨਿ॥

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕੇ ਚਲਤ ਭਯੋ ਜਗਤ ਕੋ ਸੋਕ॥

ਹੈ ਹੈ ਹੈ ਸਭ ਜਗ ਭਯੋ ਜੈ ਜੈ ਜੈ ਸੁਰ ਲੋਕਿ॥¹⁶

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ, ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਰਖੀ :

ਪ੍ਰਗਟ ਭਏ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ।

ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਪੈ ਢਾਪੀ ਚਾਦਰ॥¹⁷

ਸੈਨਾਪਤਿ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ 'ਧਰਮ ਹੇਤਿ' ਹੋਈ ਸੀ :

ਕਰਮ ਧਰਮ ਕੀ ਜਿਨਿ ਪਤਿ ਰਾਖੀ॥

ਅਟਲ ਕਰੀ ਕਲਜੁਗ ਮੈਂ ਸਾਖੀ॥

ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਾ ਕਾ ਜਸ ਭਯੋ॥

ਜਿਹ ਤੇ ਸਰਬ ਧਰਮ ਬੰਚਯੋ॥

ਤੀਨ ਲੋਕ ਮੈ ਜੈ ਜੈ ਭਈ॥

ਸਤਿਗੁਰਿ ਪੈਜ ਰਾਖਿ ਇਮ ਲਈ॥

ਤਿਲਕ ਜਨੇਊ ਅਰਿ ਧਰਮਸਾਲਾ॥

ਅਟਲ ਕਰੀ ਗੁਰ ਭਏ ਦਿਆਲਾ॥

ਧਰਮ ਹੇਤਿ ਪ੍ਰਭ-ਪੁਰਹਿ ਸਿਧਾਏ॥...¹⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੀਤੇ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੀ ਜਗਤ ਦੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਲਈ ਦਿਤੀ ਸੀ:

ਬੈਠੇ ਹਰਿ ਧਨ ਮਨ ਮੈ ਧਾਰੀ॥
ਨਿਜ ਬਪੁ ਦੀਨ ਜਗਤ ਹਿਤਕਾਰੀ॥
ਕਾ ਹਿਤ ਜਗ ਕੇ ਹਿਤ ਹੋ ਜਾਈ॥
ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਸੰਤ ਸਹਾਈ॥¹⁹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਲਿਆਉਣ ਬਾਰੇ ਭਟ ਵਹੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ :

ਜੈਤਾ ਬੇਟਾ ਆਗੇ ਕਾ ਨਾਨੂੰ ਬੇਟਾ ਬਾਘੇ ਕਾ ਉਦਾ ਬੇਟਾ ਖੇਸੇ ਕਾ...
ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਸੀਸ ਪਾਇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਕਹਿਲੂਰ ਆਇ
ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬੱਤੀਸ ਮੰਗਸਰ ਸੁਦੀ ਦਸਮੀ ਕੇ ਦਿਹੁ।
ਗਿਆਰਸ ਕੇ ਦਿਵਸ ਮੰਗਲਵਾਰ ਕੇ ਦਿਹੁ ਦਾਗ ਦੀਆ ਮਾਖੇਵਾਲ ਮੇਂ।²⁰

ਉਕਤ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਭਟ ਵਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਈ ਜੈਤਾ, ਨਾਨੂੰ ਅਤੇ ਭਾਈ ਉਦਾ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਤਥ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੈ।

ਸਾਰ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਜਤਨ-ਮਾਤਰ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਥਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਣਗੌਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਅਮੁਲਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ ਐਸੀਆਂ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ

- 1) ਸੰਛੇਪ ਦਸ ਗੁਰ ਕਥਾ, ਬੰਦ/ਪੰਨਾ - ੧੭੧/੫੪.
- 2) ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 904.
- 3) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੩੮੫-੧੪0੯.
- 4) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ ੩, ਅੰਗ ੪੮.
- 5) ਵਹੀ ਸ਼ਬਦ ਬਹੀ ਦਾ ਸਮਾਨਰਥੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਿਸਾਬ ਦੀ ਕਿਤਾਬ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 828 ; ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੀ ਸ਼ਬਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ : ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੇਸੀਆ ਬੈਠਾ ਕਢਿ ਵਹੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੯੫੩.
- 6) 'ਭੱਟ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ', ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਗਸਤ, 1961.
- 7) ਭਟ ਵਹੀ ਤਲਉਂਡਾ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਜੀਂਦ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਮਤ 1723 ਹੈ।
- 8) ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ, ਚਰਣ/ਬੰਦ/ਪੰਨਾ - ੮/੩੫-੬/੬੪.
- 9) ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ 'ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ' ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- 10) ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਖੰਡ-2), ਸਾਖੀ/ਬੰਦ/ਪੰਨਾ - ੯/੨੭/੬੨੭.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ)

- 11) ਭਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ, ਖਾਤਾ ਜਲਹਾਨੋ ਬਲਉਤੋ ਕਾ।
- 12) ਭਟ ਵਹੀ ਤਲਉਂਡਾ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਜੀਂਦ।
- 13) ਭਟ ਵਹੀ ਤਲਉਂਡਾ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਜੀਂਦ।
- 14) ਭਟ ਵਹੀ ਤਲਉਂਡਾ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਜੀਂਦ।
- 15) ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 57.
- 16) ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 70.
- 17) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ, ਅਧਿਆਇ/ਬੰਦ/ਪੰਨਾ - ੧/੧੪/੬੫.
- 18) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ, ਅਧਿਆਇ/ਬੰਦ/ਪੰਨਾ - ੧/੧੨/੬੪.
- 19) ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਅਧਿਆਇ/ਬੰਦ/ਪੰਨਾ - ੪/੮੫/੩੯.
- 20) ਭਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ, ਖਾਤਾ ਉਦਾਨਿਆ ਕਾ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ-ਬਾਣੀ : ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ

ਮਨਿੰਦਰ ਕੌਰ *

ਚਿੰਤਨੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖ ਜਾਂ ਅਪੂਰਨ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਨਿਰੋਲ ਆਤਮ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ (ਜੋ ਉਹ ਹੈ) ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਚਿੰਤਨੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ, ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਆਦਿ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਵਿਗਿਆਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਗਿਆਨ/ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਿੱਸੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਹਿੰਦ-ਖੁਹੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਚਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਤੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਭ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੁਝ ਕ ਪੱਖਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕੀ?।

ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਚਿੰਤਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਅਸਤਿਤਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਜੀ-ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਪਰਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ, ਪ੍ਰਤੱਖ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵ/ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇਲਾ, ਪ੍ਰੋਖ, ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਰਕੇਗਾਰਦ, ਫਰੈਂਡਰਿਕ ਨੀਤਸ਼ੇ, ਕਾਰਲ ਜੈਪਸਰਜ਼, ਮਾਰਟਿਨ ਹਾਈਡੀਗਰ, ਜੀਨ ਪਾਲ ਸਾਰਤ੍ਰ, ਕੈਬਰੀਅਨ ਮਾਰਸ਼ਲ, ਅਲਬੈਰ ਕਾਮੂ ਤੇ ਹਰਮਨ ਲੋਟਜੇ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਚਿੰਤਨ ਦਾ

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ, ਜੀ.ਜੀ.ਡੀ. ਐੱਸ.ਡੀ ਕਾਲਜ, ਖੇੜੀ ਗੁਰਨਾ, ਰਾਜਪੁਰਾ

ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਾਂਗ ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਸਤਿਤਵ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਧਿਐਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਤੇ ਕਲਪਨਾਮਈ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਚੋਣ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਨਵੀ-ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਸਤਿਤਵਾਦ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਣ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋਈ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਆਸਤਿਕ ਤੇ ਨਾਸਤਿਕ' ਦੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਸਤਿਕ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਲੈਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਣਿਆਂ ਲਈ ਉੱਤਰਦਾਈ ਖੁਦ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਸਤਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਾਸਤਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਰਬ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ।”² ਭਾਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸਾਂਝਾ ਤੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਅਸਤਿਤਵਾਦ ਕੀ ਹੈ? ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੋ ਟੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਤਿਤਵਾਦ ਇਕ ਸੋਚਣ ਦਾ ਢੰਗ (Mode of Thinking) ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵੈ-ਚੇਤੰਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੌਨ ਮੈਕਿਉਰੀ ਅਸਤਿਤਵਾਦ ਨੂੰ ‘Style of Philosophizing’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ/ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਮਸਲਾ ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ-ਬਿੰਦੂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਮਾਤਰ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਕਾਰ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ/ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝ-ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਨਵੀਨ ਪਰਿਪੇਖ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਭਾਵੇਂ ਕਿਰਕੋਗਾਰਦ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੱਕ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਹਨ।⁴

ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਵਰਗੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਅਸਤਿਤਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹੋਂਦ, ਅਸਤਿਤਵ, ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਮਝਾਵੀ ਸ਼ਬਦ Existance ਹੈ, ਜੋ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ

ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਹਿਤ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਅਸਤਿਤਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਤਿਤਵਸ਼ੀਲ ਕਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹ ਹੈ'। ਉਸਦੀ 'ਮੈਂ ਹਾਂ' ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ Exist ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋਣਾ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਆਤਮਿਕਰਨ ਤੇ ਸਵੈ ਦਾ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦਾ ਸਫਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੇ ਵਸਤੂਗਤ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁵ ਇਸ ਲਈ ਅਸਤਿਤਵ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਵੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ 'ਹੋਣ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਹੈ' ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਣ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੋ ਮਨੁੱਖ 'ਹੈ' ਅਤੇ ਇਹ 'ਹੈ' ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਬੰਨਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਨਿਰਜੀਵ ਵਸਤੂ (Object) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਤੇ ਤਨਾਉ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਬੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰ (Essance) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਆਦਿ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਬੰਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ 'ਹੋਣ' ਦੀ ਬਜਾਇ 'ਹੈ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮੂਰਤ, ਅਦੁੱਤੇ ਤੇ ਆਤਮਪਰਕ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿਰਕੇਗਾਰਦ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਵੈ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਾ ਕੀ ਹੈ? ਆਤਮਾ ਸਵੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਵੈ ਕੀ ਹੈ? ਸਵੈ ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ।... ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਅਣਗਿਣਤ ਤੇ ਗਿਣਤ, ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਨੰਤ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਸਲੇਸ਼ਨ ਹੈ।⁶

ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ-ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਅਧੀਨ 'ਅਸਤਿਤਵ' ਤੇ 'ਸਾਰ' ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ' ਤੇ 'ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ' ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਤਿਤਵ ਸਦਾ ਸਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (existence precedes essence) ਜਿਹੜਾ

ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।⁷ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਰ ਨਿਸਚਿਤ, ਸਮੂਰਤ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ, ਸਮੂਰਤਨ, ਸੁਤੰਤਰ, ਆਤਮਪਰਕਤਾ, ਅਦੁੱਤੀਪਨ/ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ, ਸਵੈ-ਚੇਤਨ ਤੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਅਦੁੱਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਿਰਕੇਗਾਰਦ (Kierkegaard) ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ਅਸਤਿਤਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਦਾਅਵੇ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਉਹ ਅਸਤਿਤਵਾਨ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਜੋ ਖੁਦ ਚੋਣ ਕਰਦੀ, ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।⁸

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਨਵੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਈਸ਼ਵਰ, ਸਰੀਰ, ਚੇਤਨਾ, ਮੌਤ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਮਾਜ, ਕਰਮ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੋਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਜਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣਾ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਿਚਰਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਤਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਇਹ ਰਾਹ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਾਂ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ 'ਆਪੇ ਦੀ ਹੋਂਦ' ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਥਾਈ 'ਪਰਮ-ਸੱਤ' ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੇਹਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸਕਿਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਕਟ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੀ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜ ਕੇ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਸਪਰ ਦੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ

ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟਮਈ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਗੀ ਨਾਲ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ (Time and Spcae) ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੀਮਿਤਤਾ ਦੀ ਸੁਚੇਤਤਾ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਹੁਣਤਾ, ਨਿਰੰਤਰ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਖੋਖਲੇਪਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਸਤਿਤ੍ਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਰਤਰ (Sartre) ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸੱਤਾ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਚਾਉ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਅਸਤਿਤ੍ਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਭਾਵਿਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ-ਬਾਣੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਰਤਾ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਸਥਾਈ ਤੇ ਸਥਾਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਅਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੂਲ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਹਸਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸ਼੍ਰੋਤ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਨੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਿਆਰ, ਅਨੰਦ, ਅਸੀਮਿਤਾ ਤੇ ਅਨੰਤਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹¹

ਸਭ ਕਿਛੁ ਜੀਵਤ ਕੇ ਬਿਵਹਾਰ॥

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਅਰੁ ਫੁਨਿ ਗ੍ਰਿਹ ਕੀ ਨਾਰਿ॥

ਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਨ ਹੋਤ ਜਬ ਨਿਆਰੇ ਟੇਰਤ ਪ੍ਰੇਤਿ ਪੁਕਾਰਿ॥

ਆਪ ਘਰੀ ਕੇਉ ਨਹਿ ਰਾਖੈ ਘਰ ਤੇ ਦੇਤ ਨਿਕਾਰਿ॥

ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-536

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣੀ ਸੰਕਟਮਈ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸਵਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਨਿਰਲੇਪ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਲੀਲਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਈਸ਼ਵਰੀ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸਥਿਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਸਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ 'ਕਾਵਿ-ਮੈਂ' ਦੇ ਸੰਬੋਧਕ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ 'ਕਾਵਿ-ਮੈਂ' ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਮੂਹ ਤੇ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ-ਬਾਣੀ : ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ

ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਉਮੈ ਤਜੀ ਕਰਤਾ ਰਾਮੁ ਪਛਾਨਿ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਵਹੁ ਮੁਕਤਿ ਨਰੁ ਇਹ ਮਨ ਸਾਚੀ ਮਾਨ॥

ਸਲੋਕ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-1427

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਭੌਤਿਕ ਚੌਗਿਰਦੇ, ਪਿਤਰੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨੇਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪਣੇ 'ਸਵੈ' ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 'ਸਵੈ' ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ 'ਸਵੈ' ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਵੈ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਸਵੈ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਦੋ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਤਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਇਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿੱਜ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਤਿਤਵ ਹੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਧੀਨ ਸਵੈ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਵੈ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ (ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ) ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੰਕਟਮਈ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਸਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਕੀਕਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਵੱਸ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਨ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਅਗਿਆਨਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਖੁਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਬੰਧਨ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਹਉਮੈ ਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਅਧੀਨ ਇਸ ਸੋਝੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵੱਸ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਬਲੁ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ ਕਛੁ ਨ ਹੋਤ ਉਪਾਇ॥

ਸਲੋਕ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-1429

ਮਨ ਮਾਇਆ ਮੈ ਫਧਿ ਰਹਿਓ ਬਿਸਰਿਓ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮੁ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਜਨ ਜੀਵਨ ਕਉਨੇ ਕਾਮੁ॥

ਪੰਨਾ-1426

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਵੈ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲੜ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ

ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਕਿਆਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਮਨੁੱਖ ਗੁਲਾਮੀ ਜਾਂ ਬੰਧਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗੌਰਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਜਮਸ਼ੀਲ ਵਿਹਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ... (ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ) ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਲਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹²

ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮੁੱਚੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕਾਦਰ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। "ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੂਪ ਰੰਗ ਵਟਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਨ ... ਦੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੇਵਲ ਰੋਗ ਹੈ, ਤਦ ਵੀ ਮਨ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੋਧਿਕ ਦੁੱਖ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਵੀ ਜਕੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੁਖ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ।"¹³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਜਾਂ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਖੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੈ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ (ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ) ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭੈ ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੋ ਚਿਤ੍ਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ (ਜਾਂ ਵਰਗ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਵਿਅਕਤੀ) ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਰਬ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ (The man) ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬਲਹੀਣਤਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲੋਂ, ਰੱਬ ਨਾਲੋਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਆਪੇ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਕਟ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਜੇਗ (religious alienation) ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੈ।"¹⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਫੁੱਟਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਤ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਨਯਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਭਾਵ-ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਮਨ ਵਿਚ ਫੁੱਟਦੇ ਦਵੰਦ ਹੀ, ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਮਾਪਢੰਡ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਗਤ-ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁੱਧ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਾਲ ਅਧੀਨ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ-ਬਾਣੀ : ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ॥

ਗਉੜੀ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-219

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨਦੇਣ-ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉੱਚਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖੀ-ਦੇਹ ਦੀ ਉੱਤਮਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਇਆ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ, ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਇਹੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਖਸ਼, ਵਜੂਦ, ਹਸਤੀ, ਜੀਵ ਆਦਿ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ (ਜੋ ਤਨ ਉਪਜਿਆ ਸੰਗ ਹੀ, ਸੋ ਭੀ ਸੰਗ ਨਾ ਹੋਇਆ)। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੀ ਇਸ ਸੁਰ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖੀ-ਦੇਹ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਉੱਤਮਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। "ਪਰ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਲੁੜੀਂਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਕਿਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅਸੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਪਹਿਲੋਂ ਸਰੀਰ ਵਲ ਠੀਕ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।"¹⁵ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਬਹੁਰਿ ਨਹ ਪਾਵੈ ਕਛੁ ਉਪਾਉ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਰੁ ਰੇ॥

ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਗਾਇ ਕਰੁਨਾ ਮੈ ਭਵ ਸਾਗਰ ਕੈ ਪਾਰਿ ਉਤਰੁ ਰੇ॥

ਗਉੜੀ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-220

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਮੈਂਬਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸਮਾਜ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਤਥ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਬਹੁਤ ਚੰਚਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਚੰਚਲਤਾ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਚਲ ਮਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਧਨ (ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ) ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ-ਲੋਭ, ਪਾਪ, ਕਾਮ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ, ਮਦ ਆਦਿਕ ਹਨ।"¹⁶ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਜਗ ਝੂਠੇ ਕਉ ਸਾਚੁ ਜਾਨਿ ਕੈ ਤਾ ਸਿਉ ਰਚੁ ਉਪਜਾਈ॥

ਦੀਨ ਬੰਧ ਸਿਮਰਿਓ ਨਹੀ ਕਬਹੂ ਹੋਤ ਜੁ ਸੰਗਿ ਸਹਾਈ॥

ਟੋਡੀ, ਮ.-9, ਪੰਨਾ-718

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਚਨਾ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਲੌਕਿਕਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਭਾਵ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਸ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਆਪਾ ਤੋੜਿਆਂ ਮਾਨਵਤਾ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਲਕਸ਼ ਹੈ।¹⁷ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਲਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਬੇਅੰਤ, ਅਜੂਨੀ ਤੇ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਨਮ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸਾਧੋ ਗਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵਉ॥

ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਅਮੋਲਕੁ ਪਾਇਓ ਬਿਰਥਾ ਕਾਹਿ ਗਵਾਵਉ॥

ਗਉੜੀ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-219

ਇਸ ਅਭੇਦਤਾ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਹੀ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਮੂਲ-ਸ੍ਰੋਤ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ 'ਆਪਾ ਚੀਨੈ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਜਨ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਆਪਾ ਚੀਨੈ ਮਿਟੈ ਨ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਕਾਈ॥

ਧਨਾਸਰੀ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-684

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਰਜਨਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਕਟਮਈ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਜਿਹਾ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਲ ਦਰਅਸਲ ਮਨੁੱਖੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਗਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਰਜ ਗਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ। ਸਭ ਇਛਾਵਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹਨ। ਸਭ ਭਾਵੁਕਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸਭ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜੀਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਹਿਣ ਨਿਰਦਵੰਦ, ਬੇਰੁਕਾਵਟ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਟਕਰਾਓ ਦੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਥਾਹ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਸੀਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਕਾਵਟ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ

ਕਰਦੀ ਹੈ ... ਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ... ਇਕ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੀ, ਕੋਈ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਟੱਕਰ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਖੀਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹⁸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਲ ਤੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਇਹ ਦਵੰਦ ਸਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬਲਵਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਮਲ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵਕ, ਭਾਵਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਚਲਾਏਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੀਮਾ ਵਜੋਂ 'ਮੌਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ' ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ "ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੇ ਕਾਇਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸਤਿਤਵਾਦ ਬੀਮਾਰ ਰੁਚੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੌਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲੋੜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਬੀਮਾਰ ਰੁਚੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੌਤ ਪ੍ਰਤੀ ਤਥਾਕਥਿਤ ਨਰੋਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਰੋਗਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਪਲਾਇਨਵਾਦੀ ਹੈ।... ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਤ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੌਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"¹⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਮੌਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਲਾਇਨਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਿਰਲਾਪੀ ਜਾਂ ਮਾਯੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਜੌਨ ਮੈਕਿਉਰੀ (John Macquarrie) ਅਨੁਸਾਰ :

ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਉਹ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੈ' ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। Theodosius Dobzhansky ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਤੀ ਵਜੋਂ ਮੌਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।²⁰

ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਧੀਨ ਉਲੇਖ ਉਪਲੱਭਯ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਕਸਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਉਲੇਖ ਅਧੀਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲਿਕ, ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਲਕ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ

ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਅਮਰਤਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਵਿਦਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਕ ਸੰਜੀਵ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅੰਤ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਣੀ ਅਧੀਨ ਕਾਲਵੱਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸਵੈ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ/ਅਸਥਿਰਤਾ ਬਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵਿਨਾਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਨਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਬੋਧ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕਾਲਵੱਸ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤ ਉਸ ਦਾ ਆਪ ਕਾਲਵੱਸ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛਿਨ ਭੰਗਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬੋਧ ਨੂੰ ਭੈਅ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਧੀਨ ਇਹ ਭੈਅ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਰਥ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੌਤ ਦੀ ਅਚਾਨਕਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੌਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਪਦਾਰਥਕ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਮੌਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕੁਰਤਾ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਇਸ ਦੇ ਆਚਾਨਕ ਵਾਪਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਚਣ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਮੌਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਅਚਾਨਕ-ਵਾਪਰਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਨਰ ਚਾਹਤ ਕਛੁ ਅਉਰ ਅਉਰੈ ਕੀ ਅਉਰੈ ਭਈ॥

ਚਿਤਵਤ ਰਹਿਓ ਠਗਉਰ ਨਾਨਕ ਫਾਸੀ ਗਲਿ ਪਰੀ॥

ਸਲੋਕ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-1427

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਗਿਆਨਮੂਲਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਤੋਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਅਚੇਤ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅਧੀਨ ਮੌਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਪਸਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਆਪੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਉਪਰ ਉਠਣ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਗਾਰਿਕ ਸਵੈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਫਿਰਤ ਫਿਰਤ ਬਹੁਤੇ ਜੁਗ ਹਾਰਿਓ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਲਹੀ॥

ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ ਸਿਮਰਤ ਕਹਾ ਨਹੀ॥

ਸੋਰਠਿ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-631

ਇਥੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਜੁਗਤ/ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਬਚਪਨ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸੋਚਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਮੌਤ ਵੱਲ ਵਧਾਏ ਇਕ ਕਦਮ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜਵਾਨੀ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਾਲਤ ਇੰਨੀ ਨਿਘਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਿਰ ਕੰਬਣਾ, ਪੈਰ ਥਿੜਕਣਾ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਘੱਟ ਵੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਸ ਸੰਕਟਮਈ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਮੌਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਪੂਰਵਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਚਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਸਿਰੁ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗ ਮਗੇ ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੀਨ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਈ ਤਉ ਨ ਹਰਿ ਰਸ ਲੀਨ॥

ਸਲੋਕ ਮ.-9, ਪੰਨਾ-1428

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਮਈ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਸ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੁ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਚਿਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪਰਮ-ਉਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ-ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤ-ਪਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਕਿਆਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਿਆਸ ਕਰਨਾ ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਇਕਮਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜਾਤ-ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉੱਚੇ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਭਵਿੱਖਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੈਨਵਸ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਹੋਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਲੋਭਾਇਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਚਲਾਇਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅੰਤਿਮ ਹੋਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਆਸਥਾਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਧਾਰ ਦੇ

ਮਨੁੱਖੀ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਖ, ਮੌਤ, ਆਤਮ-ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ) ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਨਣ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. Kurt Reizler, Man Mutable and Inmutable, preface
2. Paul Roubiczek, Existentialism For and Against, P.-49
3. Existentialism, P.-14
4. Mohan Dutta, The Chief Currents of Contemporary Philosophy, P.-508
5. ਲਾਲ ਚੰਦ ਗੁਪਤ 'ਮੰਗਲ', ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਥਾ ਸਾਹਿਤਕ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ-68
6. Soren Kierkegaard, The Sickness Unto Death, Basis Writings of Existentialism, Edit. Gordon Marino, P.-41-42
7. Jean Paul Sartre, Existentialism and Humanism, P.-28
8. Encyclopedia of Britannica, P.-968
9. Paul Tillich, Theology of Culture, P.-117
10. Ibid, P.-121
11. P.T. Raju, Comparisons and Reflection, Concept of Man: A Study in Comparative Philosophy, (Edit.) Radhakrishnan and P. T. Raju, P.-343
12. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ, www.punjabialochana.com
13. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਨਾ-3
14. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, 'ਬਲ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ', ਪਰਖ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰਤੀ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ-143-44
15. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ-23
16. ਰਮੇਸ਼ ਕੁੰਤਲ ਮੇਘ, 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਥਕਤਾ', ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚਿੰਤਨ, ਕਲਾ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਸੰਪਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਿਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ-55
17. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਸਤੂ-ਬਣਤਰ', ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ-196
18. ਬਲ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ, ਪਰਖ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰਤੀ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ-150
19. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ, ਪੰਨਾ-115
20. John Macquarrie, Existentialism, P.-194

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ: ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ

ਕਮਲਜੀਤ ਕੌਰ *

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਸਾਹਸ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਰੱਖਿਅਕ ਤੇ ਅਡੋਲਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕੌਮ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਨਿਮਾਣੇ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੂਰਬੀਰ, ਤੇਗ ਦੇ ਧਨੀ, ਅਡੋਲ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਦਾਨੀ, ਸਾਹਸੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 57 ਸਲੋਕ ਤੇ 59 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। “ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਫਰੋਲਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਭਗਤ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਨਿੱਜੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹੀ, ਪਰ ਕਦੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।”¹ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਹ ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੌਰਵ ਤੇ ਸ਼ਖਸ਼ੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਕਰਤਵ, ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜੀਣ ਤੇ ਥੀਣ ਦੇ ਇਖਲਾਕੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਚਾਉ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅਤੇ ਅਡੋਲਤਾ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਦਾ ਉੱਦਾਤੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ, ਆਲਮੀ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ, ਸਵਾਰਥੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨਤਾ, ਨਿਆ, ਦਇਆ, ਅਤੇ ਸੱਚ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਔਕੜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉੱਦਾਤੀ ਮਨੋਬਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਵੈ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਸ਼ਖਸ਼ੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ:-

“ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂਤਵ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸੇ ਤੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰੇ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕੜੀ ਬਣ ਗਏ।... ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਏਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯੋਗ

* ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਕਾਲਜ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਵਕਤ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਉਸ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ।”²

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਅਜਿਹੇ ਰਹਿਬਰ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੇ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਔਰਗਜ਼ੇਬ ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਤੇ ਤਅੱਸਬੀ ਫਿਰਕੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਬਰੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਵੱਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

“Guru Tegh Bahadur's martyrdom was a supert act of self-giving. Implicit in it were his boundless sympathy for the people for the freedom of belief. The protection of Tilak and Janew of the Hindus meant the protection of the right of everyone to practice his rights and freedom of conscience.”³

ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਬੋਧਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ? ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਜਿਹਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵੱਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਦੇ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਕਦੀ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੈ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਇਹ ਤੱਥ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਤਥਾ ਕਲਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ (mission) ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਫਲ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਫਲ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਜੋ ਜੁਗਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣਾਈ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਨੀਵੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਅਤਿ ਮਲੀਨ ਹੈ, ਵਲ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦਿਲਾਇਆ ਹੈ।”⁴

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਮਨ’, ‘ਮਨਾ’, ‘ਮਨ ਰੇ’, ਸੰਬੋਧਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਲਗਭਗ 50% ਸੰਬੋਧਨ ‘ਮਨ’ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ‘ਮਨ’ ਸ਼ਬਦ ‘ਮਮਸ੍’ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਵ, ਮਨੁਜ, ਮੈਨ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਵੀ ‘ਮਨ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ’ ‘ਮਨਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਦਾ’ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ‘ਮਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਮਨੁੱਖ’ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸੁਹਿਰਦ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ, ਅਤੇ ਮਨਨ,

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ: ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ

ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ‘ਮਨ’ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”⁵ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣਤਾ ਤੇ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਵੱਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੀ ਸਫਲ ਸਾਧਨ ਵੱਜੋਂ ਜਿਹੜੀ ਜੁਗਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਪਣਾਈ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਨ ਦੀ ਮਾਇਆਵੀਂ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਵੱਜੋਂ ਅਤਿ ਮਲੀਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਾਗਉ।⁶

ਸਾਧੋ ਇਹ ਮਨੁ ਗਹਿਓ ਨ ਜਾਈ ॥

ਚੰਚਲ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸੰਗਿ ਬੰਸਤ ਹੈ ਯਾ ਤੇ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਾਈ ॥⁷

ਜਦੋਂ ਮਨ ਬਾਹਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਲੋਭ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

“ਮਨ ਕੀ ਮਨਿ ਮਹਿ ਰਹੀ ॥

ਨਾ ਹਰਿ ਭਜੇ ਨ ਤੀਰਥ ਸੇਵੇ ਚੋਟੀ ਕਾਲਿ ਗਹੀ ॥

ਸੰਪਤਿ ਧਨ ਪੂਰਨ ਸਭ ਮਹੀ ॥

ਅਵਰ ਸਗਲ ਮਿਥਿਆ ਏ ਜਾਨਉ ਭਜਨੁ ਰਾਮੁ ਕੋ ਸਹੀ ॥”⁸

ਮਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹਠੀਲਾ, ਢੀਠ ਅਤੇ ਮੂਰਖ-ਮਤੇ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਿਕਲ ਹੈ ‘ਮਨ ਮੂਰਖ ਅਜਹੂ ਨਹ ਸਮਝਤ ਸਿਖ ਦੇ ਹਾਰਿਓ ਨੀਤ’ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਸ ਮਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਧਨ (ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ) ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਲੋਭ, ਪਾਪ, ਕਾਮ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਮਦ ਆਦਿਕ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮਨ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ, ਚੰਚਲਤਾ, ਢੀਠਪਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਉਪਾਊ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸਤਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਮਨ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ‘ਜਾਗਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮਨਾ ਜਾਗ ਲੇਹੁ ਕਹਾ ਗਾਫਲ ਸੋਇਆ’⁹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਓਟ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੰਤਵ ‘ਪਾਵਹਿ ਪਦ ਨਿਰਵਾਣਾ’ ਮਨ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਖੋਜ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ‘ਸਦਾ ਵਿਗਾਸੁ’ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੱਕ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਨਿਡਰਤਾ, ਨਿਰਭੈਅਤਾ, ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਰਿੱਪਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅੰਦਰ ਸਵੈ ਹੋਂਦ, ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਅਨਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਦਾ

ਐਲਾਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅੰਦਰ ਮਨੋਵਿਕਾਸਤਾ ਵਾਲੇ ਮਾਡਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਨਿਖੇਪਾਤਮਕ (negative) ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ (positive) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਖੇਪਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੱਸਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਉਮੈ, ਕ੍ਰੋਧ, ਸੈ-ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।¹⁰

ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੌਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪਏ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ 'ਭੈ' ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਿਡਰਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਲਸਾਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਖੂਨ, ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਭੈ ਮੁਕਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ' ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਅਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਵੀਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਹਰਨ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਅਨਿਆਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕਣ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਿਡਰ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਪਿੱਛੇ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਭੈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਚ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਅਤੇ ਵੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ 'ਹੁਣ ਕਿਸ ਥੀਂ ਆਪ ਛੁਪਾਈਦਾ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਗਾਜ਼ੀ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਕਿਤੇ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਹੋ, ਕਹੂੰ ਆਪਣਾ ਪੰਥ ਬਣਾਇਆ ਏ।¹¹

ਨਵਾਂ ਪੰਥ ਬਣਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀਰਤਾ ਤੇ ਅਣਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਅਤੇ ਲੋਕ-ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਸੂਰਮਾ ਸੀ। ਸੱਚਮੁਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਆਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਸਰੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵੀਰਤਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਨਾਲ ਜੁਲਮ ਦੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੌਰਵਹੀਣ ਰਾਜੇ ਤੇ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ: ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ

ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਗੌਰਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅੰਦਰ 'ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਓ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਆਪਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਧੱਕਦੀ ਸਗੋਂ ਮਨ ਦੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਵਰਧਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ :-

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ 'ਬਾਣੀ' ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਰ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਗੋ; ਪ੍ਰਭੂ ਜਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਜਾਗ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਗਾ ਕੇ ਮਿਥਿਆ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਝੂਠੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤੁੜਵਾ ਕੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ, ਮਾਨਵ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜਜ਼ਬਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਰਾਜਸੀ ਡਰਾਵੇ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡਰਾਵਾ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡਰ ਮੌਤ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਡਰ-ਡਰਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਡਰ-ਡਰਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇ।¹²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਭੈ ਮੁਕਤ ਜੀਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ॥¹³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ' ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਥਾਪੇ ਮੰਸਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਪਰ ਕਮਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ, ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਡਰ, ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਭਾਵ, ਨਿਰਬਲਤਾ ਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਬਦਲ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਓ, ਨਿਡਰਤਾ, ਸਵੈ-ਮਾਣ, ਅਣਖ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦੇ ਢਾਰਸ ਲਈ ਸਵੈ-ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਬਲਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅੰਦਰ ਜੁਅਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਬਲੁ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ ਸਭ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ॥

ਨਾਨਕ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੁਮਰੇ ਹਾਥ ਮੈ ਤੁਮ ਹੀ ਹੋਤ ਸਹਾਇ॥¹⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅੰਦਰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਜ਼ਬਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਲਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੂਹ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਜ਼ਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੂਹਿਕ

ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਲ ਹਾਕਮ ਜ਼ਮਾਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਬਲ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਛਾਪ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੱਜੋਂ ਉਭੱਰਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਸਿੱਤਮ ਦਾ ਇਲਮ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ 'ਸ਼ਹਾਦਤ' ਹੀ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ: ਜੀਵਨ, ਸ਼ੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ:

‘ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ-ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ’ ਦੇ ਕੇ, ਇਕ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਦੂਜਾ ਤੁਅੱਸਬ ਬਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੀਜਾ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਫਿਰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਚੌਥਾ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਧਰਮ-ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰਸ ਰੰਗ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਛੇਵਾਂ ਜੁਰਅੱਤ ਤੇ ਜੁਝਾਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ।¹⁵

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜਣਾ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਮਾਣ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੜਨ ਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਚਾਓ, ਭੈ ਮੁਕਤ ਜੀਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਤੇ ਕਲਾ, ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਕਾਮਿਲ ਮਰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਜਜ਼ਬਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਅਮਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜੀਣ ਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਮਨੋਵਿਕਾਸਤਾ ਵਾਲਾ ਮਾਡਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵੱਜੋਂ 1699 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ‘ਸਿੰਘ’ ਤੇ ‘ਕੌਰ’ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪਹਿਚਾਣ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਜੋਂ ਹੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ‘ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾ ਕਾ’ ਨਾਂ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ- ਕਰਾਮਾਤੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕਰਾਮਾਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਿਖਾਈ ? ਉਹ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਹੀ ਤਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਸੀ - ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਅਹੂਤੀ- ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਿੰਘ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਇਗਾ। ਨਿਮਾਣੇ ਨਿਤਾਣੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਬਖਸ਼ਣੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ? “ਇਨ ਗਰੀਬਨ ਹਉ ਦਿਉ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ॥ ਯਿਹ ਯਾਦ ਕਰੇਂ ਹਮਾਰੀ ਗੁਰਿਆਈ।¹⁶

“ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਡਿੱਗੀ ਤੇ ਨਿਮਾਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਕਰਤਵ, ਭਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਮਾਜਿਕ ਇਹਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰਕ ਰੁਝੇਵਿਆਂ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਿਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਚੇਰੇ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ: ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ

ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ-ਵੈਰਾਗ, ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਰਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਰੌਚਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।”¹⁷ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਡਾਂਵਾਡੋਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਤੇ ਸੱਚ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ‘ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ’ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਤਣਾਓ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਦਵੰਦਤਾਮਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਟਿਕਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ ਟਿਪਣੀਆਂ:-

1. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚਿੰਤਨ, ਕਲਾ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਪੰਨਾ-37
2. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚਿੰਤਨ ਕਲਾ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਡਾ. ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ, ‘ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ’, ਪੰਨਾ-14
3. Harbans Singh, the Encyclopedia of Sikhism, P. 33
4. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ, ਪੰਨਾ-139
5. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਨਉ ਨਿਧਿ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੋਧਨ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ, ਪੰਨਾ-117
6. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-219
7. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-219
8. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-631
9. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-726
10. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ: ਚਿੰਤਨ, ਕਲਾ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਪੰਨਾ-90
11. ਬੁਲੇ ਸ਼ਾਹ, ਕਾਫੀ : ‘ਹੁਣ ਕਿਸ ਥੀਂ ਆਪ ਛੁਪਾਈਦਾ’।
12. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਪੰਨਾ-192
13. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1427
14. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1429
15. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਪੰਨਾ-192
16. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਪੰਨਾ-240
17. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ: ਚਿੰਤਨ, ਕਲਾ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ-158

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ)

ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ *

ਗੁਰਮਤਿ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਘਾਤਤ ਘੜੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਏਕਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਨੂਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਖਸ਼ੀ ਜਿਸਨੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦੇਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 1621 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।¹ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ। ਇੱਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੇਖਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਤਿਆਗ ਮੱਲ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਯੁੱਧ (ਇਹ ਯੁੱਧ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ 1635 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।) ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੇਗ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ ਜਿਸਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।² ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸੰਤ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਪਦਾਰਥਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਭਾਈ ਲਾਲ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।³ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਜੋਤਿ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ “ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ” ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਹਿੱਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਰਸ ਤਕ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਾ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ।⁴ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਵਿਰਾਜ ਕੇ ਅਨੰਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਮਾਰਗ ਪਾਇਆ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜੰਗਲ (ਮਾਲਵਾ) ਪੁਆਧ, ਬਾਂਗਰ, ਪੂਰਵ, ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ।⁵ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵਾ ਤੇ ਬਾਂਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ। ਆਪ ਆਗਰਾ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ਬਨਾਰਸ, ਗਯਾ, ਪਟਨਾ, ਬੰਗਾਲ, ਅਸਾਮ, ਢਾਕਾ, ਸਿਲਹਟ,

* ਖੋਜਾਰਥੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਚਟਗਾਉਂ ਅਤੇ ਲਸ਼ਕਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਢਾਕਾ ਰੀਵੀਊ (1915) ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰ: 377 ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ ਰਹੇ। ਅਸਾਮ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ, ਦਿੱਲੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦਪੁਰ ਆਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਲਮ ਏਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਖ਼ਤੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਡਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਓ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਓ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ।⁶ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਾਲ ਸਪੁਤਰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, ਪਿਤਾ ਜੀ! ਅਜ ਏਨੇ ਚੁਪਚਾਪ ਕਿਉਂ ਹੋ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਪੁੱਤਰ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਅਜੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬਖ਼ਿਆੜ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਬਾਲ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮੁੜ ਪੁੱਛਿਆ ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਸਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀ ਹੈ? ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਇਸਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਇਲਾਜ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਫਿਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਆਪਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿਓ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਲਵੋ।⁷ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੁਕਾਮ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਵਾਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਸੋਭਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਪ੍ਰਗਟ ਭਏ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ।
 ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਪੈ ਢਾਪੀ ਚਾਦਰ।
 ਕਰਮ ਧਰਮ ਕੀ ਜਿਨਿ ਪਤਿ ਰਾਖੀ।
 ਅਟਲ ਕਰੀ ਕਲਜੁਗ ਮੈਂ ਸਾਖੀ।
 ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਾ ਕਾ ਜਸ ਭਯੋ।
 ਜਿਹ ਤੇ ਸਰਬ ਧਰਮ ਬਚਿਯੋ।
 ਤੀਨ ਲੋਕ ਮੈ ਜੈ ਜੈ ਭਈ।
 ਸਤਿਗੁਰਿ ਪੈਜ ਰਾਖਿ ਇਮ ਲਈ।
 ਤਿਲਕ ਜਨੇਊ ਅਰਿ ਧਰਮਸਾਲਾ।
 ਅਟਲ ਕਰੀ ਗੁਰ ਭਏ ਦਿਆਲਾ।⁸

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੋਮੇ ਹਨ-ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਖੀਆਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੋਮਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁਲ ਰਚਨਾ 56 ਸਲੋਕ ਤੇ 59 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਕਿ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ।⁹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਚਿਆਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਰਾਹੀਂ

ਹੀ ਪਰਮ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮ ਸੁੱਖ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਉਚੇਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਵੈਰਾਗੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਲੋਭ ਮੋਹ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲਿਵ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ:-

ਜਿਹ ਬਿਖਿਆ ਸਗਲੀ ਤਜੀ ਲੀਓ ਭੇਖ ਬੈਰਾਗ
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਨਰ ਮਾਥੈ ਭਾਗੁ।
ਜਿਹਿ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਜੀ ਸਭ ਤੇ ਭਇਓ ਉਦਾਸੁ
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸੁ।¹⁰

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮੌਤ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਪੂਰਨਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ:-

ਝੂਠਾ ਤਨੁ ਸਾਚਾ ਕਰਿ ਮਾਨਿਓ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ॥
ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ॥
ਜਨ ਨਾਨਕੁ ਜਗੁ ਜਾਨਿਓ ਮਿਥਿਆ ਰਹਿਓ ਰਾਮ ਸਰਨਾਈ॥¹¹

ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਰਤਾ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਭਉ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਿਆਗ ਧਾਰਨੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ, ਨਿਰਭੈਤਾ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਤਿਆਗ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵੈਰਾਗੀ ਜਿਹੜਾ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਸੁਰਤਿ ਜੋੜਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ
ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ। ਰਹਾਉ।
ਪੁਹਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ।
ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸਹਿ ਨਿਰੰਤਰ ਘਟ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ।¹²

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਪੂਰੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਮੋਹ ਦਾ ਜਾਲ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦਾ। ਉਹ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮਨ ਵਿਚ ਅਭਿਮਾਨ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ)

ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਾਗਉ ॥¹³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਆਚਾਰ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੈਅ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:-

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥¹⁴

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਨਸਾਨ ਸੁਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ, ਮਾਨ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰਕੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗਮੀ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ:-

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ ॥¹⁵

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਯਾਤਰਾ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਹਉਮੈ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਚੈਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ :-

ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਮਮਤਾ ਤਜੈ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਆਪਨ ਤਰੈ ਅਉਰਨ ਲੇਤ ਉਧਾਰ ॥¹⁶

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਚਿਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਪਦਾਰਥਕ ਲੋਭ ਲਾਲਚ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਪਕੜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਕੜੇ ਆਤਮਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜੇਤੂ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਮ ਰਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਮਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਨੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਉਚੇਰੇ ਆਤਮ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਨਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲੱਭਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”¹⁷

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਜੀਵਨ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਿਖਰਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਨਾਮੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਸਦੀਵੀ ਸਿਜਦੇ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ-ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾਕਾ ॥

ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ ॥

ਸਾਧਨਿ ਹੇਤਿ ਇਤਿ ਜਿਨਿ ਕਰੀ ॥

ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ॥
ਧਰਮ ਹੇਤ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ॥
ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ॥

0-0-0

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ.(2002). ਪੰ. 2117. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼. ਪਟਿਆਲਾ : ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।
2. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ. (ਸੰਪਾ.). (1997). ਪੰ. 34. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ. ਪਟਿਆਲਾ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
3. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ. (1975). ਪੰ.8. ਬਡੋ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ. ਦਿੱਲੀ : ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ।
4. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ. (1990). ਪੰ. 234. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ. ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।
5. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ. (2007). ਪੰ. 1971. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼. ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।
6. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ. (1990). ਪੰ. 278. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ. ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।
7. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ. (2015). ਪੰ. 103. ਦਸ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ. ਪਟਿਆਲਾ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
8. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ. (ਸੰਪਾ.). (2017). ਪੰ. 65. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ. ਪਟਿਆਲਾ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
9. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ. (1994). ਪੰ. 65. ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰੀਐ. ਦਿੱਲੀ: ਗਿਆਨ ਬੁੱਕਸ।
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1427
11. ਉਹੀ, ਅੰਗ 219
12. ਉਹੀ, ਅੰਗ 684
13. ਉਹੀ, ਅੰਗ 219
14. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1427
15. ਉਹੀ, ਅੰਗ 219
16. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1427
17. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ. (2015). ਪੰ. 97. ਦਸ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਜ਼ਮਤ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ (ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ *

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ (1937-2010) ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਿਆਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ਾਇਰ, ਫਕੀਰਾਨਾ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਅਤੇ ਸੂਖਮਭਾਵੀ ਕਵੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਉਪਰ ਨਿਆਰੇਪਣ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲਗਾਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਡ-ਅਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ। ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1988 ਵਿਚ 1200 ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਡ-ਅਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ’ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਜੀਵਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅੱਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੀਰਘ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ, ਇਸਲਾਮ, ਜੈਨ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਉਸਦੀ ਅਮਰ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ‘ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ’ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”¹

ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ‘ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਉਪ-ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਅਕਾਲ ਫਤਿਹ’ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅੱਠ ਉਪ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਦੂਸਰੀ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੱਕ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਜੀਵਨਾਂ ਦੀ ਕਾਲ-ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲਦੀਆਂ ਗੁਰੂ-ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ-ਅਬੋਲ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਫਤਹ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਉਭਰਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।”²

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਜ਼ਮਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਅਰੂਪ ਤੇ ਅਬੋਲ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹੀ ਨੁਕਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਾਂਚੇ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਲ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਰਸੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਪੈਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ

* ਖੋਜਾਰਥੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਹੋਏ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪੈਗੰਬਰੀ-ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ’ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲਿਆਦਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ :

- 1 ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ
- 2 ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ
- 3 ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਨੁਕਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਰਹੱਸ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਵੱਲੋਂ ‘ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ (1469-1708) ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਕੀਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਖੋਜ-ਪਰਚੇ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੱਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕਰਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਗੁਰੂ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

1. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ

ਜਦੋਂ ਬਾਲਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕੰਨਸੋਐ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦਿੰਦਿਆਂ ‘ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ’³ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ (ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ) ਬਕਾਲੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਕਾਲੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ, ਜਿਸਦਾ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਅਟਕਿਆ ਬੇੜਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਮਾਇਆ ਗੁਰੂ-ਦਰ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ। ਸਾਰੇ ਭੇਖੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੋਠੇ ਚੜ੍ਹ ਗੁਰੂ ਲਾਧੇ ਰੇ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਯਾਦ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਕਾਲੇ ਵਿਖੇ ਤਕਰੀਬਨ 20 ਸਾਲ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਰਹੇ।

ਇਸ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭੇਦ ਹਨ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸਮਾਧੀ ਨਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਯੋਗੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰੰਗ, ਬੇਨਕਸ਼ ਅਤੇ ਬੇ-ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇ-ਰਸੀ ਵੀ ਗੁਆ ਬੈਠਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹਰਕਤ ਸ਼ੂਨਯ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਸ ਇਹ ਬੇਜਾਨ ਮੰਤਵ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਤਹਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਮੁੜ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋਚਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਉਮੈ-ਭਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁴ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਵਾਲੀ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵਰਗਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਜੇਤੂ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਜ਼ਮਤ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ...

ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਸੁੰਤਰਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਤੈਹਾਂ ਵਾਲੇ ਬਰੀਕ ਤਰਕ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਲਝਣਾ, ਉਸਦੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਸਮਾਧੀ, ਗੁਰੂ-ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਤਾਣ ਝੱਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ, ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵਰਗੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਅਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਸਿਕ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਤਰਕ-ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਦੈਵੀ-ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਚਿਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਖਾਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਵ ਉਸ ਪੁਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਰਹੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਕਿ ਬਾਣੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਯਾਅਨੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਵ ਵਿਚ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਬਿਨਾਂ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।”⁵ ਭਾਵ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੌਰਾਨ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਚਾਰ ਸਿੱਖ-ਯਾਦ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜਿਸ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਹੁਕਮ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।”⁶ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਡੂੰਘੇ ਰਾਜ ਵਾਲੀ ਅਦਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਲੰਮੀ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਿਆ ਸਭ ਕੁਝ, ਜ਼ਿਹਨ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ, ਅਪਕੜ ਜ਼ਾਵੀਏ, ਪਰਾ-ਕਲਪਨਾ, ਚਿੰਤਨ-ਚੋਭਾਂ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਬੌਧਿਕ ਕਸ਼ਮਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਸੱਚ ਦੇ ਫਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮਿਹਰ ਦੇ ਆਲਮ (ਕਰਮ ਖੰਡ) ਦੀ ਸੱਚੀ ਪਛਾਣ ਉਹਨਾਂ ਤੱਕ ਰੁਮਕ ਆਈ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਯਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗੋਸ਼ਾ ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿਛੇ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਤੇਗ ਦੇ ਜ਼ੋਹਰ ਦਿਖਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਹੁਕਮ ਰੂਪੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਅੱਗੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀ, ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਨਾਂਹ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖੜੇ ਰਹੇ। ਇਹੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਮੀ ਸਮਾਧੀ ਸੀ।”⁷

2. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਆਪ

ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਉਦਾਸੀ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਉਦਾਸੀ ਬਾਬਤ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕੇ ਕਿਉਂਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਦੁੱਖੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਦੌਰਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਿਵਾਜਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਢਾਕਾ ਤੇ ਅਸਾਮ ਤਕ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਮੁੜ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ।”⁸

ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੈਫਾਬਾਦ, ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ, ਦਿੱਲੀ, ਮਥਰਾ, ਆਗਰਾ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ (ਬਨਾਰਸ, ਬੋਧ-ਗਯਾ ਆਦਿ) ਦੀ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਕਾਮਰੂਪ ਤੱਕ ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਫਰਾਂ ਵਿਚ ਤੀਰਥਾਂ ਉਪਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਭੁੱਲੜ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਸਫਰ ਨੂੰ ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤੀ ਹੈ।... ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੇ ਹਰ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਬਿਪਰ ਸੰਸਕਾਰ ਨੇ ਸਭ ਤੀਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।... ਹਿੰਦੂ-ਚਿੰਤਨ, ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਬਤ ਖਿਆਲ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਆਪਣੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਮੇਰੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ।”⁹

ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ “ਗੁਰਮੁਖਿ ਖੋਜਤ ਭਏ ਉਦਾਸੀ॥”¹⁰ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ‘ਆਖਰੀ ਮਰਦ ਕਾਮਲ’ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਆਖਦੇ ਹਨ, “ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਧਾਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਨਾ ਪਰਚਾਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਭ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਕੌਮਲ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਬਤ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਫੁਹਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਐਸੇ ਮਰਦ ਦਾ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸੁਪਨਾ ਦੇਣ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਸਮਕਾਲੀ ਖਿਆਲਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ (ਜੋ ਉਹ ਬੁੱਤ ਹੋਣ) ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ।”¹¹

ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਧਰਤੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ। ਇਸੇ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ 1666 ਈ. ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਨਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਫਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਕਾਲ ਫ਼ਤਹ ਦਾ ਆਖਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸੀ। “ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਿਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਲੈਅ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਹੀ ਕਾਲ-ਚੇਤਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਰਨੀਆਂ ਹੋਰ ਸਰਸ਼ਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਲੱਖਾਂ ਦਿਲ ਅਨੇਕ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਅਤੇ ਬੇਮੁਰਾਦ ਤਿਣਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤੌਹੀਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗੀ, ਕਿ ਹਰ ਛਿਣ ‘ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਹੈ’ ਦੇ ਯਕੀਨ ਵਿਚ ਲਿਪਟ ਗਿਆ।”¹²

3. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ/ਗੁਰਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਜਾਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਕੌਮਲਤਾ, ਜਲਾਲ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮਘਾਤੀ ਤੇ ਸੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਜਾਗਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ

ਕੰਮ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਲੇਖੇ ਲੱਗਣਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਰੀਰ ਲੇਖੇ ਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਦੂਸਰੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਰ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾਹ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਜ-ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਉਤੇ ਬਿਨਾਂ ਤਲਵਾਰ ਵਰਤਿਆਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ਤੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ, ਮਿਲਵਰਤਨੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਝੁਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ 'ਸੈਕੂਲਰ' ਝੁਕਾ ਅਕਬਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਇਹ ਢਿੱਲਾ ਪੈਂਦਾ-ਪੈਂਦਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੇਲੇ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋਏ, ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦਿਲ ਲੈ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦਾਰੁਲ-ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਰਕਿਆਂ ਉਤੇ ਉਕਰਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਅਣਜਾਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਖਦੇ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, ਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੂਰਨ ਮਰਦ ਨੌਵੇਂ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਚਾਰ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

- 1 ਉਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਜੋ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਨ।
- 2 ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜਿਸ ਇਸਲਾਮੀ ਜਨੂੰਨ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਆਖ਼ਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਬ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ; ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ।
- 3 ਤੀਸਰੇ ਰਾਹ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ।
- 4 ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਾਸੀਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ।"¹³

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਇਸ ਨਵੇਕਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪਾਸਾਰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਗੰਭੀਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਚੇਚੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਦਰਸਾਉਣਾ ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪੁਖਤਗੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਸੂਖਮਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦੀ ਪਾਵਨ ਸੁੱਚਤਾ, ਆਖ਼ਰੀ ਮਰਦ ਦਾ ਜਲਵਾ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ (ਤੀਸਰੇ ਰਾਹ) ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ' ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਖੂਬੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸੀਅਤਾਂ 'ਸਿੱਖ-ਯਾਦ' ਨੇ ਸਾਂਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਅਜੀਬ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਗੁਰੂ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵਿਚਰਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਲੀ-ਹਉਮੈਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਲੀ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਮਲ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। "ਜਦੋਂ ਵਲੀ-ਹਉਮੈ ਆਪਣੇ ਹਰ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ

ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਨਿਰੋਲ ਹਉਮੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਧਿਆਨੀ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਅਮਲ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਵਲੀ-ਹਉਮੈ ਦੇ ਬੱਜਰ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਸੀ।”¹⁴

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਾਰੇ ਡਾ.ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਬੂਬ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਰਥ ਘੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਿਆਂ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਰਥ ਪਸਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਾਂਹੀ, ‘ਬਾਬਰੀ ਜਲਾਲ’ ਅਤੇ ‘ਵਲੀ ਹਉਮੈ’ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਗਲੀਆ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਨਿਰਾਕਾਰਤਾ ਵਿਚ ਜਾ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਬਰਕਤ ਬਣ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜਲਵਾਨੁਮਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ।”¹⁵

ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਹੋ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਾਸ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ :

ਹੁਣਿ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ ਮਿਹਰਵਾਣ ਦਾ॥

ਪੈ ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਰਵਾਣਦਾ॥

ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਵੁਠੀਆ ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ॥¹⁶

ਨੂੰ ਜਾਹਰਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸੁਖੀ ਵਸਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜ਼ਬਰ, ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਦਮਨ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਅਕੀਦਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੱਕ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲ 'ਚ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ੇ ਇਸ ਇਲਾਹੀ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸਗਲ ਜਗਤ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਹੁਣ ਆਰੀਆ ਤੇ ਸਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੀਸਰਾ ਪੰਥ-ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਆਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਲਸਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਲਸਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ :

1. ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸੂ. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਜਮਤ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ...

- ਸਿੰਘ ‘ਮਹਿਬੂਬ’. ਪੰ. 139-153. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ-2013). ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ।
2. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ (2015), ਪੰਨਾ: 125 “ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ”, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
  3. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ. (2016). ਪੰ. 50. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (1469-1765). ਪਟਿਆਲਾ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
  4. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (2015). ਪੰਨਾ: 219. ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
  5. - ਉਹੀ -, ਪੰਨਾ: 220
  6. - ਉਹੀ -, ਪੰਨਾ: 221
  7. - ਉਹੀ -, ਪੰਨਾ: 223
  8. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ. (2015). ਪੰ.99. ਦਸ ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ. ਪਟਿਆਲਾ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
  9. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (2015). ਪੰਨਾ: 225. ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
  10. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ: 938
  11. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ. (2015). ਪੰਨਾ: 225. ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼।
  12. - ਉਹੀ -, ਪੰਨਾ: 226
  13. - ਉਹੀ -, ਪੰਨਾ: 227
  14. - ਉਹੀ -, ਪੰਨਾ: 589
  15. ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ. ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੱਚ ਦੀ ਦੈਵੀ ਰਮਜ਼. ਪੰ. 70-79. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ-2013). ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ।
  16. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ: 73

ਪੁਸਤਕ ਰੀਵੀਊ

ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮ (2020)

ਲੇਖਕ: ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਗ੍ਰੇਸੀਅਸ ਬੁਕਸ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਨੇ : XV+279

ISBN : 978-93-87276-92-5

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ *

ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਖੋਜਮੁਖੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਚਾਰ' ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪਰਿਕਾਲਪਨਿਕ ਬਣਤਰ-ਵਿਉਂਤ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਅੰਦਰ ਖੋਜਮੁਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਿਹੋਂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਸਮਕਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਅਤੀਤ ਮੁਖੀ ਝੁਕਾਅ ਰੱਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਮੰਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਖੋਜ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਤੇਜਿਤ ਸਕ੍ਰਿਅਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਿਉਂ ਕੇ ਤਿਉਂ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਹਾਂਦਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਥਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਬਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖੀ ਦੀਆਂ ਸੰਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਬੱਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜਲਿਟ ਪਰ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਤੱਥ ਅਧਾਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜੇਕਰ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਭ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੀ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮ ਪ੍ਰੋਰਨਾਮਈ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੁਆਰਾ ਅਣਗੌਲੇ ਕੀਤੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖਾਂ ਬਾਬਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਛੋਹ ਵਿਚ ਆਏ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਾਰ ਕਈ ਨਵੇਂ 'ਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਜਿਥੇ ਸਿਖ ਆਬਾਦੀ ਘੱਟ, ਨਾ ਮਾਤਰ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਗੁਰਧਾਮਾਂ

* ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਅੰਦਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸਦੀ ਕਮੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ (ਬਿਹਾਰ 'ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਬਾਬਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਜਿਸਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿੱਖ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਸੇ ਤੱਥ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਖੰਡਰਨੁਮਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀਆਂ ਹਨ, ਕੁਝ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਧੀਨ ਲੈ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲ (ਹਿੰਦੂ/ਮੁਸਲਮਾਨ) ਉਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤਹਿਤ ਅਜ਼ਮਤ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਢਾਂਚੇ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਅਬਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਿੱਖ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਅੰਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਦਾਸੀ ਪੰਥ, ਸੇਵਾ ਪੰਥ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਤੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਪੰਥ 'ਗੈਰ-ਸਿੱਖ' ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਾਨਰਥੀ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਸੋ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਤਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੇ ਜਗਾਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰਮਤਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪਛਾਣ ਦਾ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸਹਿਹੋਂਦਮਈ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ 'ਵਿਰੋਧੀ ਪਰ' ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਧਰਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਜਾਂ ਵਰਤਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ

ਤਾਲਮੇਲ ਦੇ ਬੈਠਾਉਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਮੁਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਅੰਦਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ/ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਲੋਂ ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਗੈਰ-ਸਨਜਨਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਸਨਸਨੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਧਰਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਰਾਤਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭੂਗੋਲਿਕ 'ਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲੋਂ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਨਾਮ-ਰਸੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਜਾ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਮਨ ਅੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਲਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਕਸ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਪੰਥ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਿੱਖ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ 'ਤੇ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਨਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਡੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਯੋਗਤਾ ਵਧੇਗੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪੰਥ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਅੰਦਰ ਵਧੇਰੇ ਹਾਂਪੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪੁਸਤਕ ਤਖ਼ਤ ਸੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸਫਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਜਨਰਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਅਸਧਾਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਸਰਵੇਖਣ ਅਧਾਰਿਤ ਰਚਨਾ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ-ਸਮਕਾਲੀ ਵੇਰਵੇ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਇਲਾਵਾ ਸਥਾਨਿਕ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਬਿਆਨਾਂ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਰੀਵੀਊ
ਨੂਰੀ ਸੀਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸਿਜਦਾ

(ਸੰਪਾ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾਉਂ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੋਹਾਲੀ

ਸੰਨ : 2020

ਕੁੱਲ ਪੰਨੇ : 111

ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਸੰਪਾਦਕ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ 42 ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ 44 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਨਗਮੇ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਕ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾਉਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਝਲਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਚਾਰ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਖੰਡ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਪੈਗੰਬਰੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਸਰਾ ਖੰਡ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਦਵੰਦਆਤਮਿਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਵੀ ਇਹੋ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਚੌਥਾ ਖੰਡ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।

ਨੂਰੀ ਸੀਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਸਿਜਦਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਭੱਟ ਚਾਂਦ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ, ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਸਮ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਹਵਾਲੇ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਹ ਦੈਵੀ ਬਿੰਬ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

* ਖੋਜਾਰਥੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਸਮੀਖਿਆ ਅਧੀਨ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਬਾਣੀ, ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਠਾਈ ਰੂਹਾਨੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਜੋਤਿ-ਜੁਗਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਉਪਮਾ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਗਲ ਸ਼ਿਸਟਿ ਦੀ ਚਾਦਰ ਆਖ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਉਘੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਕਵੀ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ-ਅੰਜਲੀ’ (2019) ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੀ ਗਈ। ਨੂਰੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਇਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਮੱਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

ISSN: 2231-2757

